

1. DEMOGRAFSKA KRETANJA

Radovan Bakić, Dragica Mijanović**, Miroslav Doderović****

Sažetak: Tokom druge polovine XX vijeka Crna Gora je bila izložena snažnom djelovanju procesa demografske tranzicije. Kod ukupnog apsolutnog kretanja stanovništva glavni problemi su: nizak porast, izraženo opadanje broja stanovnika u sjevernom i sjeveroistočnom regionu, depopulacija u 11 opština, demografska erozija ruralnog prostora i intenzivni populacioni rast Podgorice i obalskog pojasa. Bitne konstatacije prirodnog priraštaja bile su: sa 15,5% za period od 1966. do 1970. godine opao je na 3,2% od 2003. do 2008. godine i da su u 2006, 2007. i 2008. godini stope prirodnog priraštaja imale tendencije blagog rasta. Glavni problem su niske stope prirodnog priraštaja. U pogledu mehaničkog kretanja stanovništva, od 1961. do 2003. godine Crna Gora je bila tipično emigraciona teritorija (stopa -0,6%), pri tome su 14 opština bile emigracione, a 7 imigracione.

Rezultati projekcija pokazali su da će Crna Gora sa 640.000 stanovnika sredinom 2009. godine u 2015. godini imati 687.746, 2030. godine 719.746, a 2050. godine oko 778.430 stanovnika. Na ovaj broj treba dodati i privremeno doseljeno stanovništvo u starosti 20–50 godina i to za period 2015. oko 15.000, 2030. godine oko 60.000, a 2050. godine za oko 110.000 stanovnika. Kod stalno prisutnog stanovništva gustina naseljenosti kretaće se: 2015. godine 48, 2030. godine 49,9, a 2050. godine 52,7 stanovnika po km².

Glavni problem kod kretanja starosne strukture je izraženo demografsko starenje.

Prema projekciji do 2050. godine učešće glavnih starosnih kontigenata biće sljedeće:

Starosne grupe	2015.		2030.		2050.	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Mlado	171.211	24.8	164.313	22.8	190.484	24.4
Srednjovječno	373.189	54.3	385.651	53.6	395.190	50.8
Staro	143.346	20.8	169.782	23.6	192.756	24.8
Ukupno	687.746	100.0	719.746	100.0	778.430	100.0

Kod obrazovne strukture glavne konstatacije su: opšta nepismenost pala je od 1961. sa 21.7% na 2.3% u 2003. godini (kod m. sa 9.1% na 0.8%; kod ž. sa 32.3% na 3.9%). Glavni problemi su još uvijek prisutno učešće stanovništva bez školske spreme i niži nivo obrazova-

* Prof. dr Radovan Bakić, Filozofski fakultet Nikšić, Univerzitet Crne Gore

** Dr Dragica Mijanović Filozofski fakultet Nikšić, Univerzitet Crne Gore

*** Dr Miroslav Doderović, Filozofski fakultet Nikšić, Univerzitet Crne Gore

nja ženske populacije. Projekcija: do 2030. godine 0.2% nepismenih; 2050. godine 0.0%, bez školske spreme 2030. godine 1.5%; 2050. godine na 0.0%; sa visokim obrazovanjem 2030. godine 18.5%; 2050. godine 25.6%.

Kod ekonomske strukture stanovništva glavni su problemi visoko učešće izdržavanog stanovništva i nedovoljna aktivnost ženske populacije. Projekcija: aktivno stanovništvo do 60% u 2050. godini, izdržavano stanovništvo do 30.0% u 2050. godini.

Kod kretanja urbanizacije glavni problemi su u velikim razlikama u pogledu dostignutog nivoa urbanizacije i različito dostignutom nivou kvaliteta urbanog življenja. Prema projekciji gradskog stanovništva u Crnoj Gori 2015. godine će biti 65,9%; u 2030. godini gradskog stanovništva u Crnoj Gori će biti 70,9% ; u 2050. godini gradskog stanovništva u Crnoj Gori će biti 74,6%.

Glavni problem je u intenzitetu regionalnih razlika u razmještaju stanovništva u prostoru. Polazeći od toga, definisani su dugoročni ciljevi: ostvarivanje ravnomjernijeg razmještaja stanovništva u prostoru, ublažiti populacioni rast Podgorice, povratak ruralnom prostoru, eliminacija semiurbanizacije, ublažavanje emigracionih tendencija sjevernog i sjeveroistočnog regiona, značajno ublažiti migracione tokove na relacijama ruralni-urbani prostor.

Mjera: osmišljena redistributivna populaciona politika primjenom modela kao što su: policentrični model centralnih naselja, saobraćajni model, model revitalizacije ruralnog prostora i drugi.

Abstract: During second half of twentieth century, Montenegro was exposed to a strong impact of the process of demographic transition. The main problems within absolute changes in population are the following: its low increase, emphasized decrease of population's number in north and northeast regions, depopulation in eleven counties, demographic erosion of rural places, and intensive population's growth in Podgorica and coast region. Main characteristics of population growth are that it decreased from 15,5‰ for the period from 1966 to 1970, to 3,2‰ for the period from 2003 to 2008 and that 2006, 2007 and 2008 were years when rates of population growth have had tendency of slight increase. The main problem is low rates of population growth. Concerning physical changes of population for the period from 1961 to 2003 Montenegro was typical emigration territory (rate -0,6‰), where 14 counties were emigrate and 7 were immigrate.

Results of projections showed that Montenegro with 640.000 people in the middle of 2009 in 2015 will have 687746 and in 2030 there will be 719.746 and in 2050 there are going to be some 778430 citizens in Montenegro. We should include within this number even temporary population aged from 20 to 50 for the period since 2015 it will be 15.000, for 2030 it will be 60.000 and for 2050 it will even be some 110.000 people. Within permanent population its density will range for 2015 it will be 48, for 2030 it will be 49,9 and for 2050 it will be 52,7 person by square kilometre.

Main problem within changes of ages structure is stressed demographic aging.

By the projection until 2050 participation of main age characteristics will be following:

Age groups	2015		2030		2050	
	Number	%	Number	%	Number	%
Young	171.211	24.8	164.313	22.8	190.484	24.4
Middleaged	373.189	54.3	385.651	53.6	395.190	50.8
Old	143.346	20.8	169.782	23.6	192.756	24.8
Total	687.746	100.0	719.746	100.0	778.430	100.0

Within education structure main statements are: main illiteracy decreased from 21.7% in 1961 to 2.3% in 2003 (within men from 9.1% to 0.8% and within women 32.3% to 3.9%). Main problems are still existing participation of people without school education and lower level of women's education. Projection: until 2030 it will be 0.2% illiterate; and until 2050 there will be 0.0% illiterate, without school education in 2030 it will be 1.5% and in 2050 it will be 0.0%; with high education in 2030 it will be 18.5% and in 2050 it will be 25.6%. Within economic structure of population, main problems are high participation of supported population and insufficient activity of women population. The projection is active population it will be until 60% in 2050 and supported population until 30% in 2050.

Within changes main problems are big differences concerning reached level of urbanisation and in differently reached level of quality of urban living. By the projection city population in Montenegro in 2015 it will be 65.9%, in 2030 it will be 70.9% and in 2050 it will be 74.6% of city population in Montenegro.

Main problem is in intensity of regional differences in population's arrangement in space. Starting with this fact, long-term goals are defined: accomplishment of more equal arrangement of population in space, to diminish population's growth of Podgorica, return to rural space, elimination of semi urbanisation, diminishing of emigration tendencies of north and northeast regions, highly decrease migration course on rural – urban spaces.

Measure is the following: planned redistributive population policy by applying models such as polycentric model of central settlements, traffic model, model of revitalization of rural space and other models.

1. 1. TENDENCIJE KOD APSOLUTNOG I RELATIVNOG KRETANJA

Demografski razvitak u zavisnosti je od dejstva niza faktora, kao što su: ekonomski, socijalni, istorijski, geografski, medicinski i čisto demografski (tip stanovništva, stanje životnog stabla, vitalni koeficijenti, migracije). Ukupno kretanje je samo jedna od komponenti demografskog razvitka. Ono je rezultanta prirodnog i mehaničkog kretanja. Prirodno kretanje je razlika između nataliteta i mortaliteta, a mehaničko kretanje razlika između emigracije i imigracije.

O kretanju stanovništva Crne Gore, u sadašnjim državnim granicama, raspo- lažemo od 1921. godine, te i za čitav ostali dio XX stoljeća (1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2003). Istorijski posmatrano, to je period u kome je ona učestvovala u dva svjetska rata, u kojem se mijenjao njen državni status, period u kojem je ona bila tipična emigraciona teritorija i u kome je od izrazito agrarne izrasla u srednje razvijenu industrijsku zemlju sa prioriternim razvojem turizma. Za to vrijeme, u demografskom pogledu, ona se transformisala od zemlje sa visokom stopama nataliteta i mortaliteta, posebno mortaliteta odojčadi, sa mladom starosnom strukturom, obimnim migracijama, izrazito niskom profesionalnom strukturom i harmoničnijim razmještajem u prostoru, u zemlju sa niskim stopama nataliteta, stopama mortaliteta u porastu, niskim stopama mortaliteta odojčadi, niskim prirodnim priraštajem, poljuljanim starosnim stablom, relativno povoljnom profesionalnom strukturom, niskim stopama spoljnih migracija i sve nepovoljnijim razmještajem stanovništva u prostoru, čiji su procesi duboki, a tendencije vrlo izražene. Uprkos tome, i

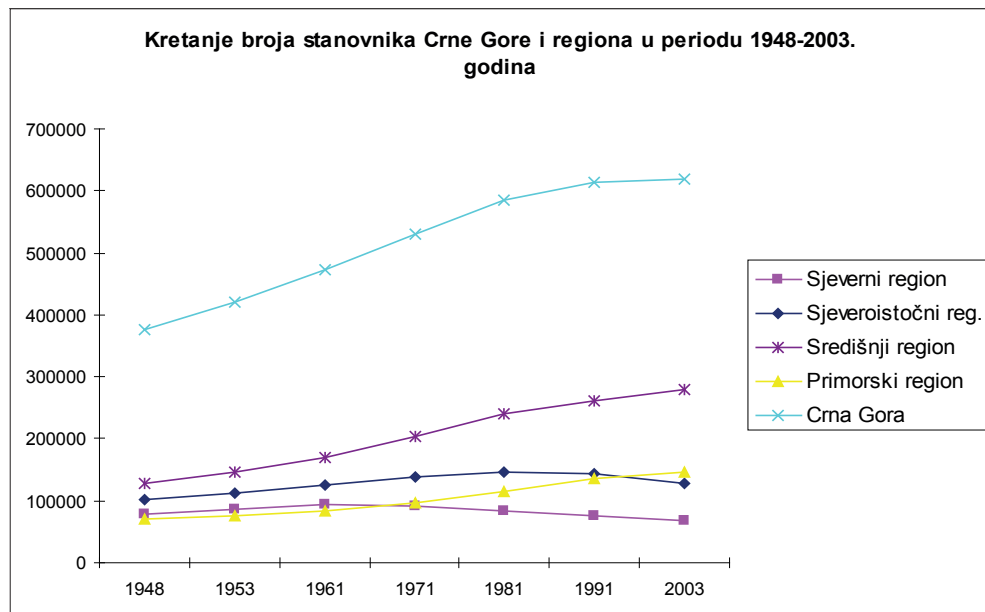
u takvim okolnostima ona je, od 1921. do 2003. godine, imala apsolutni rast stanovništva oko 308.000 lica.

U periodu od 1948. do 2003. godine, Crna Gora je imala povećanje od 242.956 lica (sa 377.189 na 620.145) ili prosječno po 4.417 lica godišnje. Sjeverni region imao je u ovom periodu apsolutni pad za -10.061 (sa 77.305 na 67.244) ili -183 prosječno godišnje; sjeveroistočni porast za 26.316 (sa 101.319 na 127.635) ili prosječno 478 godišnje; središnji region za 150.660 (sa 128.759 na 279.419) ili rast po 2.736 lica godišnje i primorski region rast za 76.041 lica (sa 69.806 na 145.847) ili prosječno 1833 lica godišnje.

Potpuno drugačiji rast bio je period 1991–2003. godine. Crna Gora je u tom periodu imala povećanje za 5.110 lica (sa 615.035 na 620.145) ili prosječno godišnje po 426 lica. Sjeverni region imao je pad za -8.105 lica (sa 75.394 na 67.244) ili prosječno godišnje po 679 lica; sjeveroistočni region, imao je pad za -15.563 lica (sa 143.198 na 127.635) ili po -1.297 lica prosječno godišnje; središnji region porast za 17.663 lica (sa 261.756 na 279.419) ili prosječno godišnje po 1.472, a primorski region povećanje za 11.160 lica (sa 134.687 na 145.847) ili prosječno godišnje po 930 lica.

Slični procesi bili su i po opštinama (Tabela 1. 2). Za period 1948–2003. godina opadanje apsolutnog broja stanovnika imale su opštine: Andrijevica (-4.282), Danilovgrad (-277), Žabljak (-1.703), Kolašin (-4.125), Plav (-1.959), Plužine (-3.758); Pljevlja (-120), Cetinje (-6.632) i Šavnik (-4.565). Ostale opštine imale su apsolutni rast broja stanovnika.

Za ovaj period apsolutni pad stanovništva imalo je 909 ili 72,4% svih naselja Crne Gore, a od 1991. do 2003. godine 896 naselja ili 71,3% svih naselja.

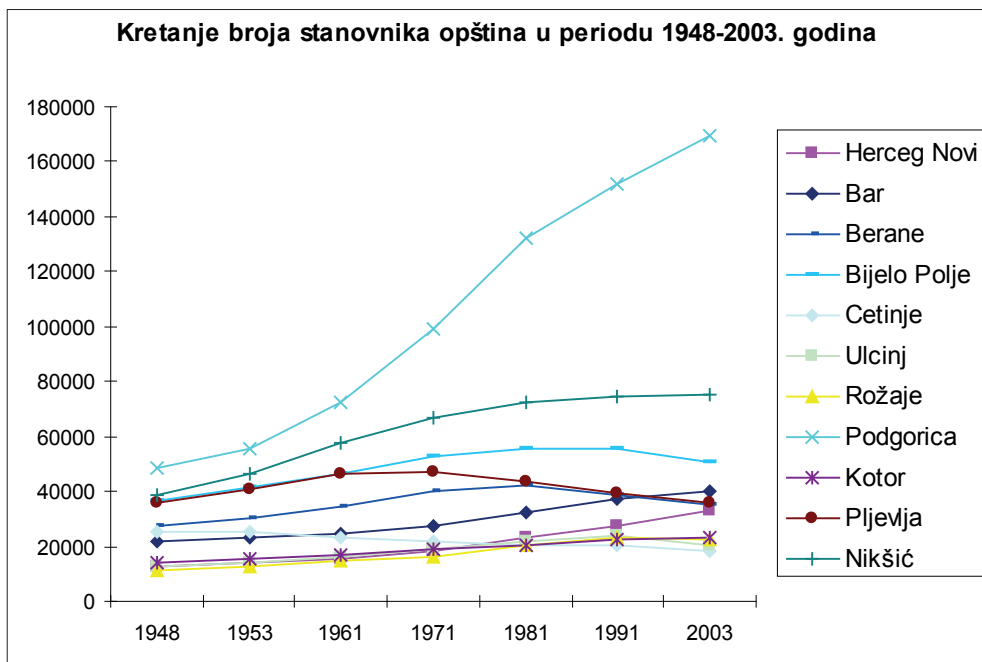
Slika 1. 1. Kretanje broja stanovnika Crne Gore i regiona od 1948. do 2003.

Tabela 1. 1. Kretanje stanovništva Crne Gore od 1948. do 2003. godine
– ukupno i po regionima i opštinama

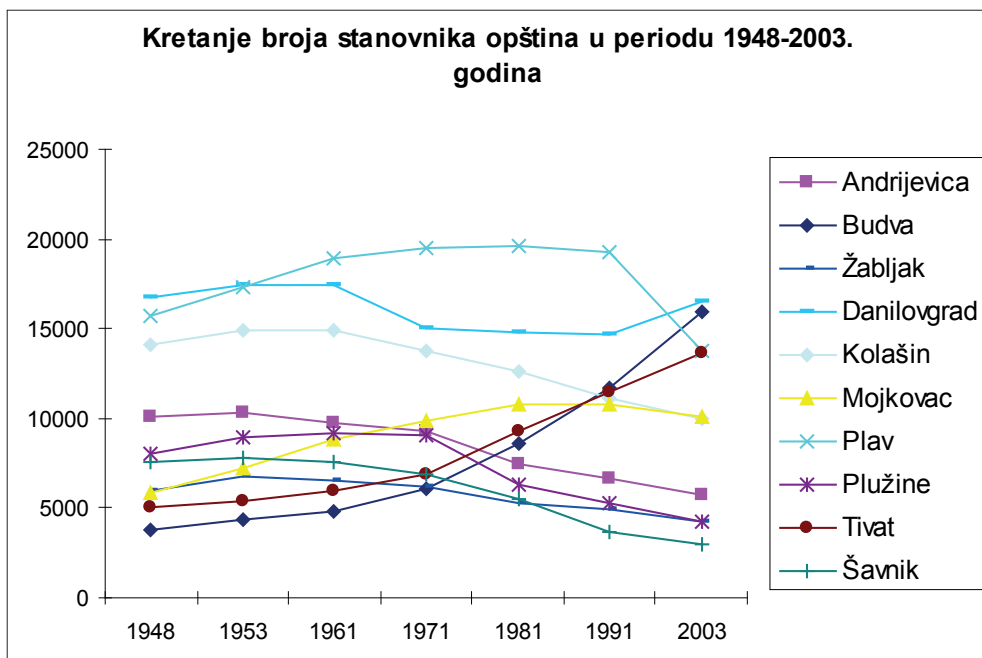
Teritorija	Godine popisa						
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.
Andrijevića	10.058	10.267	9.792	9.266	7.487	6.696	5.785
Bar	21.487	23.007	24.587	27.580	32.535	37.321	40.037
Berane	27.655	30.376	34.280	40.085	42.285	38.953	35.068
Bijelo Polje	36.795	41.432	46.651	52.598	55.634	55.268	50.284
Budva	3.822	4.364	4.834	6.106	8.632	11.717	15.909
Danilovgrad	16.800	17.394	17.378	15.073	14.769	14.718	16.523
Žabljak	5.907	6.773	6.564	6.141	5.227	4.914	4.204
Kolašin	14.074	14.896	14.882	13.799	12.656	11.120	9.949
Kotor	14.124	15.436	16.642	18.917	20.455	22.410	22.947
Mojkovac	5.856	7.252	8.832	9.833	10.753	10.830	10.066
Nikšić	38.359	46.589	57.399	66.815	72.299	74.706	75.282
Plav	15.764	17.330	18.913	19.542	19.560	19.305	13.805
Plužine	8.030	8.952	9.164	9.078	6.254	5.247	4.272
Pljevlja	35.926	40.876	46.677	46.843	43.316	39.593	35.806
Podgorica	48.417	55.539	72.219	98.796	132.290	152.025	169.132
Rožaje	11.047	12.668	14.700	16.018	20.227	22.976	22.693
Tivat	5.030	5.432	5.974	6.925	9.315	11.429	13.630
Ulcinj	12.861	14.080	16.213	18.955	21.576	24.217	20.290
Herceg Novi	12.482	13.759	15.157	18.368	23.258	27.593	33.034
Cetinje	25.183	25.604	23.503	22.024	20.213	20.307	18.482
Šavnik	7.512	7.847	7.533	6.842	5.560	3.690	2.947
Sjeverni region	77.305	86.596	93.652	92.536	83.775	75.394	67.244
Sjeveroistočni region	101.319	112.073	124.336	137.509	145.193	143.198	127.635
Središnji region	128.759	145.126	170.449	202.708	239.571	261.756	279.419
Primorski region	69.806	76.078	83.499	96.851	115.771	134.687	145.847
Crna Gora	377.189	419.873	471.894	529.604	584.310	615.035	620.145

U dugom periodu crnogorsko selo bilo je sigurnije stanište, pijemont slobodnih ljudi, baza nacionalnog opstajanja, čuvar tradicije i običaja i pouzdani proizvođač hrane. Međutim, od 1948. do 2003. godine seosko stanovništvo opalo je sa 78,7% na 38,1%. U tom periodu 29 sela ostalo je bez stalnih stanovnika, do 25 stanovnika bilo je 260 sela (21,4%), a do 100 stanovnika 659 sela (54,3%).

Na drugoj strani, ubrzano je rastao apsolutni broj stanovnika gradskih naselja. Tako je u 10 najvećih gradova Crne Gore (Podgorica, Nikšić, Pljevlja, Bijelo Polje, Cetinje, Bar, Herceg Novi, Berane, Budva, Ulcinj) 2003. godine živjelo 307.062 sta-

Slika 1. 2. Kretanje broja stanovnika opština u periodu 1948-2003. godina

Slika 1. 3. Kretanje broja stanovnika opština u periodu 1948-2003. godina

Tabela 1. 2. Apsolutno i prosječno godišnje kretanje broja stanovnika opština u periodu 1948–2003. godina.

Opština	Broj stan. i kretanje	1948.	1961.	1981.	2003.	1948–2003.
Andrijevića	Broj stan.	10.067	7.792	7.712	5.785	–
	Ukupno		–275	–2.080	–1.927	–4.282
Bar	Broj stan.	21.487	24.587	32.535	40.037	–
	Ukupno		3.100	7.948	7.502	18.550
Berane	Broj stan.	27.646	34.280	42.060	35.068	–
	Ukupno		6.634	7.780	–6.992	7.422
Bijelo Polje	Broj stan.	36.795	46.651	55.634	50.284	–
	Ukupno		9.856	8.938	–5.350	13.489
Budva	Broj stan.	3.825	4.834	8.632	15.909	–
	Ukupno		1.009	3.798	7.277	12.084
Danilovgrad	Broj stan.	16.800	17.378	14.769	16.523	–
	Ukupno		578	–2.609	1.754	–277
Žabljak	Broj stan.	5.907	6.564	5.227	4.204	–
	Ukupno		657	–1.337	–1.023	–1.703
Kolašin	Broj stan.	14.074	14.882	12.656	9.949	–
	Ukupno		808	–2.226	–2.707	–4.125
Kotor	Broj stan.	14.124	16.642	20.455	22.947	–
	Ukupno		2.518	3.813	2.492	8.832
Mojkovac	Broj stan.	5.856	8.832	10.753	10.066	–
	Ukupno		2.976	1.921	–687	4.210
Nikšić	Broj stan.	38.359	57.399	72.299	75.282	–
	Ukupno		19.040	14.900	2.983	36.923
Plav	Broj stan.	15.764	18.913	19.560	13.805	–
	Ukupno		3.149	2.647	–5.755	–1.959
Plužine	Broj stan.	8.030	9.164	6.254	4.272	–
	Ukupno		1.134	–2.910	–1.982	–3.758
Pljevlja	Broj stan.	35.926	46.677	43.316	35.806	–
	Ukupno		10.751	–3.361	–7.510	–120
Podgorica	Broj stan.	48.599	72.319	132.290	169.132	–
	Ukupno		23.720	59.971	36.842	120.533
Rožaje	Broj stan.	11.047	14.700	20.227	22.693	–
	Ukupno		3.653	5.527	24.66	11.646
Tivat	Broj stan.	5.030	5.974	9.315	13.630	–
	Ukupno		944	3.341	4.315	8.600
Ulcinj	Broj stan.	12.861	16.213	21.576	20.290	–
	Ukupno		3.370	5.363	–1.286	7.429
Herceg Novi	Broj stan.	12.482	15.157	23.258	33.034	–
	Ukupno		2.675	8.101	9.776	20.552
Cetinje	Broj stan.	25.114	23.503	20.231	18.482	–
	Ukupno		–1.611	–3.290	–1.731	–6.632
Šavnik	Broj stan.	7.512	7.533	5.569	2.947	–
	Ukupno		21	–1.964	–2.622	–4.565

novnika (1953. godine 68.181) ili 49,5% njenog stanovništva. U ostalih 11 opštinskih centara živjelo je 40.925 stanovnika (1953. godine 16.613), a u ostalih 19 gradskih naselja živjelo je 35.821 stanovnika (1953. godina 14.935). Tako je u svim gradskim naseljima (40), 2003. godine živjelo 383.808 ili 61,9% ukupnog stanovništva Crne Gore.

Najveće učešće gradskog stanovništva imale su opštine: Tivat (87,5%), Budva (85,4%), Cetinje (83,1%), Podgorica (82,9%) i Nikšić (77,3%).

Na osnovu izloženog mogu se, o kretanju tendencija kod apsolutnog rasta stanovništva Crne Gore, izvesti sljedeće konstatacije:

- apsolutni broj stanovnika Crne Gore stalno opada (1967–1971. godina rast za 7.671 lice; 2003–2004. godina rast za 1.943 lica, a za 2005 i 2006. godina rast za samo 1.538 lica);

- sve ubrzaniji intenzitet opadanja ukupnog broja stanovnika Crne Gore (sa 4.417 lica prosječno za period 1948–2003. godina na 426 lica za period 1991–2003. godine;

- izrazito izražena depopulaciju sjevernog regiona (sa –183 za prvi na –679 lica za drugi period);

- veliki zaokret kod sjeveroistočnog regiona sa pozitivnog (478) u prvom na na izrazitu depopulaciju (–1.297) u drugom periodu;

- znatno manje izraženi prosječan rast u središnjem regionu sa 2.736 lica u prvom na 1.472 u drugom periodu;

- opadanje prosječnog apsolutnog rasta kod primorskog sa 1.833 lica u prvom na 930 lica u drugom periodu i

- sa ovim tendencijama, ispoljenim u drugom periodu nastaviće se i u dužem periodu u budućnosti.

U oba razdoblja, posebno u drugom (1991–2003. godina) došlo je do velikih disproporcija u prostornom razmještaju stanovništva, kao što su:

- 2003. godine na 4.462 km² sjevernog regiona (32,3% teritorije Crne Gore) živjelo je 67.174 stanovnika ili 10,0% stanovništva Crne Gore (15 na km²);

- na 2.842 km² sjeveroistočnog regiona (20,6% teritorije) živjelo je 127.635 stanovnika ili 20% stanovništva države (45 na km²);

- na 4.917 km² središnjeg regiona (35,6% teritorije) živjelo je 45,1% stanovništva ili 279.489 lica (57 na km²);

- na 1.591 km² primorskog regiona (11,5% teritorije) živjelo je 145.847 stanovnika ili 23,5% stanovništva (92 na km²);

- da je u opštini Podgorica živjelo 27,3% stanovništva Crne Gore;

- duž obalske zone u toku je formiranje jedinstvene aglomeracije;

- uz saobraćajnicu Golubovci – Podgorica – Danilovgrad nazire se formiranje nove aglomeracije;

- brojna seoska naselja u prigradskim zonama većih gradova topografski i populaciono srasla su sa njima, itd.

Apsolutni rast stanovništva Crne Gore nastavljen je i poslije 2003. godine i ona je sredinom 2009. godine imala približno 640.000 stanovnika.

Tabela 1. 3. Indeksi i stope rasta po opštinama od 1948. do 2003. godine

Opštine	Broj stanovnika		Indeksi i stope	
	1948	2003	2003/1948	2003/1948
Andrijevića	10.067	5.785	57,5	-1,0
Bar	21.487	40.037	186,3	1,1
Berane	27.646	35.068	126,8	0,4
Bijelo Polje	36.795	50284	136,6	0,6
Budva	3.825	15.909	415,9	2,2
Danilovgrad	16.800	16.523	98,3	-0,03
Žabljak	5.907	4.204	71,2	-0,6
Kolašin	14.074	9.949	70,7	-0,6
Kotor	14.124	22.947	162,5	0,9
Mojkovac	5.856	10.066	171,9	1,0
Nikšić	38.359	75.282	196,2	1,2
Plav	15.764	13.805	87,5	-0,2
Plužine	8.030	4.272	53,2	-1,1
Pljevlja	35.926	35.806	99,6	-0,01
Podgorica	48.599	169.132	348,0	2,0
Rožaje	11.047	22.693	205,4	1,2
Tivat	5.030	13.630	271,0	1,7
Ulcinj	12.861	20.290	157,8	0,8
Herceg Novi	12.482	33.034	264,6	1,6
Cetinje	25.114	18.482	73,6	-0,5
Šavnik	7.512	2.947	39,2	-1,6
Crna Gora	377.305	620.145	164,4	0,8

Relativan rast stanovništva za period 1921. do 2003. godine bio je za 99,2% i stopom rasta od 0,8%. Pri tome, intenzitet povećanja između popisnih perioda bio je vrlo različit, i to:

- od 1921. do 1931. godine 15,6%;
- od 1931. godine do 1948. godine 4,8% (ratni gubici);
- od 1948. do 1953. godine 11,3%;
- od 1953. do 1961. godine 12,4%;
- od 1961. do 1971. godine 12,3%;
- od 1971. do 1981. godine 10,1%;
- od 1981. do 1991. godine 5,2% i
- od 1991. do 2003. godine 0,8%.

Nagli pad nastaje poslije 1981. godine, a posebno poslije 1991. godine.

U okviru regiona ispoljene su krupne razlike. Kod sjevernog regiona, od 1948. do 2003. godine, bio je pad za 13,0%, dok su ostali regioni imali povećanje, i to:

- sjeveroistočni, indeks 126,0;
- središnji, indeks 217,0 i

– primorski, indeks 208,9.

Nastale razlike su posljedica migracionih kretanja i različite atraktivnosti regiona.

Slično je i sa opštinama (Tabela 1. 3). Relativno smanjenje broja stanovnika imalo je 9 opština: Andrijevića, Danilovgrad, Žabljak, Kolašin, Plav, Plužine, Pljevlja, Cetinje i Žabljak, a najveći rast opštine: Budva, Podgorica, Tivat i Herceg Novi.

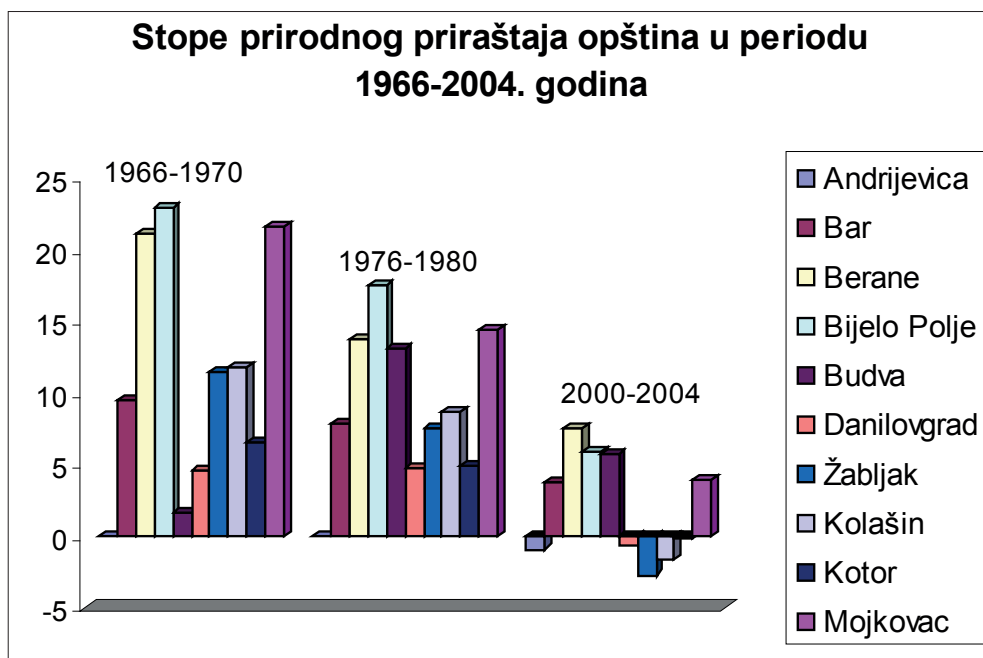
1. 2. TENDENCIJE KOD PRIRODNOG KRETANJA STANOVNIŠTVA

Tokom druge polovine XX stoljeća stope prirodnog priraštaja imale su tendenciju stalnog opadanja i one su sa 15,5‰ za period od 1966. do 1970. godine opale na 5,5‰ za period 1998–2002. godina i na 3,1‰ za period 2003–2007. godina.

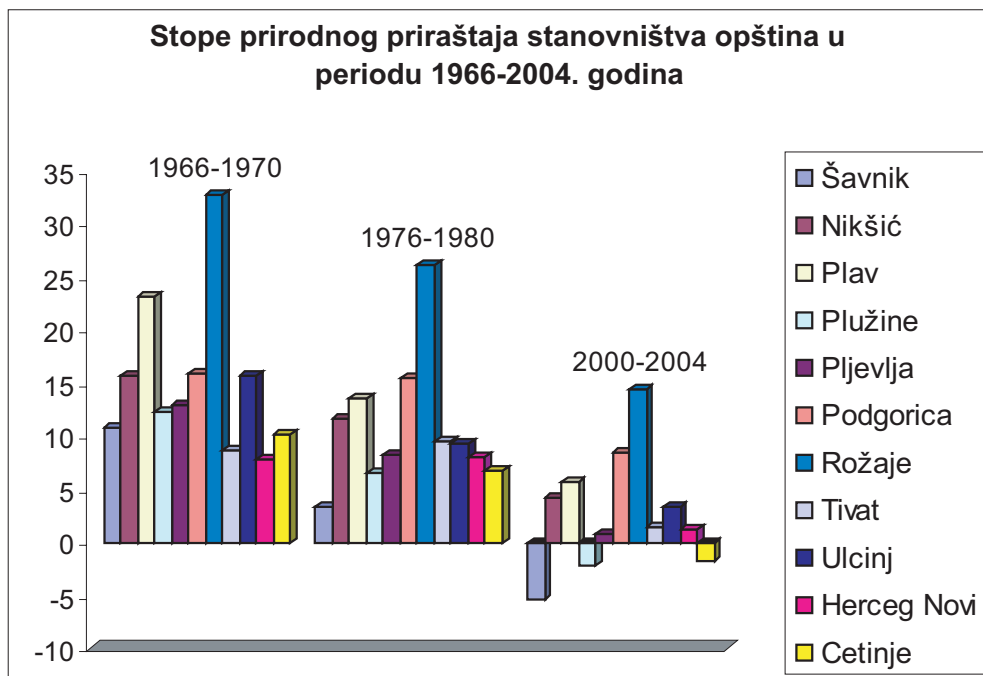
U sjevernom regionu sa 14,9‰ za period 1966–1970. godine na –0,2‰ za period 2000–2004. godine; sjeveroistočnom sa 25,7‰ u prvom na 6,7‰ u drugom; središnjem sa 11,6‰ u prvom na 2,5‰ u drugom i primorskom regionu sa 8,3‰ u prvom na 2,6‰ u drugom periodu.

Tabela 1. 4. Prirodno kretanje stanovništva opština u periodu 1966–2004. godine u ‰

Opština	1966–1970.	1976–1980.	2000–2004.
	s. p. p.	s. p. p.	s. p. p.
Andrijevića	–	–	–0,9
Bar	9,5	7,8	3,8
Berane	21,1	13,8	7,6
Bijelo Polje	22,9	17,6	5,9
Budva	1,6	13,1	5,8
Danilovgrad	4,6	4,8	–0,6
Žabljak	11,5	7,5	–2,7
Kolašin	11,8	8,7	–1,6
Kotor	6,5	4,9	–0,2
Mojkovac	21,6	14,5	4,0
Nikšić	15,7	11,6	4,2
Plav	23,1	13,6	5,7
Plužine	12,2	6,5	–2,3
Pljevlja	13,0	8,3	0,7
Podgorica	15,9	15,4	8,4
Rožaje	32,8	26,2	14,4
Tivat	8,6	9,6	1,4
Ulcinj	15,6	9,3	3,3
Herceg Novi	7,9	8,0	1,3
Cetinje	10,1	6,8	–1,8
Šavnik	10,7	3,3	–5,3

Slika 1. 4. Stope prirodnog priraštaja opština u periodu 1966-2004. godina

Slika 1. 5. Stope prirodnog priraštaja stanovništva opština u periodu 1966-2004. godina

Identični procesi djelovali su i kod opština (Tabela 1. 4). U posljednjem periodu, negativan prirodni priraštaj imale su opštine: Andrijevića (-0,9%), Danilovgrad, (-0,6%), Žabljak (-2,7%), Kolašin (-1,6%), Kotor (-0,2%), Plužine (-2,3%), Cetinje (-1,8%) i Šavnik (-5,3%).

Ogromna većina seoskih naselja imala je negativne stope prirodnog priraštaja.

U apsolutnom iznosu, preko prirodnog priraštaja, Crna Gora je u periodu 1961–2003. godine imala povećanje za 214.148 stanovnika. Pri tome, sjeverni region imao je povećanje za 49.595; sjeveroistočni za 60.872; središnji region za 73.713 i primorski region 29.966 stanovnika.

Po opštinama, izuzev Andrijevice, prirodni priraštaj od 1961. do 2003. godine bio je sljedeći: Bar 8.637, Berane 22.690, Bijelo Polje 31.487, Budva 2.651, Danilovgrad 2.195, Žabljak 1.492, Kolašin 3.922, Kotor 3.060, Mojkovac 5.499, Nikšić 29.327, Plav 11.158, Plužine 1.981, Pljevlja 14.242, Podgorica 61.332, Rožaje 18.188, Tivat 2.294, Ulcinj 7.265, Herceg Novi 5.030, Cetinje 4.980 i Šavnik 905.

Interesantno je da je opština Rožaje (18.188) u ovom periodu imala veći prirodni priraštaj od osam opština zajedno kao što su: Budva (2.651), Danilovgrad (2.195), Žabljak (1.492), Kolašin (3.922), Plužine (1.981), Tivat (2.294), Šavnik (905) i Kotor (3.060) – 18.500 lica. Od opštine Rožaje veći prirodni priraštaj imale su samo opštine Berane, Bijelo Polje, Nikšić i Podgorica, opštine koje imaju veći broj stanovnika, nego što je, u ovom periodu, imala opština Rožaje. Ako se ovakve tendencije nastave, u narednom periodu može doći do izmjene nacionalnog sastava Crne Gore u odnosu na 2003. godinu.

1. 3. TENDENCIJE KOD MEHANIČKOG KRETANJA STANOVNIŠTVA

Jedna od najpouzdanijih metoda analize mehaničkog kretanja stanovništva (emigracija, imigracija, migracioni saldo), je upoređivanje razlika između ukupnog broja i ukupnog prirodnog priraštaja. U periodu 1953–2003. godine ukupno je povećana 200.195 stanovnika Crne Gore, a po prirodnom priraštaju 335.748, iz čega proizilazi da je u tom periodu Crna Gora imala negativan migracioni saldo za -135.553 stanovnika.

Sjeverni region imao je u istom periodu manje 14.492 stanovnika, dok je prirodni priraštaj bio 49.595 lica ili ukupno manje za 64.087 stanovnika (stopa -1,1%), te je bio izrazito emigracionog karaktera.

Sjeveroistočni region imao je povećanje ukupnog broja stanovnika za 18.638, a preko prirodnog priraštaja 60.872 tako da je migracioni bilans bio -42.234 lica (stopa -1,2%), pa je i on, u ovom periodu, bio izrazito emigracioni region.

Središnji region imao je povećanje za 120.869, a prirodni priraštaj za 73.713, tako da je migracioni saldo pozitivan za 47.156 lica (stopa 0,5%).

Primorski region imao je povećanje za 62.440, a preko prirodnog priraštaja za 29.966, tako da je i on imao izrazito pozitivan migracioni saldo za 32.474 lica (stopa 0,6) i karakter imigracionog regiona.

U okviru opština emigracioni karakter imale su sljedeće: Danilovgrad (-1.855), Žabljak (-2.360), Kolašin (-5.383), Plav (-5.108), Plužine (-4.892), Pljevlja (-10.871),

Cetinje (-5.021), Šavnik (-4.586) i Andrijevića (-4.007). Ostale opštine imale su imigracioni karakter.

1. 4. PROJEKCIJE MIGRACIONIH KRETANJA

Projekcije migracionih kretanja rađene su kombinovanjem metoda koji se zasniva na uzajamnim odnosima i metoda subjektivne ocjene koji se zasniva na postavljanju hipoteze u pogledu budućih migracionih kretanja na osnovu subjektivnih ocjena o uticaju društvenog i ekonomskog razvoja na migracije. Ovi metodi projekcije migracionih kretanja dali su sljedeće rezultate:

– da će usljed realizacije velikih projekata u Crnoj Gori doći do spoljašnjih migracija i to u dva oblika:

1) stalno doseljeno stanovništvo (koje je uračunato u projekciju o stalnom stanovništvu Crne Gore i regiona, kao i po petogodišnjim skupinama):

– 2015. godine u Crnoj Gori će biti oko 6.000 po godišnjoj stopi migracionog salda od 0,77‰;

– 2030. godine oko 15.000 po godišnjoj stopi migracionog salda od 1,47‰;

– 2050. oko 24.000 stalno doseljenih lica po godišnjoj stopi migracionog salda od 1,69‰;

2) privremeno doseljeno stanovništvo (starosti od 20 do 50 godina):

– privremeno doseljenih lica u Crnoj Gori 2015. godine će biti oko 15.000;

– 2030. godine oko 60.000;

– 2050. godine oko 110.000.

1. 5. TENDENCIJE KOD GUSTINE NASELJENOSTI

Sa apsolutnim rastom ukupnog broja stanovništva, u toku druge polovine XX stoljeća, došlo je i do povećanja gustine naseljenosti sa 30 na 45 stanovnika po km², što odgovara kategorizaciji rjeđe naseljenih država. Najgušće je naseljen primorski region (92 po km²), pa središnji (57 po km²), dok je naseljenost sjeveroistočnog regiona na nivou naseljenosti države (45 po km²), a najslabije je naseljen sjeverni region (15 po km²).

U okviru opština najgušće je naseljena opština Tivat (296 po km²), a više od 100 stanovnika po km² imaju još opštine Budva (130), Herceg Novi (128) i Podgorica (117). Više od prosječne gustine naseljenosti države imale su još opštine: Ulcinj (80), Kotor (68), Bar (67), Bijelo Polje (54), Rožaje (53) i Berane (49). Najmanju naseljenost imaju opštine: Šavnik (5), Plužine (5), Žabljak (9) i Kolašin (11). Ostale opštine imaju gustinu naseljenosti između 20 i 36 stanovnika po km² (Andrijevića, Danilovgrad, Mojkovac, Nikšić, Plav, Pljevlja i Cetinje) – Tabela 1. 5.

Ove razlike posljedica su djelovanja niza faktora, posebno:

– geopolitičkog položaja u prošlosti i sadašnjosti;

– različitih geomorfoloških uslova;

– raznovrsnih klimatskih prilika;

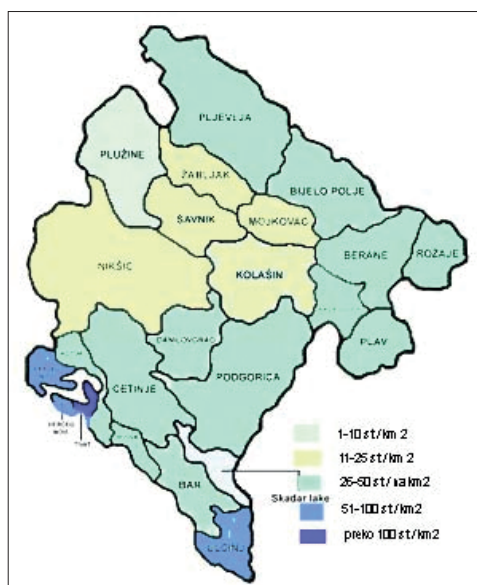
– posebnih odlika hidroloških uslova;

– migracionih kretanja stanovništva;

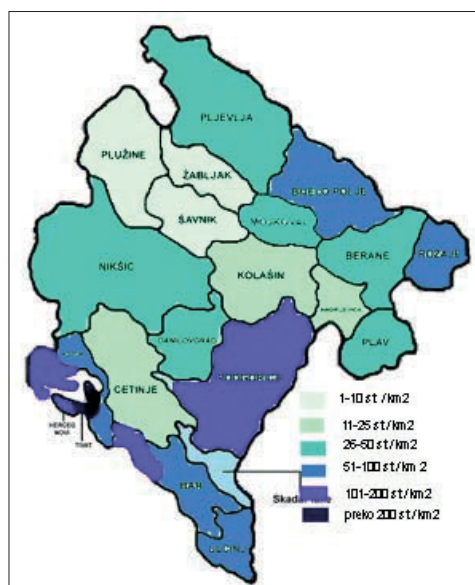
Tabela 1. 5. Promjene u razmještaju stanovništva Crne Gore po regijama i opštinama od 1953. do 2003. godine

Opštine i regije	Površina na km ²	Broj stanovnika		Gustina naseljenosti	
		1953.	2003.	1953.	2003.
Andrijevica	283	10.327	5.785	36	20
Bar	598	23.009	40.037	38	67
Berane	717	30.316	35.068	42	49
Bijelo Polje	924	41.432	50.284	44	54
Budva	122	4.364	15.909	36	130
Danilovgrad	501	17.394	16.523	35	33
Žabljak	445	6.773	4.204	15	9
Kolašin	897	14.896	9.949	17	11
Kotor	335	15.436	22.947	46	68
Mojkovac	367	7.252	10.066	19	29
Nikšić	2.065	46.589	75.282	23	36
Plav	486	17.330	13.805	36	28
Plužine	854	8.952	4.272	10	5
Pljevlja	1.346	40.876	35.806	30	27
Podgorica	1.441	55.669	169.132	39	117
Rožaje	432	12.668	22.693	29	53
Tivat	46	5.432	13.630	118	296
Ulcinj	255	14.080	20.290	55	80
Herceg Novi	235	13.759	30.034	59	128
Cetinje	910	25.549	18.482	28	20
Šavnik	553	7.847	2.947	14	5
Sjeveroistočni	2.842	112.073	127.635	39	45
Sjeverni	4.462	86.596	67.635	19	15
Središnji	4.917	145.201	279.489	30	57
Primorski	1.591	76.080	145.847	48	92
Crna Gora	13.812	419.950	620.145	30	45

- razlika u stopama prirodnog priraštaja;
- ekonomske razvijenosti, posebno razmještaja i razvoja industrije;
- različite funkcionalne atraktivnosti;
- turističke privlačnosti;
- razlika u oblicima agrarne proizvodnje;
- pokrivenosti mrežom saobraćajnica i njenim rangom;
- komunalne opremljenosti naselja u prostoru;
- opremljenosti snabdijevanjem električnom energijom;
- uticaja tradicije;
- različitog etničkog i konfesionalnog sastava stanovništva;
- pejzažne i ambijentalne vrijednosti prostora itd.

Slika 1. 6. Gustine naseljenosti opština
1953. godine

Slika 1. 7. Gustine naseljenosti opština
2003. godine

1. 5. 1. CILJEVI I PROJEKCIJE KRETANJA STANOVNIŠTVA I GUSTINA NASELJENOSTI

Prirodnim tokom, demografski razvitak sporo se mijenja. U njemu su, tokom druge polovine XX stoljeća, ispoljeni brojni negativni procesi čije će tendencije djelovati u dužem periodu u budućnosti. Zbog toga smo definisali dugoročne ciljeve kojima treba težiti i iste ostvariti. Glavni dugoročni ciljevi mogli bi biti sljedeći:

1. da u Crnoj Gori dođe do povećanja ukupnog broja stanovnika, te da se vremenom ostvari umjereni rast njenog stanovništva;
2. da bude srećna zemlja za sve građane koji u njoj žive;
3. da se ostvari ravnomjerniji razmještaj njenog stanovništva u prostoru;
4. da dođe do demografsko-populacionog rasta i ozdravljenja ruralnog prostora;
5. da čitavo radno sposobno stanovništvo ostvari punu ekonomsku aktivnost i zaposlenost;
6. da se dostigne kvalitetna profesionalna struktura aktivnog i zaposlenog stanovništva;
7. da stanovništvo živi u uslovima bogate ekonomske osnove, humanih socijalnih uslova, guste i kvalitetne mreže tehničkih infrastrukturnih sistema, visokorazvijenih sistema društvenih usluga, planskog upravljanja prostorom, visokim kvalitetom razvijenosti komunalnih uslova u svim naseljima i zdravoj životnoj sredini;
8. da Crna Gora do sredine XXI stoljeća ostane u nepromijenjenim granicama;
9. da njen državni status ostane nepromijenjen;

Tabela 1. 6. Prva etapa 2003–2030. godina

Teritorija	2003.	2015.	2030.	Indeks rasta 2003/15.	Indeks kretanja 2015/30.
Sjeverni region*	67.244	65.671	65.769	97,7	100,1
Sjeveroistočni region**	127.635	135.246	137.665	108,3	101,7
Središnji region***	279.419	303.934	320.026	108,8	105,3
Primorski region#	145.847	157.895	166.286	106,2	105,3
Crna Gora§	620.145	662.746	689.746	106,9	102,6

* Sjevernom regionu pripadaju opštine: Žabljak, Kolašin, Mojkovac, Plužine, Pljevlja i Šavnik.

** Sjeveroistočnom regionu pripadaju opštine: Andrijevića, Berane, Bijelo Polje, Plav i Rožaje.

*** Središnjem regionu pripadaju opštine: Danilovgrad, Nikšić, Podgorica i Cetinje.

Primorskom regionu pripadaju opštine: Bar, Budva, Kotor, Tivat, Ulcinj i Herceg Novi.

§ Projekcija je rađena za prisutno stanovništvo Crne Gore u koje nijesu uračunata raseljena lica koja trenutno borave u Crnoj Gori.

Tabela 1. 7. Druga etapa 2030–2050. godina

Teritorija	2030.	2050.	Indeks rasta 2030/50.
Sjeverni region	65.769	68.903	104,8
Sjeveroistočni region	137.665	145.749	105,3
Središnji region	320.026	338.152	105,7
Primorski region	166.286	175.626	105,2
Crna Gora	689.746	728.430	105,6

Tabela 1. 8. Projekcija ukupnog stanovništva i interno raseljenih lica u Crnoj Gori do 2050. godine

Teritorija	2003.	2015.	2030.	2050.
Crna Gora	620.145	662.746	689.746	728.430
Interno raseljena lica	13.840	25.000	35.000	50.000
Ukupno	633.985	687.746	715.154	778.430

10. da taj period bude stanje mira i mirnog razvoja;

11. da državu neće zahvatiti pandemije katastrofalnih posljedica;

12. da neće doći do dejstva seizmičkog hazarda katastrofalnih i razornih posljedica;

13. da će se regionalne razlike u razvoju bitno izmijeniti u korist nerazvijenih regija i opština;

14. da će unutrašnje migracije biti manjeg intenziteta i manjeg broja;

15. da će država primjenjivati pronatalističku i redistributivnu populacionu politiku itd.

S tim u vezi, kratkoročni i srednjoročni periodi bi mogli imati sljedeće ciljeve:

- zaustavljanje negativnih tendencija kod apsolutnog kretanja stanovništva;
- zaustavljanje daljeg pada stopa prirodnog priraštaja;
- zaustavljanje urušavanja demografskog stabla života;
- zaustavljanje demografsko-populacione erozije ruralnog prostora;
- usporavanje negativnih tokova kod prostornog razmještaja;
- eliminisanje nezaposlenosti i postizanje većeg nivoa profesionalne strukture itd.

Na tim osnovama kod projekcije daljeg kretanja stanovništva primijenjen je analitički metod ili metod komponenata, pri čemu su postavljene i brojne hipoteze o čisto demografskim komponentama, kao što su: fertilitet, natalitet, mortalitet, prirodni priraštaj, emigracije, imigracije, migracioni saldo, ali i kretanje obrazovanja žena i bračnih parova, odnos bračnih parova prema planiranju porodice, etnički i konfesionalni sastav, migracije itd.

Dobijeni rezultati pokazali su da će Crna Gora sa oko 640.000 stanovnika sredinom 2009. godine, u 2015. godini imati 662.746 stanovnika, 2030. godine 689.746, a 2050. godine 728.430 stanovnika. Sredinom 2015. godine, Sjeverni region će imati 65.671, sjeveroistočni 135.246, središnji 303.934, a primorski region 157.895 stanovnika. U 2030. godini sjeverni region imao bi 65.769, sjeveroistočni 137.665, središnji 320.026, primorski region 166.286 stanovnika. Sredinom 2050. godine sjeverni region će imati 63.903, sjeveroistočni 145.749, središnji 338.152, a primorski region 175.626 stanovnika.

Prema ovoj projekciji broj interno raseljenih lica koji će živjeti u Crnoj Gori 2015. godine bio bi 25.000, 2030. godine 30.000, a 2050. godine 50.000 lica, tako da se očekuje da će na prostoru Crne Gore 2015. godine živjeti oko 687.746, 2030. godine oko 715.154, a 2050. godine oko 778.430 stanovnika.

Kod stalno prisutnog stanovništva, gustina naseljenosti kretaće se: 2015. godine 48, 2030. 49,9 a 2050. godine 52,7 stanovnika po km².

1. 6. TENDENCIJE KOD KRETANJA STAROSNE STRUKTURE STANOVNIŠTVA

Starosna struktura uz polnu je jedna od najvažnijih u demografskim analizama, jer ne samo da nam pokazuje prošlost i sadašnjost već na osnovu ispoljenih tendencija u ovoj strukturi sa velikom preciznošću možemo predvidjeti budući demografski razvoj. Na nju utiču brojni faktori, od kojih su najvažniji: promjene u prirodnom kretanju stanovništva i migraciona kretanja, ali i ona povratno djeluje na njih. Osim ovih na kretanje starosne strukture, neposredno ili posredno, utiču prirodni, društveni i ekonomski uslovi, jednom riječju svi oni faktori koji utiču na kretanje stopa nataliteta, mortaliteta (odnosno prirodnog priraštaja stanovništva) i na stepen migracija.

1. 6. 1. PROMJENE STAROSNE STRUKTURE UKUPNOG STANOVNIŠTVA CRNE GORE

Starosna piramida stanovništva Crne Gore za 1921. godinu, kada je izvršen prvi zvanični popis stanovništva, ukazuje na mlado stanovništvo, ali zbog gubitaka

u I svjetskom ratu generacija 0–4¹ godina starosti nije imala najveće učešće u ukupnom stanovništvu, što je realno očekivati za mlado stanovništvo. Najveće učešće u ukupnom stanovništvu imale su starosne grupe 5–9 i 10–14 godina, dok su generacije 15–19 i 20–25 godina imale značajno smanjeno učešće zbog balkanskih i Prvog svjetskog rata. Značajna okrnjenost starosne piramide je i u generacijama starijeg sredovječnog stanovništva: 45–49, 50–54 i 55–59 godina, posebno kod muškog stanovništva što je takođe posljedica ranijih oslobodilačkih ratova.

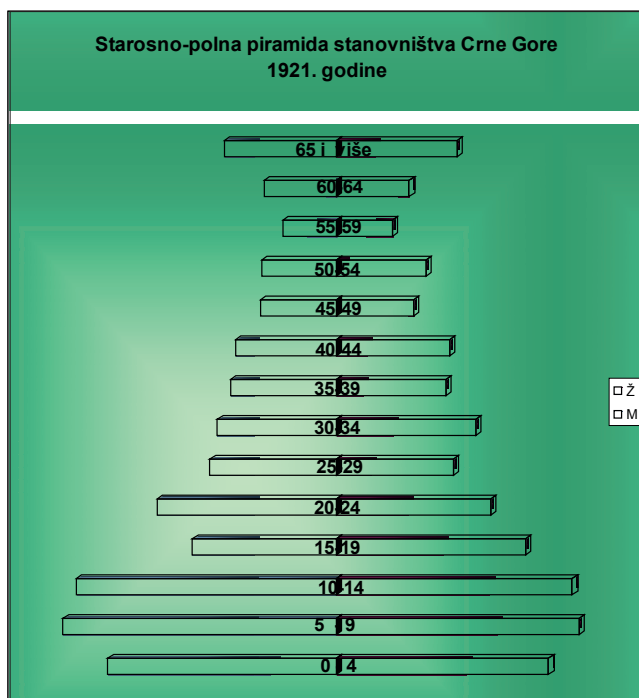
U popisu poslije II svjetskog rata 1948. godine piramida je takođe progresivnog tipa, dakle, sa mladim stanovništvom i veoma slična onoj iz 1921. godine. Najveće učešće imale su generacije 5–9 i 10–14 godina iz istih razloga kao i 1921. godine. Za razliku od prethodne ova piramida ima okrnjenost u generacijama učesnicima II svjetskog rata (25–29, 30–34 i 35–39 sa nešto naglašenijom polnom neravnotežom u ovim grupama u korist ženskog stanovništva), kao i u starijim generacijama učesnicima I svjetskog rata, gdje je takođe uočljiva značajna polna neravnoteža u korist ženskog stanovništva.

U 1961. godini piramida ima progresivan tip, dakle, mlado stanovništvo, sa najvećim učešćem najmlađe starosne grupe 0–4 godina. Okrnjenost je u generacijama: 15–19 godina i 35–39 i 40–44 učesnicima II svjetskog rata i njihovoj djeci. U najmlađim generacijama je po pravilu više muškog, a u okrnjenim i najstarijim generacijama više ženskog stanovništva. U narednom posmatranom periodu 1981. godine došlo je, usljed snižavanja stopa nataliteta, do promjena u starosnoj piramidi stanovništva Crne Gore. Njena baza se polako sužava, najveće učešće imaju generacije 15–19 i 20–24 godina, ali je i značajno učešće najmlađih generacija 0–4 godina. Okrnjenost piramide je pomjerena na generacije: 35–39 i 60–64 godina. U posljednjem popisnom periodu 2003. godine starosna piramida ima regresivan tip, dakle stanovništvo je staro sa značajno suženom osnovom. Najveće učešće imaju generacije 15–19 i 20–24, a potom 45–39 i 40–44 godina. Blaža okrnjenost piramide, posebno kod muškog stanovništva, prisutna je u generacijama 30–34 i 35–39 godina što ukazuje na intenzivnu emigraciju van Crne Gore, a okrnjenost zbog posrednih gubitaka u II svjetskom je pomjerena na starosne grupe 55–59 i 60–64 godine.

U posljednjem popisnom periodu 2003. godine znatne razlike postoje u piramidama seoskog i gradskog stanovništva. Dok piramida gradskog stanovništva uglavnom ima iste karakteristike kao piramida stanovništva Crne Gore: znatno sužena osnova, ali relativno dobra polna struktura, kod starosno-polne piramide seoskog stanovništva je, osim značajnog suženja u njenoj osnovi, prisutna i izražena polna neravnoteža u korist muškog stanovništva kod sredovječnog stanovništva (posebno u starosnim grupama: od 15 do 54 godina), što se reflektuje na prirodno obnavljanje seoskog stanovništva.

Iz odnosa između tri velike starosne grupe, odnosno njihovog učešća u ukupnom stanovništvu, određujemo njegovu demografsku starost, predviđamo budući

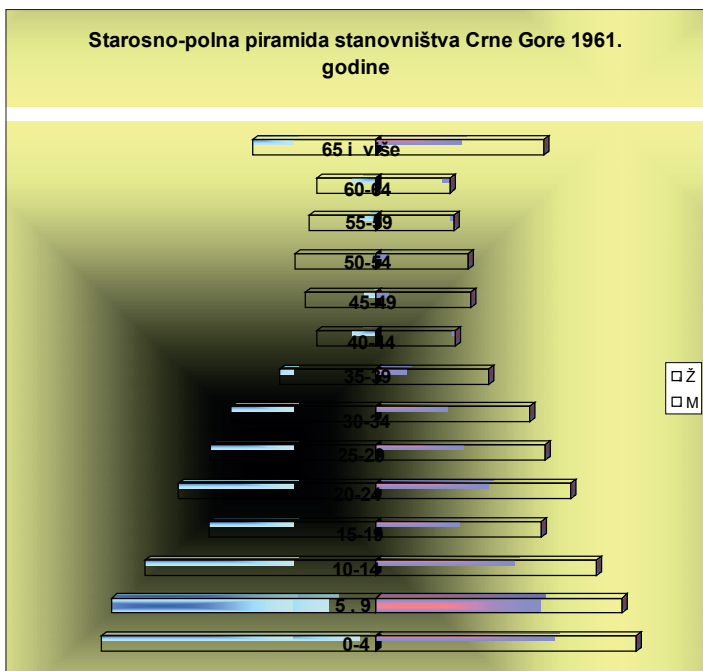
¹ Ova starosna grupa predstavlja djecu učesnika I svjetskog rata.

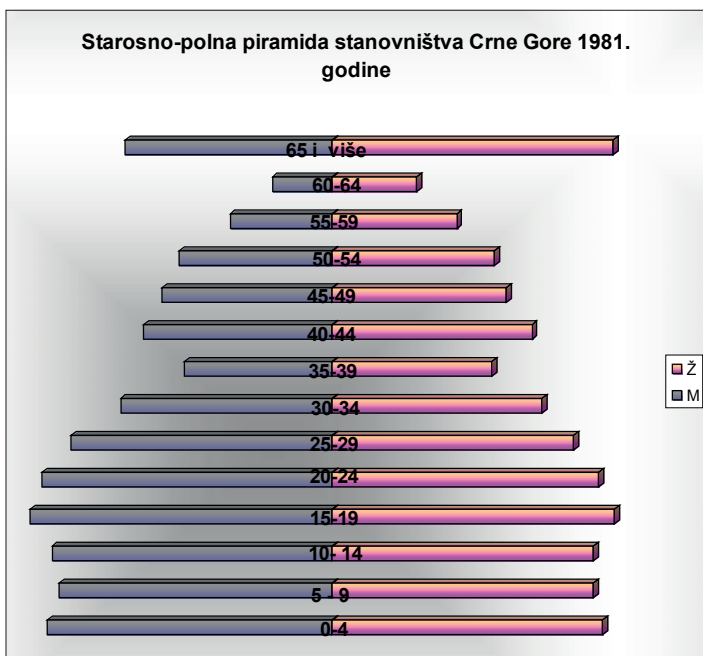
Slika 1. 8. Starosno-polna piramida stanovništva Crne Gore 1921. godine

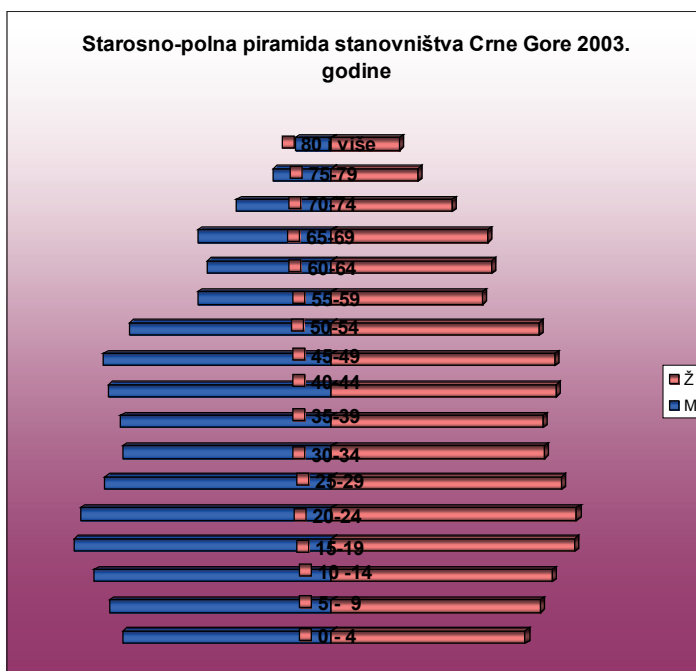
Slika 1. 9. Starosno-polna piramida stanovništva Crne Gore 1948. godine

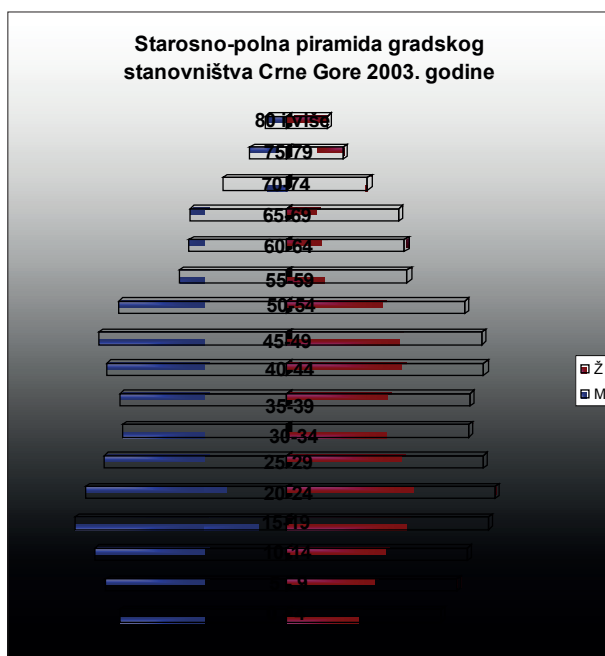
Slika 1. 10. Starosno-polna piramida stanovništva Crne Gore 1961. godine

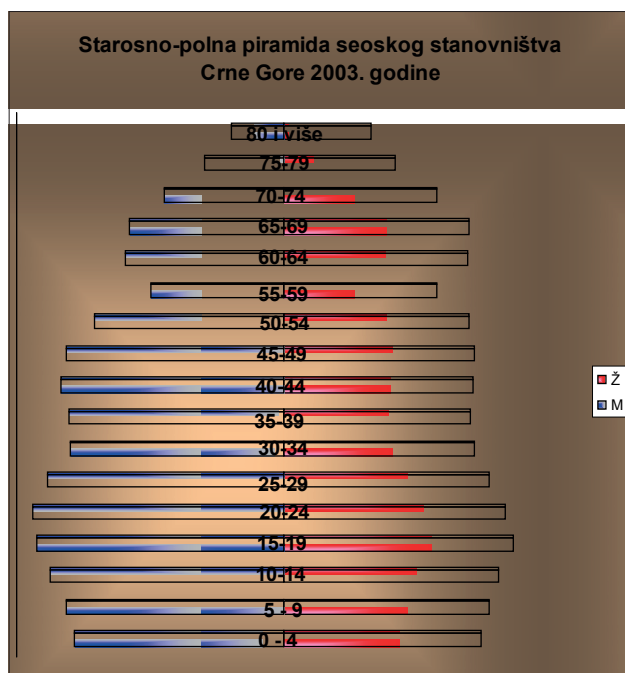
Slika 1. 11. Starosno-polna piramida stanovništva Crne Gore 1981. godine

Slika 1. 12. Starosno-polna piramida stanovništva Crne Gore 2003. godine

Slika 1. 13. Starosno-polna piramida gradskog stanovništva Crne Gore 2003. godine

Slika 1. 14. Starosno-polna piramida seoskog stanovništva Crne Gore 2003. godine

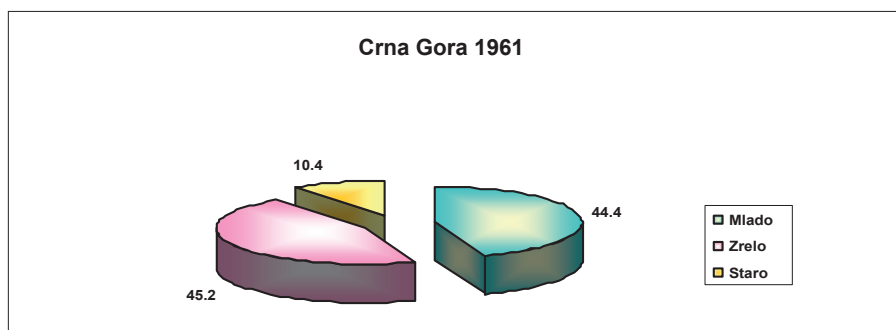
demografski razvoj, zbog čega je analiza stanovništva po velikim starosnim grupama najvažnija u proučavanju starosne strukture.

U 1921. godini učešće mladog (0–19 g.) stanovništva u ukupnom stanovništvu Crne Gore iznosilo je 46,3%, sredovječnog (20–59 g.) 43,9%, a starog (60 i više g.) 9,8%. S obzirom na to da se u mlado stanovništvo svrstava stanovništvo koje ima više od 35% mladog i manje od 12% starog stanovništva, stanovništvo Crne Gore je 1921. godine pripadalo kategoriji izuzetno mladog stanovništva, sa veoma visokim učešćem mladog u ukupnom stanovništvu. U narednom popisnom periodu 1931. godine odnos između tri velike starosne grupe stanovništva Crne Gore se nije promijenio. Učešće mladog u ukupnom stanovništvu Crne Gore 1948. godine je, u odnosu na 1931. godinu poraslo na 48,8%, ovo je bilo najveće učešće ove starosne kategorije stanovništva u čitavom posmatranom periodu. Učešće sredovječnog stanovništva je istovremeno opalo u odnosu na 1931. godinu na 40,7%, a učešće starog stanovništva poraslo na 10,5%. Stanovništvo Crne Gore je i u ovom periodu pripadalo izuzetno mladom stanovništvu, jer je učešće mladog stanovništva, bez obzira na rast starog, bilo veoma visoko. U popisnom periodu 1961. godine učešće mladog stanovništva u ukupnom je opalo u odnosu na prethodni period na 44,4%, ali je još uvijek veoma visoko. Istovremeno, značajnije je poraslo učešće sredovječnog stanovništva na 45,2%, dok je učešće starog stanovništva uglavnom na nivou iz prethodnog perioda. I u ovom periodu stanovništvo Crne Gore je izuzetno mlado. Intenzitet opadanja učešća mladog stanovništva jača, pa je u 1981. godini njegovo uče-

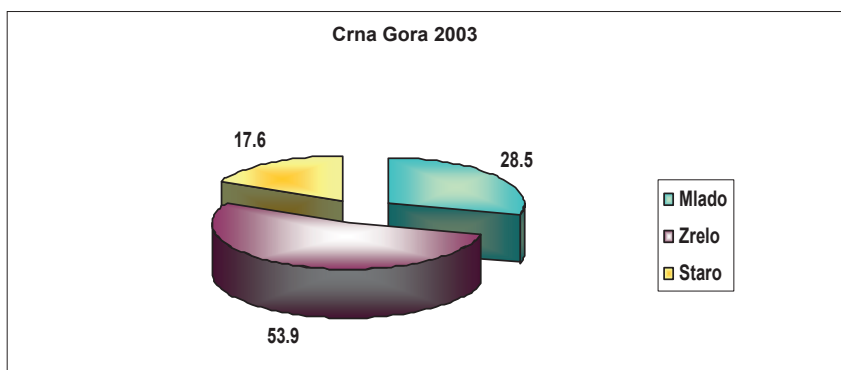
šće opalo na 37,3%, dok značajnije raste učešće sredovječnog stanovništva na 52%, a učešće starog stanovništva je neznatno veće u odnosu na 1961. godinu i iznosi 10,7%. U ovom popisnom periodu stanovništvo Crne Gore spada u kategoriju mladog stanovništva na prelazu ka sredovječnom, ali rast učešća kategorije sredovječnog i opadanje učešća mladog stanovništva ukazuju na početak procesa starenja stanovništva. U posljednjem popisnom periodu sa učešćem mladog stanovništva u ukupnom od 28,5%, sredovječnog od 53,9% i starog od 17,6%, stanovništvo Crne Gore spada u kategoriju starog stanovništva. Na ubrzani proces starenja ukazuje značajno opadanje učešća mladog stanovništva za 8,8%, veoma mali rast učešća sredovječnog od svega 1,9% i značajan rast učešća starog stanovništva za 6,9% (Tabela 1. 9).

Tabela 1. 9. Stanovništvo Crne Gore po velikim starosnim grupama

Godina	Pol	Ukupno		0-19		20-59		60 i više	
		broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
1921.	sv.	311.341	100,0	144.211	46,3	136.613	43,9	30.517	9,8
	m.	155.310	100,0	73.068	47,0	67.368	43,4	14.865	9,6
	ž.	156.040	100,0	71.143	45,6	69.245	44,4	15.652	10,0
1931.	sv.	360.044	100,0	166.842	46,3	157.999	43,9	35.203	9,8
	m.	179.765	100,0	85.341	47,5	77.873	43,3	16.551	9,2
	ž.	180.279	100,0	81.501	45,2	80.126	44,4	18.652	10,4
1948.	sv.	377.189	100,0	183.931	48,8	153.451	40,7	39.807	10,5
	m.	178.078	100,0	93.088	52,3	67.919	38,1	17.071	9,6
	ž.	199.111	100,0	90.834	45,6	85.532	43,0	22.736	11,4
1961.	sv.	471.894	100,0	209.789	44,4	213.049	45,2	49.056	10,4
	m.	229.274	100,0	107.349	46,8	100.856	44,0	21.069	9,2
	ž.	242.620	100,0	102.440	42,3	112.193	46,2	27.987	11,5
1981.	sv.	584.310	100,0	218.196	37,3	303.870	52,0	62.244	10,7
	m.	289.739	100,0	112.253	38,7	151.197	52,2	26.289	9,1
	ž.	294.571	100,0	105.943	36,0	152.673	51,8	35.955	12,2
2003.	sv.	620.145	100,0	176.848	28,5	334.362	53,9	108.935	17,6
	m.	305.225	100,0	91.291	29,9	166.152	54,4	47.782	15,7
	ž.	314.920	100,0	85.557	27,2	168.210	53,4	61.153	19,4

Slika 1. 15. Stanovništvo Crne Gore po velikim starosnim grupama 1961. godine

Slika 1. 16. Stanovništvo Crne Gore po velikim starosnim grupama 2003. godine

Značajan pokazatelj starosti stanovništva su i indeksi starosti, koji su u posmatranom periodu 1921–2003. godina značajno porasli sa 0,21 na 0,62, što ukazuje na starenje stanovništva Crne Gore. Iz kretanja indeksa starosti vidimo da je proces starenja stanovništva od 80-ih godina (kada je indeks bio 0,23, dakle, stanovništvo je bilo mlado) bio vrlo intenzivan, pa je stanovništvo 2003. godine bilo u kategoriji starog, sa prosječnom starošću od 35,9 godina. Indeksi ukazuju da je tokom čitavog perioda proces starenja ženskog stanovništva bio intenzivniji, što je rezultiralo znatno većim indeksom starosti ženskog stanovništva u 2003. godini (Tabela 1. 10).

Tabela 1. 10. Indeksi starosti stanovništva Crne Gore u periodu 1921–2003. godina

Pol	1921.	1931.	1948.	1961.	1981.	2003.
Svega	0,21	0,21	0,22	0,23	0,29	0,62
Muško	0,20	0,19	0,18	0,20	0,23	0,52
Žensko	0,22	0,23	0,25	0,27	0,34	0,71

Iz izloženog vidimo da se u kretanju starosne strukture stanovništva Crne Gore ispoljavaju tendencije:

- ubrzani proces starenja stanovništva koji je od 80-ih godina prošlog vijeka dobio na intenzitetu;
- da je kod seoskih naselja u Crnoj Gori proces starenja u znatno odmaklijoj fazi nego kod gradskih naselja, što će u budućim periodima imati presudan uticaj na reprodukciju stanovništva ruralnih naselja;
- da je starosna struktura ženskog stanovništva nepovoljnija i na nivou Crne Gore, a posebno kod ruralnih naselja u Crnoj Gori.

Na osnovu izloženih problema koji su evidentirani prilikom analize starosne strukture stanovništva Crne Gore adekvatne mjere koje bi u prvoj fazi zaustavile dalje intenziviranje procesa starenja stanovništva bile bi:

- značajnije povećanje stopa nataliteta koje bi, uz blagi porast stopa mortaliteta, rezultirale povećanjem prirodnog priraštaja, što bi u doglednijoj budućnosti (20-ak

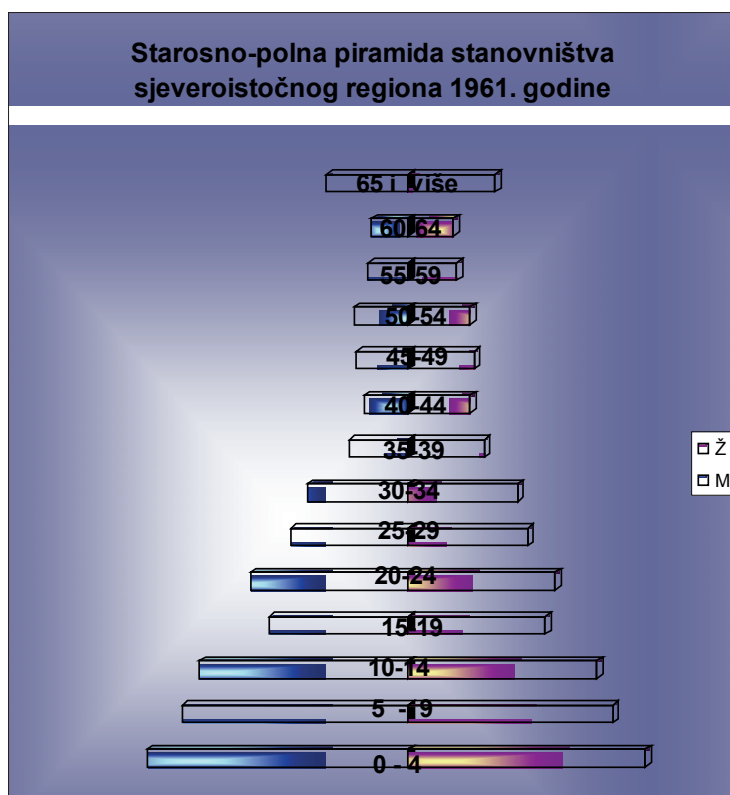
godina) rezultiralo zadržavanjem starosne strukture na sadašnjem nivou, a u kasnijim periodima i njenim podmlađivanjem;

- zaustavljanje ruralnog egzodusa odgovarajućim mjerama za revitalizaciju i ekonomski oporavak ruralnog područja, što bi u budućnosti moglo dovesti do suprotnih migracionih kretanja koje bi uspjele da poprave veoma lošu starosnu strukturu ruralnih naselja i dovedu do podmlađivanja;

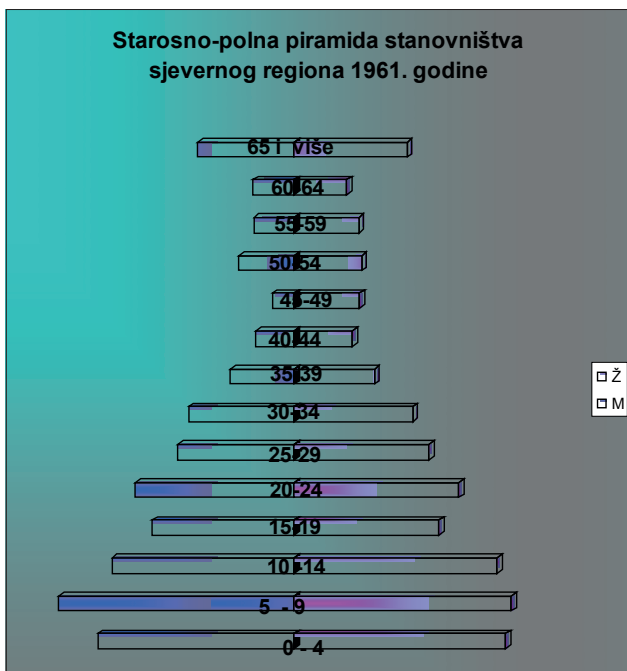
- poseban akcenat treba staviti na zaustavljanje iseljavanja ženskog stanovništva iz ruralnih naselja radi vraćanja polne ravnoteže koja je značajno ugrožena u velikom broju ovih naselja.

1. 6. 2. PROMJENE STAROSNE STRUKTURE PO REGIONIMA

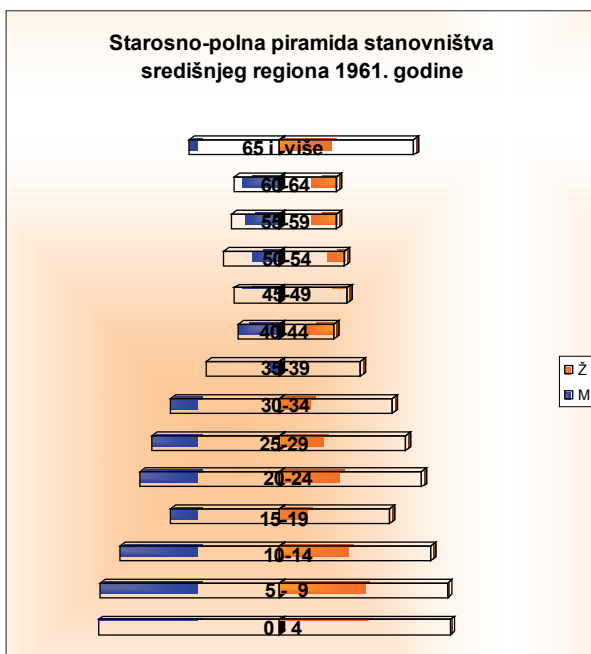
Starosno-polne piramide kod svih regiona 1961. godine bile su progresivne, sa mladim stanovništvom i karakteristikama sličnim sa piramidom stanovništva Crne Gore, izuzev primorskog. Najmlađe stanovništvo imao je sjeveriostočni region, dok je u primorskom najmlađa kategorija stanovništva imala manje učešće od kategorije 5–9 godina, a učešće starog stanovništva (60 i više godina) bilo povećano što ukazuje da je ovaj region 1961. godine imao stagnantnu piramidu.

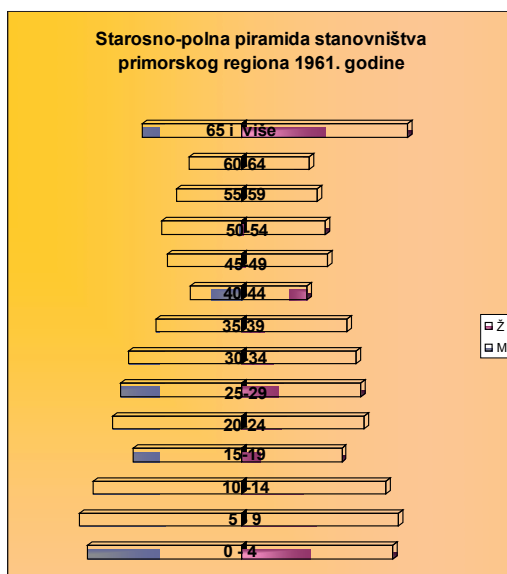
Slika 1. 17. Starosno-polna piramida stanovništva sjeveroistočnog regiona 1981. godine

Slika 1. 18. Starosno-polna piramida stanovništva sjevernog regiona 1961. godine

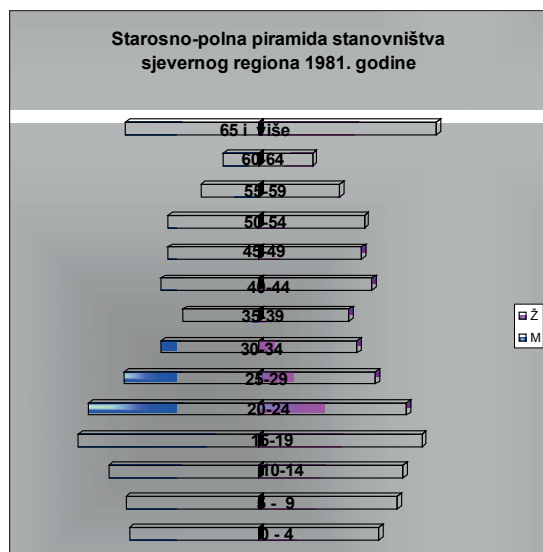

Slika 1. 19. Starosno-polna piramida stanovništva središnjeg regiona 1961. godine

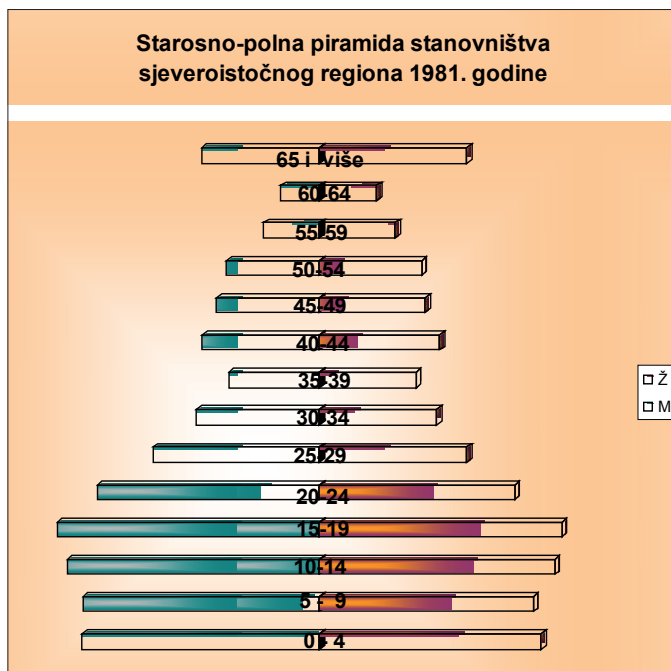

Slika 1. 20. Starosno-polna piramida stanovništva primorskog regiona 1961. godine

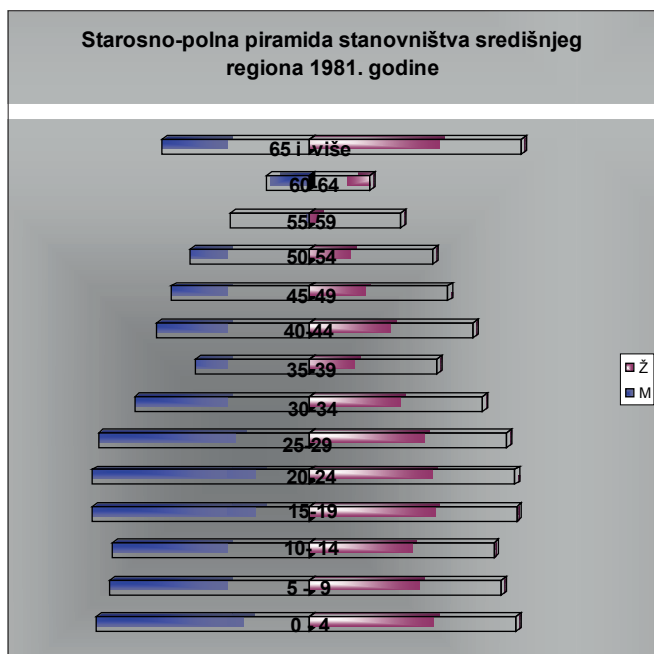
U 1981. godini piramide *sjevernog i sjeveroistočnog regiona* imaju najužu osnovu, one su stacioniranog tipa stanovništva na prelazu ka regresivnom, što je uslovio intenzivan proces emigracije iz ova dva regiona. Piramide *središnjeg i primorskog regiona* su sa znatno povoljnijom starosnom strukturom, posebno primorskog, gdje je zahvaljujući intenzivnoj imigraciji došlo do zaustavljanja procesa starenja stanovništva.

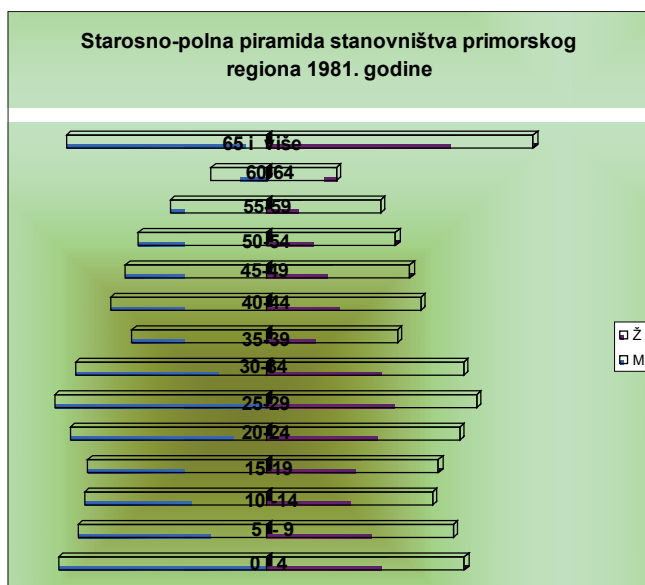
Slika 1. 21. Starosno-polna piramida stanovništva sjevernog regiona 1981. godine

Slika 1. 22. Starosno-polna piramida stanovništva sjeveroistočnog regiona 1981. godine

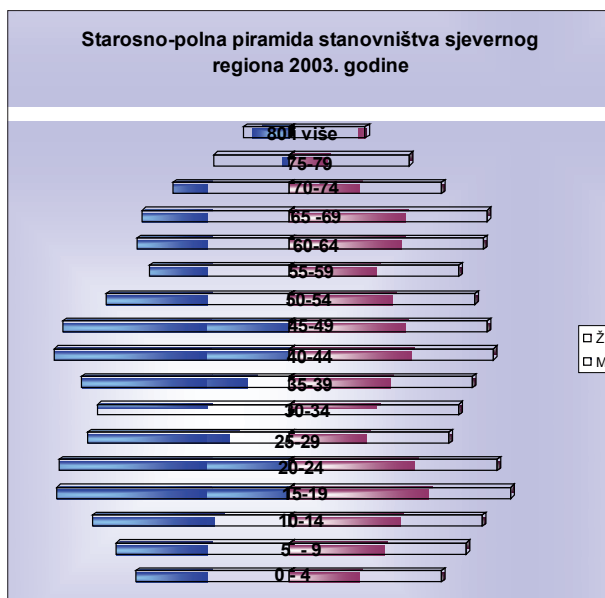

Slika 1. 23. Starosno-polna piramida stanovništva središnjeg regiona 1981. godine

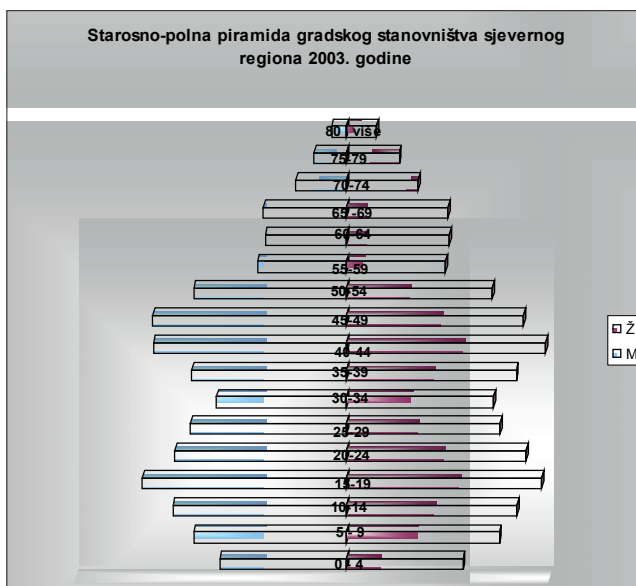
Slika 1. 24. Starosno-polna piramida stanovništva primorskog regiona 1981. godine

U 2003. godini starosno-polne piramide kod svih regiona su regresivnog tipa, dakle, sa starim stanovništvom. Nešto povoljniju starosnu strukturu imaju *južni i središnji* – imigracioni regiona, dok je kod *sjevernog i sjeveroistočnog* kao emigraci-

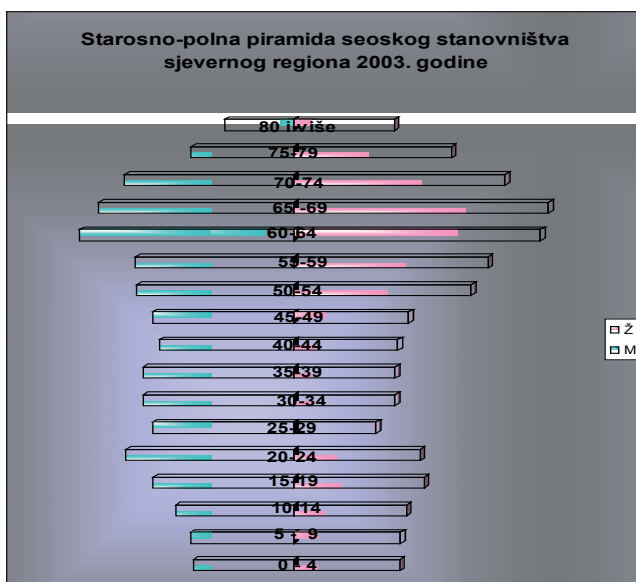

Slika 1. 25. Starosno-polna piramida stanovništva sjevernog regiona 2003. godine

onih ona znatno nepovoljnija. Ono što zabrinjava, pored najnepovoljnije starosne strukture kod sjevernog regiona, a što je posebno karakteristično za seoska naselja, je izražena polna neravnoteža kod sredovječnog stanovništva u korist muškog što se jasno vidi na veoma deformisanoj piramidi seoskog stanovništva ovog regiona.

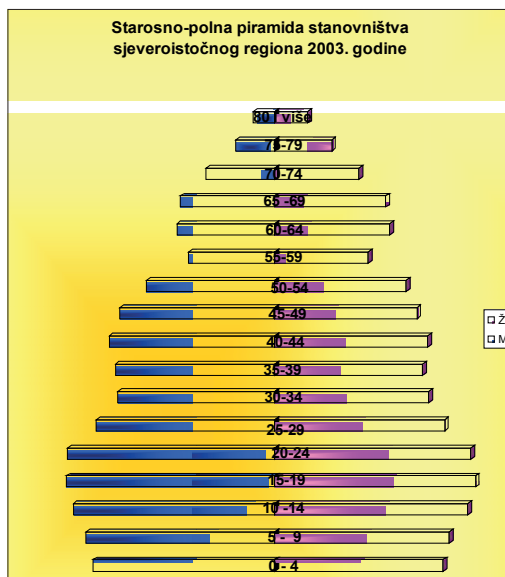

Slika 1. 26. Starosno-polna piramida gradskog stanovništva sjevernog regiona 2003. godine

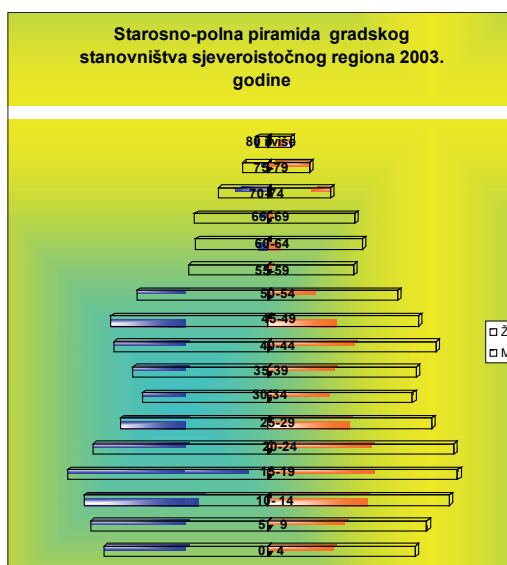

Slika 1. 27. Starosno-polna piramida seoskog stanovništva sjevernog regiona 2003. godine

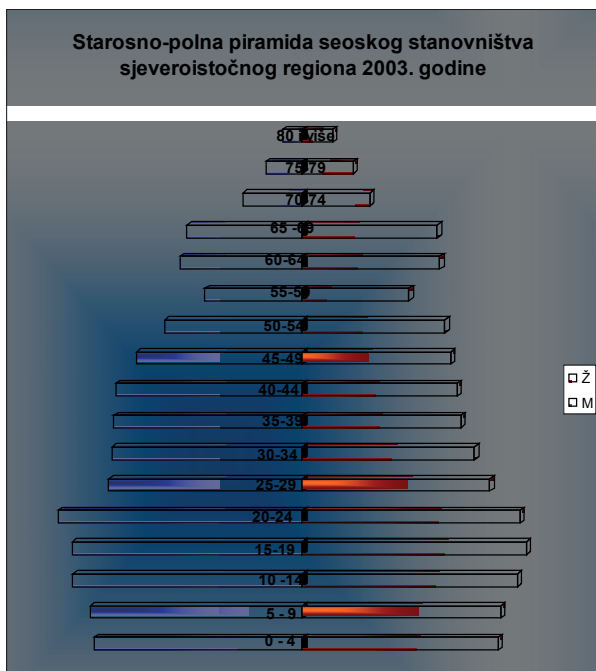
Kod piramide *sjeveroistočnog* regiona za 2003. godinu karakteristično je smanjeno učešće sredovječnog stanovništva (20–40 g.), posebno muškog, što je posljedica iseljavanja, van granica Crne Gore, posebno seoskog stanovništva (što se vidi na piramidi seoskog stanovništva ovog regiona). Ovo je jedan od razloga zašto ovdje nema izrazite prevage muškog stanovništva kao kod sjevernog regiona.

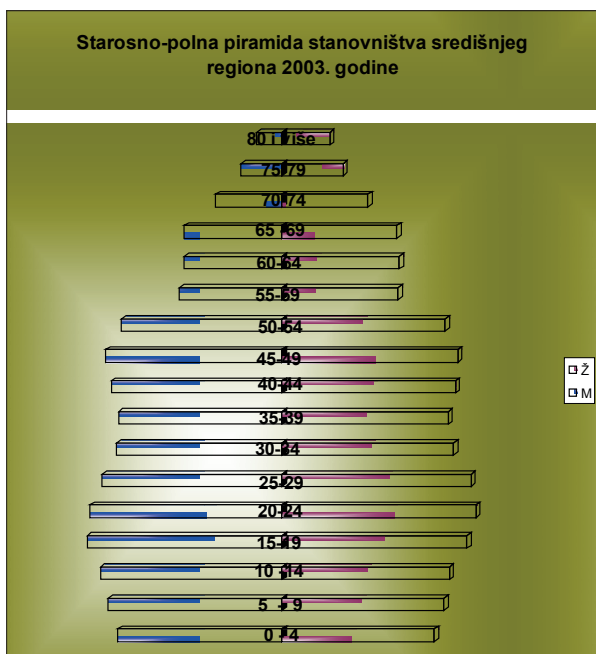
Slika 1. 28. Starosno-polna piramida stanovništva sjeveroistočnog regiona 2003. godine

Slika 1. 29. Starosno-polna piramida gradskog stanovništva sjeveroistočnog regiona 2003. godine

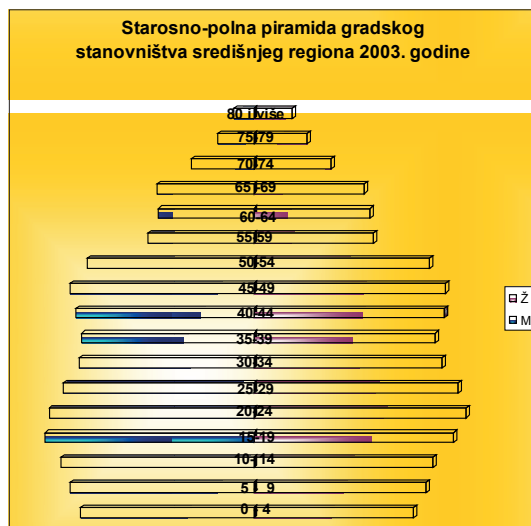

Slika 1. 30. Starosno-polna piramida seoskog stanovništva sjeveroistočnog regiona 2003. godine

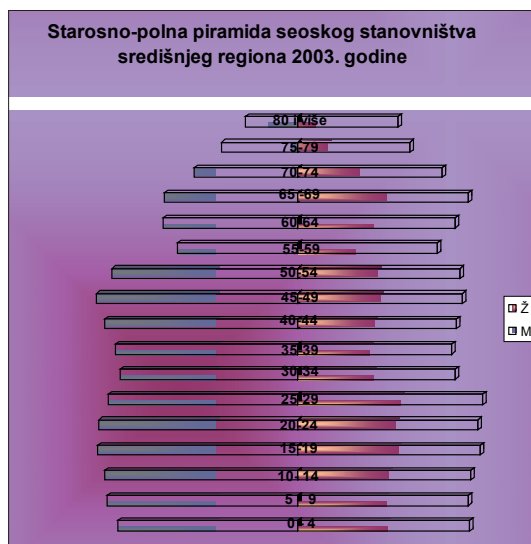

Slika 1. 31. Starosno-polna piramida stanovništva središnjeg regiona 2003. godine

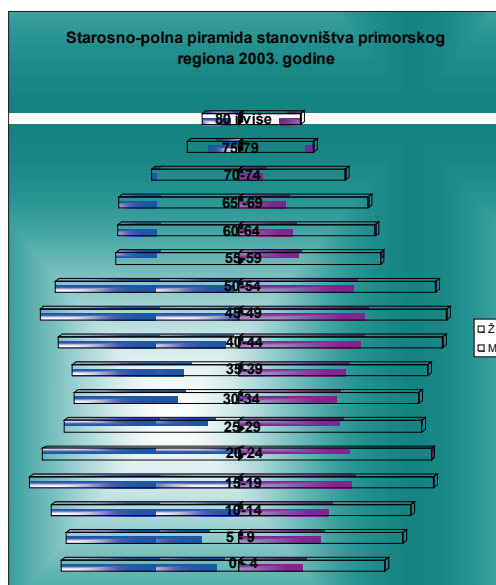
U piramidi gradskog stanovništva *središnjeg* regiona za 2003. godinu u kategoriji sredovječnog stanovništva nešto je izraženije učešće ženskog stanovništva, dok je kod seoskog stanovništva značajnije izraženo učešće muškog stanovništva, što se nepovoljno odražava na reprodukciju u seoskim naseljima ovog regiona. Mada je ovaj region imigracionog karaktera kada su unutrašnje migracije u pitanju, kod starosne kategorije 25–44 godine prisutna je okrnjenost piramide koja ukazuje na intenzivne spoljne migracije.

Slika 1. 32. Starosno-polna piramida gradskog stanovništva središnjeg regiona 2003. godine

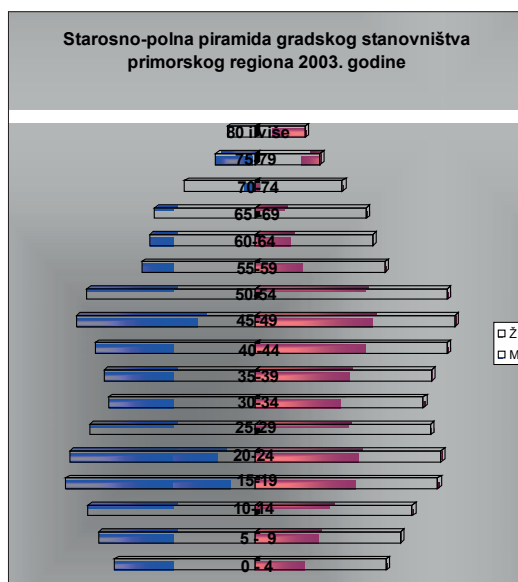

Slika 1. 33. Starosno-polna piramida seoskog stanovništva središnjeg regiona 2003. godine

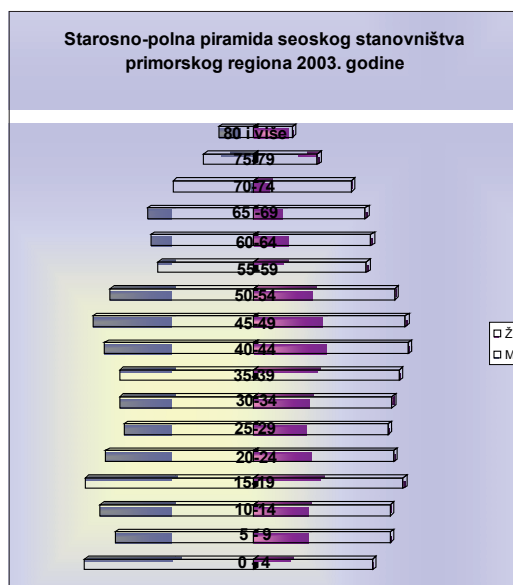

Slika 1. 34. Starosno-polna piramida stanovništva primorskog regiona 2003. godine

I kod piramide *primorskog* regiona zapaža se, kao i kod središnjeg regiona, da je, pored njegovog imigracionog karaktera kada su unutrašnje migracije u pitanju, prisutna okrnjenost generacija 25–44 godina, što ukazuje na intenzivno migriranje stanovništva ovog regiona van granica Crne Gore.

Slika 1. 35. Starosno-polna piramida gradskog stanovništva primorskog regiona 2003. godine

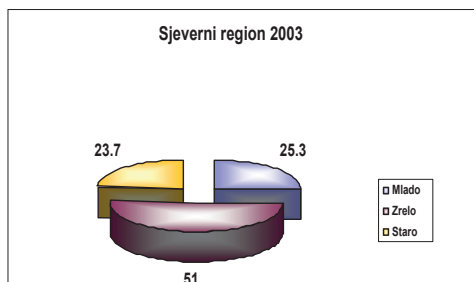
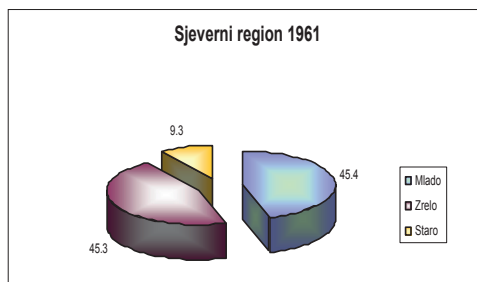

Slika 1. 36. Starosno-polna piramida seoskog stanovništva primorskog regiona 2003. godine

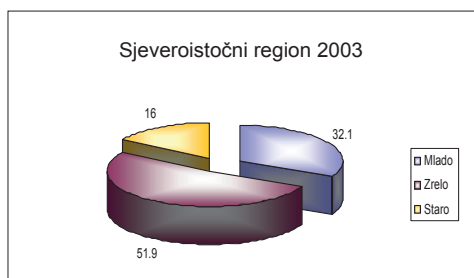
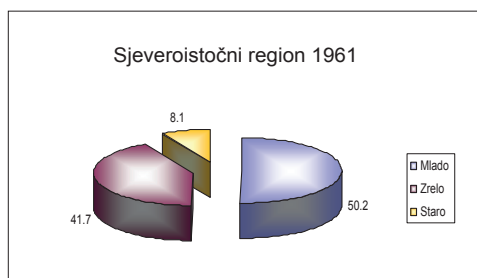
1. 6. 3. STANOVNIŠTVO REGIONA PO VELIKIM STAROSNIM GRUPAMA (0–19, 20–59 i 60 i više)

Stanovništvo *sjevernog regiona* 1961. godine pripadalo je izuzetno mladom, sa učešćem mladog stanovništva od 45,4%, sredovječnog od 45,3% i starog od 9,3% u ukupnom stanovništvu regiona. U narednom periodu 1981. godine učešće mladog stanovništva je znatno opalo u odnosu na prethodni period na 35,4%, dok je učešće ostale dvije kategorije stanovništva poraslo: sredovječnog na 51,7% i starog na 12,9%. Zbog značajnog učešća mladog, stanovništvo sjevernog regiona i u ovom periodu je bilo u kategoriji mladog, ali sa naglašenim elementima starenja (povećano učešće starog stanovništva). U posljednjem periodu 2003. godina došlo je do značajnih promjena u starosnoj strukturi ovog regiona. Učešće mladog stanovništva opalo je na 25,3%, sredovječnog je poraslo na 51,0%, kao i starog na 23,7%. Veliko učešće starog stanovništva u ukupnom i znatno sniženo učešće mladog stanovništva ukazuju na starost stanovništva ovog regiona, koja će zbog ostalih nepovoljnih elemenata (negativna stopa prirodnog priraštaja i izražena emigracija), voditi sve dubljoj starosti stanovništva ovog regiona i postepenom demografskom odumiranju značajnog broja seoskih naselja u njemu.

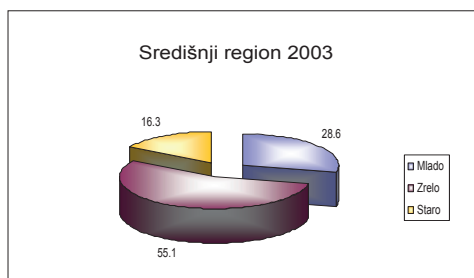
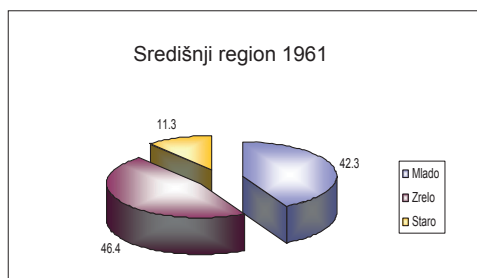
Na početku posmatranog perioda *sjeveroistočni region* je imao najpovoljniju starosnu strukturu od svih regiona sa učešćem mladog stanovništva od 50,2% u ukupnom, sredovječnog od 41,7%, a starog od 8,1%. Dakle, stanovništvo je bilo izrazito mlado. Istoj kategoriji pripadalo je stanovništvo ovog regiona i 1981. godine, mada je učešće mladog stanovništva opalo u odnosu na prethodni period još uvijek je bilo veoma visoko 45,3%. Učešće sredovječnog stanovništva je poraslo na 45,9%, kao

Slika 1. 37. Stanovništvo sjevernog regiona po velikim starosnim grupama 1961. i 2003. godine

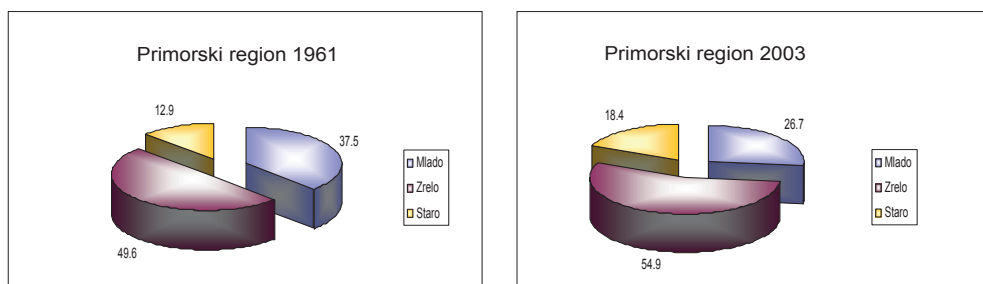
Slika 1. 38. Stanovništvo sjeveroistočnog regiona po velikim starosnim grupama 1961. i 2003. godine

Slika 1. 39. Stanovništvo središnjeg regiona po velikim starosnim grupama 1961. i 2003. godine

i starog na 8,8%. U 2003. godini stanovništvo sjeveroistočnog regiona je bilo u fazi na pragu starenja sa nešto većim učešćem mladog stanovništva od 32,1%, sredovječnog od 51,9% i relativno visokim učešćem starog stanovništva od 16,0% u ukupnom stanovništvu.

Stanovništvo *središnjeg regiona* je 1961. godine pripadalo mladom sa 42,3% učešća mladog u ukupnom stanovništvu, ali sa nešto povećanim učešćem starog stanovništva od 11,3%. Učešće sredovječnog stanovništva iznosilo je 46,4%. U narednom periodu 1981. godine učešće mladog stanovništva je opalo na 35,7%, kao i starog na 10,6%, a sredovječnog poraslo na 53,7%. Opadanje učešća mladog stanovništva prouzrokovano je opadanjem stopa prirodnog priraštaja, dok je na pad učešća

Slika 1. 40. Stanovništvo primorskog regiona po velikim starosnim grupama 1961. i 2003. godine

starog i značajniji rast učešća sredovječnog stanovništva uticala imigracija. Zahvaljujući tome, i u ovom periodu stanovništvo ovog regiona je bilo u kategoriji mladog, na prelazu ka zreloom (sredovječnom). U posljednjem popisnom periodu 2003. godine, primjetna je promjena u starosnoj strukturi ovog regiona. Učešće mladog stanovništva opalo je na 28,6%, sredovječnog je neznatno poraslo na 55,1%, a starog značajnije na 16,3%, što je rezultiralo prelaskom stanovništva središnjeg regiona u kategoriju starog stanovništva.

Najnepovoljniju starosnu strukturu od svih regiona na početku posmatranog perioda 1961. godine imao je *primorski region* sa učešćem mladog stanovništva od 37,5%, sredovječnog od 49,6%, a starog od 12,9%. Mada je učešće mladog stanovništva bilo iznad 35%, zbog visokog učešća starog stanovništva (preko 12%) stanovništvo ovog regiona je u ovom periodu bilo u kategoriji sredovječnog. U narednom periodu, 1981. godine, učešće mladog stanovništva je opalo u odnosu na prethodni period na 31,9%, sredovječnog poraslo na 56,3%, dok je starog opalo na 11,8%, zahvaljujući intenzivnoj imigraciji u ovaj region, što je donekle uticalo na podmlađivanje stanovništva regiona, mada je ono još uvijek u kategoriji sredovječnog stanovništva. U posljednjem popisnom periodu 2003. godine učešće mladog stanovništva je opalo na 26,7%, što je bilo najmanje učešće ove starosne kategorije na nivou regiona i u Crnoj Gori, takođe i učešće sredovječnog stanovništva je opalo na 54,9%. Ovo je jedini region u kojem je zabilježeno opadanje ove starosne kategorije u 2003. godini. Istovremeno, u ovom periodu značajno je poraslo učešće starog stanovništva na 18,4%, i bilo je poslije Sjevernog regiona najveće u Crnoj Gori. Stanovništvo primorskog regiona je u kategoriji starog jer su stope prirodnog priraštaja u ovom regionu niske i pored značajnog priliva stanovništva imigracijom.

U periodu 1961–2003. godina na nivou regiona su se desile značajne promjene u starosnoj strukturi. U 1961. godini najpovoljniju starosnu strukturu imali su sjeveroistočni i sjeverni region, dok je najnepovoljniju imao primorski. U međuvremenu, migracionim kretanjima, sjeverni i, u manjoj mjeri, sjeveroistočni region (zbog relativno visokih stopa prirodnog priraštaja u proteklom periodu), su izgubili značajan dio reproduktivno najsposobnijeg stanovništva, koje se uglavnom preseljavalo u primorski i središnji region, zahvaljujući čemu je u ova dva regiona proces starenja stanovništva bio sporiji nego u prethodna dva (Tabela 1. 11).

Tabela 1. 11. Stanovništvo regiona po velikim starosnim grupama u periodu 1961–2003. godina

Region	Godina	Pol	0–19		20–59		60 i više	
			Broj	%	broj	%	broj	%
Sjeverni	1961.	sv.	43.866	45,4	43.812	45,3	8.971	9,3
		m.	22.253	46,4	21.630	45,1	4.122	8,5
		ž.	21.613	44,4	22.181	45,6	4.849	10,0
	1981.	sv.	29.630	35,4	43.270	51,7	10.857	12,9
		m.	15.395	37,9	20.581	50,7	4.602	11,4
		ž.	14.235	33,0	22.689	52,5	6.255	14,5
	2003.	sv.	17.036	25,3	34.278	51,0	15.930	23,7
		m.	8.624	25,9	18.398	55,3	6.230	18,8
		ž.	8.412	24,7	15.880	46,7	9.700	28,6
Sjeveroistočni	1961.	sv.	62.396	50,2	51.909	41,7	10.031	8,1
		m.	32.182	52,3	24.691	40,1	4.671	7,6
		ž.	30.214	48,1	27.218	43,3	5.360	8,6
	1981.	sv.	65.735	45,3	66.693	45,9	12.765	8,8
		m.	34.055	46,6	33.545	45,9	5.542	7,5
		ž.	31.680	44,0	33.148	46,0	7.223	10,0
	2003.	sv.	40.943	32,1	66.280	51,9	20.412	16,0
		m.	21.082	33,0	33.749	52,8	9.060	14,2
		ž.	19.861	31,2	32.531	51,0	11.352	17,8
Središnji	1961.	sv.	72.254	42,3	79.080	46,4	19.265	11,3
		m.	36.963	44,8	37.555	45,5	8.025	9,7
		ž.	35.291	40,1	41.525	47,1	11.240	12,8
	1981.	sv.	85.548	35,7	128.694	53,7	25.347	10,6
		m.	43.591	36,9	64.158	54,2	10.480	8,9
		ž.	41.957	34,6	64.536	53,2	14.867	12,2
	2003.	sv.	79.891	28,6	153.852	55,1	45.676	16,3
		m.	41.375	30,2	75.872	55,3	19.909	14,5
		ž.	38.516	27,1	77.980	54,8	25.767	18,1
Primorski	1961.	sv.	31.291	37,5	41.348	49,6	10.768	12,9
		m.	15.951	39,6	20.041	49,8	4.251	10,6
		ž.	15.340	35,5	21.307	49,4	6.517	15,1
	1981.	sv.	36.977	31,9	65.127	56,3	13.667	11,8
		m.	19.166	33,4	31.380	54,8	6.737	11,8
		ž.	17.811	30,5	33.747	57,7	6.930	11,8
	2003.	sv.	38.888	26,7	80.062	54,9	26.897	18,4
		m.	20.210	28,5	38.548	54,3	12.168	17,2
		ž.	18.678	24,9	41.514	55,4	14.729	19,7

U 1961. godini najniže indekse starosti imali su sjeveroistočni 0,16 i sjeverni region 0,20, dok je on u primorskom regionu bio znatno viši 0,34. Dvadesetak godina kasnije 1981. godine, u svim regionima zabilježen je rast indeksa starosti, ali dok je u primorskom regionu porastao svega 0,03%, u sjevernom regionu njegovo povećanje je bilo puno veće 0,17%, što je ukazivalo na ubrzan proces starenja stanovništva ovog regiona.

U 2003. godini najveći indeks starosti imao je sjeverni region, 0,93 (kod ženskog stanovništva čak 1,15), zatim primorski 0,69, središnji 0,57, a najniži sjeveroistočni 0,50. U istom periodu prosječna starost stanovništva sjevernog regiona iznosila je 38,3, sjeveroistočnog 34,3, središnjeg 36,6, a primorskog 37,1 godinu.

Tabela 1. 12. Indeksi starosti regiona u periodu 1961–2003. godina

Region	Godina	Pol	Indeks starosti
Sjeverni	1961.	sv.	0,20
		m.	0,18
		ž.	0,22
	1981.	sv.	0,37
		m.	0,30
		ž.	0,44
	2003.	sv.	0,93
		m.	0,72
		ž.	1,15
Sjeveroistočni	1961.	sv.	0,16
		m.	0,14
		ž.	0,18
	1981.	sv.	0,19
		m.	0,16
		ž.	0,23
	2003.	sv.	0,50
		m.	0,43
		ž.	0,57
Središnji	1961.	sv.	0,27
		m.	0,22
		ž.	0,32
	1981.	sv.	0,30
		m.	0,24
		ž.	0,35
	2003.	sv.	0,57
		m.	0,48
		ž.	0,67
Primorski	1961.	sv.	0,34
		m.	0,27
		ž.	0,42
	1981.	sv.	0,37
		m.	0,35
		ž.	0,39
	2003.	sv.	0,69
		m.	0,60
		ž.	0,79

U posmatranom periodu 1961–2003. godina u starosnoj strukturi stanovništva regiona ispoljile su se sljedeće tendencije:

- u svim regionima došlo je do starenja stanovništva, mada različitim intenzitetom;
- u sjevernom regionu, koji je 1961. godine imao izrazito mlado stanovništvo proces starenja se odvijao najbržim tempom zahvaljujući intenzivnom iseljavanju stanovništva iz ovog regiona;

- u ovom regionu, zahvaljujući iseljavanju, došlo je do poremećaja ravnoteže polne strukture, što je posebno izraženo u ruralnim naseljima, koji će u narednim periodima značajno uticati na reprodukciju stanovništva, što, ako se hitno ne preduzmu adekvatne mjere vodi demografskom izumiranju velikog broja ruralnih naselja;

- i u sjeveroistočnom regionu u posmatranom periodu došlo je do promjena u starosnoj strukturi, koje je dodatno ubrzala emigracija, ali zahvaljujući povoljnom prirodnom kretanju (nešto veće stope prirodnog priraštaja od ostalih regiona) starosna struktura ovog regiona je još uvijek najpovoljnija u Crnoj Gori;

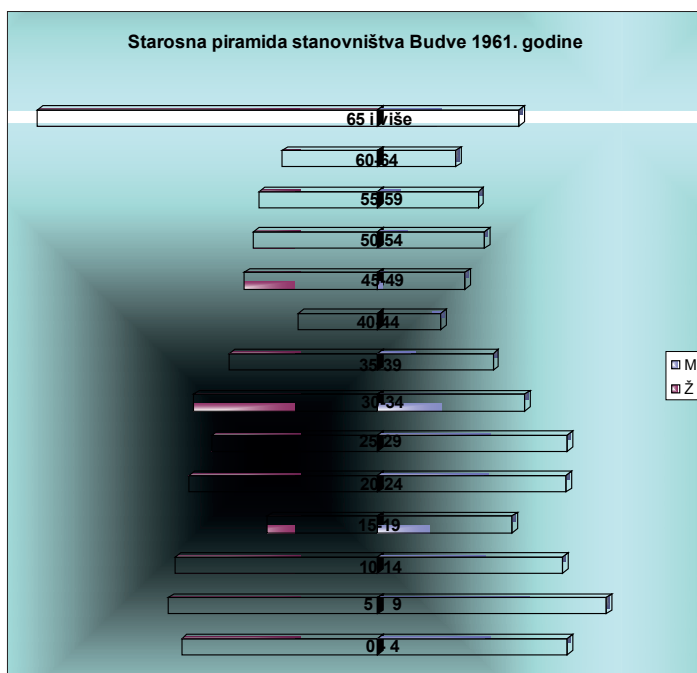
- u središnjem i primorskom regionu, koji su kada su u pitanju unutrašnje migracije, imigracioni, stanovništvo je od izrazito mladog u središnjem i sredovječnog u primorskom prešlo u kategoriju starog. Proces starenja stanovništva bi, posebno u primorskom regionu koji su karakterisale najniže stope prirodnog priraštaja u Crnoj Gori, sigurno bio znatno brži da nije bilo intenzivnih migracionih kretanja prema ovim regionima;

- treba naglasiti da je na starenje stanovništva uticala i intenzivna spoljna migracija koja je bila karakteristična za sve regione u prethodnom periodu.

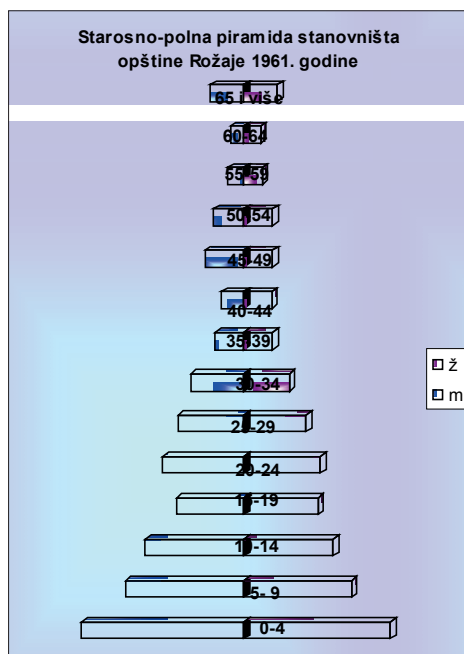
1. 6. 4. PROMJENE STAROSNE STRUKTURE PO OPŠTINAMA

U 1961. godini izuzetno mlado stanovništvo imalo je 9 opština: Berane, Bijelo Polje, Mojkovac, Nikšić, Rožaje, Plav, Plužine, Pljevlja i Podgorica, kod kojih je učešće mladog stanovništva u ukupnom bilo veće od 40%. Najveće učešće mladog u ukupnom stanovništvu imale su opštine Rožaje 53,5% i Plav 52,1%. Najmanje učešće starog stanovništva imala je opština Rožaje 6,1%, a najveće Plužine 11%. Mlado stanovništvo imale su 3 opštine sjevernog regiona: Žabljak, Kolašin i Šavnik. One su imale učešće mladog stanovništva preko 40%, ali i nešto povećano učešće starog stanovništva preko 11%; i 2 opštine primorskog regiona Tivat i Herceg Novi, kod kojih je ono bilo na prelazu u zrelo (učešće mladog stanovništva na donjoj granici jedva nešto preko 35%, a starog preko 12%). Sredovječno stanovništvo imale su 4 opštine: Bar, Danilovgrad i Cetinje, s tim što je opština Cetinje, s obzirom na visoko učešće starog stanovništva 15,1% bila na pragu starenja. U ovom popisnom periodu opštine Kotor i Budva imale su staro stanovništvo sa učešćem mladog stanovništva od 33,9%, odnosno 34,3%, i starog od 13,9%, odnosno 15,5%.

U narednom periodu 1981. godine izuzetno mlado stanovništvo imalo je 5 opština: Berane, Bijelo Polje, Mojkovac, Plav i Rožaje, od kojih je najmlađe stanovništvo imala opština Rožaje sa 52,5% mladog i 6,2% starog stanovništva; mlado stanovništvo imale su 3 opštine: Nikšić, Podgorica i Ulcinj; sredovječno 3 opštine: Bar, Kolašin i Pljevlja; a staro ostalih 9 opština: Danilovgrad, Žabljak, Kotor, Plužine, Tivat,

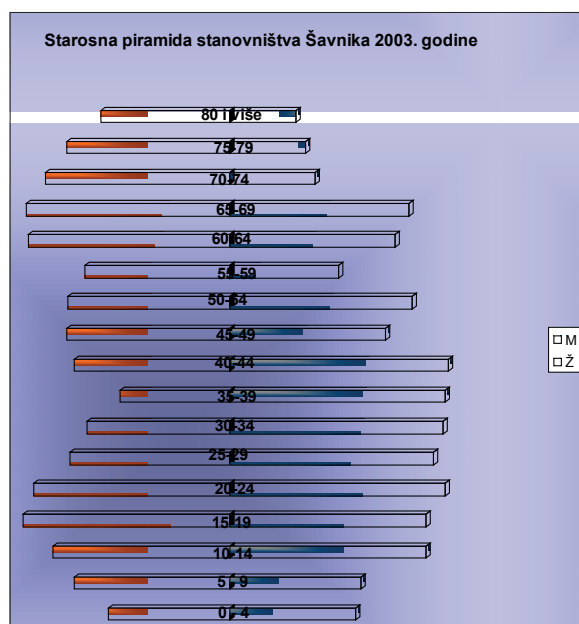
Slika 1. 41. Starosna piramida stanovništva Budve 1961. godine

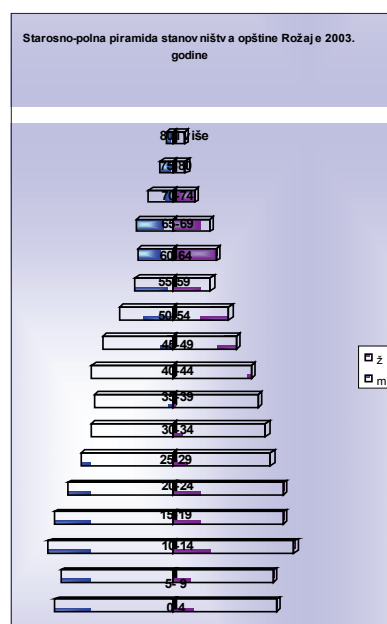
Slika 1. 42. Starosno-polna piramida stanovništva opštine Rožaje 1961. godine

Herceg Novi, Cetinje i Šavnik i opština Budva u kojoj je u odnosu na prethodni period niže učešće starog stanovništva (12,1%).

U popisnom periodu 2003. godina sve opštine, osim opštine Rožaje, koja je imala mlado stanovništvo (učešće mladog stanovništva 37,9%, a starog 11,2%), su imale staro stanovništvo. Od njih samo u 4 opštine: Berane, Bijelo Polje, Plav i Ulcinj učešće mladog stanovništva je 30% i više, dok je u ostalim ono ispod 30%. *Stanovništvo 5 opština: Andrijeвица, Žabljak, Plužine, Pljevlja i Šavnik je u dubokoj demografskoj starosti sa učešćem starog stanovništva preko 20% u ukupnom (i malo većim učešćem mladog od učešća starog stanovništva). Najstarije stanovništvo ima opština Šavnik sa svega 23,4% mladog i čak 27,6% starog stanovništva.*

Slika 1. 43. Starosna piramida stanovništva Šavnika 2003. godine

Slika 1. 44. Starosno-polna piramida stanovništva opštine Rožaje 2003. godine

Tabela 1. 13. Učešće velikih starosnih grupa (u %) u stanovništvu opština u periodu 1961–2003. godina

Opština	Pol	1961.			1981.			2003.		
		0–19	20–59	60 i v.	0–19	20–59	60 i v.	0–19	20–59	60 i v.
Andrijeвица	sv.	–	–	–	–	–	–	26,5	49,7	23,8
	m.	–	–	–	–	–	–	27,0	53,4	19,5
	ž.	–	–	–	–	–	–	25,9	45,9	28,2
Bar	sv.	38,2	48,0	13,8	32,3	53,9	13,8	27,4	54,0	18,6
	m.	40,5	48,4	11,1	34,2	53,7	12,1	29,0	53,3	17,7
	ž.	36,0	47,6	16,4	30,5	54,1	15,4	25,9	54,6	19,5

Opština	Pol	1961.			1981.			2003.		
		0–19	20–59	60 i v.	0–19	20–59	60 i v.	0–19	20–59	60 i v.
Berane	sv.	47,9	43,3	8,8	42,9	47,0	10,1	30,2	51,8	18,0
	m.	50,4	41,5	8,1	44,8	47,2	8,0	31,1	53,2	15,7
	ž	45,5	45,1	9,4	41,1	46,7	12,2	29,3	50,5	20,2
Bijelo Polje	sv.	50,5	41,8	7,7	44,4	47,0	8,6	30,6	52,3	17,1
	m.	52,7	39,8	7,5	45,9	46,6	7,5	31,2	53,8	15,0
	ž	48,4	43,8	7,8	42,9	47,4	9,7	30,1	50,7	19,2
Budva	sv.	34,3	50,2	15,5	30,9	57,0	12,1	27,2	58,2	15,6
	m.	37,2	51,7	11,1	32,3	57,5	10,2	29,2	56,4	14,4
	ž	31,8	48,9	19,3	29,4	56,7	13,9	24,2	59,9	15,9
Danilovgrad	sv.	41,4	43,7	14,9	28,7	53,2	18,1	28,6	51,4	20,0
	m.	45,6	41,3	13,1	31,5	53,7	14,8	29,9	52,7	17,4
	ž	37,9	45,7	16,4	26,1	52,7	21,2	27,2	50,1	22,7
Žabljak	sv.	46,8	41,7	11,5	31,8	54,7	13,5	24,4	51,4	24,2
	m.	50,3	38,8	10,9	40,2	47,6	12,2	24,6	55,3	20,1
	ž	43,5	44,5	12,0	25,1	60,3	14,6	24,1	47,6	28,3
Kolašin	sv.	43,5	45,5	11,0	36,1	49,7	14,2	26,6	51,0	22,4
	m.	47,0	43,2	9,8	39,4	50,3	10,3	27,3	54,0	18,7
	ž	40,4	47,6	12,0	33,1	49,1	17,8	25,8	48,1	26,1
Kotor	sv.	33,9	52,2	13,9	29,1	55,1	15,8	25,5	55,2	19,3
	m.	36,9	51,9	11,2	30,9	55,8	13,3	28,3	54,8	16,9
	ž	31,2	52,5	16,3	27,5	54,5	18,0	22,9	55,5	21,6
Mojkovac	sv.	48,5	43,9	7,6	42,8	49,1	8,1	28,9	53,4	17,7
	m.	52,4	40,8	6,8	45,3	48,7	6,0	29,1	56,2	14,7
	ž	44,9	46,9	8,2	40,3	49,4	10,3	28,6	50,8	20,6
Nikšić	sv.	43,2	46,7	10,1	36,6	52,9	10,5	27,7	54,4	17,9
	m.	45,2	46,0	8,8	37,9	53,5	8,6	28,7	55,8	15,5
	ž	41,2	47,3	11,5	35,4	52,3	12,3	26,7	53,0	20,3
Plav	sv.	52,1	39,3	8,6	46,3	44,0	9,7	34,9	44,8	17,5
	m.	54,4	37,4	8,2	46,9	43,9	9,2	36,5	48,0	15,5
	ž	47,5	41,2	9,0	45,7	44,0	10,3	33,3	42,2	19,5
Plužine	sv.	47,5	41,5	11,0	34,6	47,8	17,7	23,5	51,5	25,0
	m.	49,9	39,9	10,2	36,8	46,4	16,8	23,3	56,0	20,7
	ž	45,4	42,9	11,7	32,4	49,1	18,5	23,8	47,0	29,2
Pljevlja	sv.	47,6	43,8	8,6	33,6	54,6	11,8	24,5	52,6	22,9
	m.	49,4	42,3	8,3	34,8	54,4	10,8	25,3	55,0	19,7
	ž	46,0	45,2	8,8	32,5	54,8	12,7	23,7	50,3	26,0
Podgorica	sv.	43,1	46,8	10,1	36,8	54,3	8,9	29,4	55,7	14,9
	m.	45,0	46,4	8,6	37,8	54,5	7,7	31,2	55,2	13,6
	ž	41,3	47,1	11,6	35,8	54,2	10,0	27,6	56,2	16,2
Rožaje	sv.	53,5	40,4	6,1	52,5	41,3	6,2	37,9	50,9	11,2
	m.	53,8	40,5	5,7	52,3	41,6	6,1	39,3	49,9	10,8
	ž	53,2	40,3	6,5	52,7	40,9	6,4	36,4	51,9	11,7
Tivat	sv.	35,1	52,4	12,5	30,5	56,7	12,8	26,1	56,7	17,2
	m.	36,1	52,8	11,1	31,4	57,7	10,9	27,3	56,9	15,8
	ž	34,1	52,2	13,7	29,7	55,6	14,7	24,9	56,4	18,7

Opština	Pol	1961.			1981.			2003.		
		0–19	20–59	60 i v.	0–19	20–59	60 i v.	0–19	20–59	60 i v.
Ulcinj	sv.	44,7	45,8	9,5	37,5	51,5	11,0	30,0	51,5	18,5
	m.	45,5	46,1	8,4	38,7	51,1	10,2	31,0	51,6	17,4
	ž	43,8	45,5	10,7	36,1	52,0	11,9	29,1	51,4	19,5
Herceg Novi	sv.	34,6	52,0	13,4	29,7	56,3	14,0	24,8	55,5	19,7
	m.	36,7	52,2	11,1	30,7	57,0	12,3	26,6	54,9	18,4
	ž	32,7	51,8	15,5	28,8	55,6	15,6	23,0	56,1	20,9
Cetinje	sv.	39,1	45,8	15,1	30,5	52,9	16,6	25,5	55,0	19,5
	m.	43,1	43,6	13,3	31,1	55,8	13,1	26,9	56,5	16,6
	ž	35,6	47,8	16,6	30,0	50,3	19,7	24,3	53,5	22,2
Šavnik	sv.	45,8	41,3	12,9	34,4	47,8	17,8	23,4	49,0	27,6
	m.	49,7	37,6	12,7	37,3	47,0	15,7	23,3	54,4	22,3
	ž	42,3	44,6	13,1	31,8	48,6	19,6	23,4	43,7	32,9

U 1961. godini niske vrijednosti indeksa starosti (ispod 0,20) imale su opštine: Rožaje (najniža vrijednost 0,11), Berane, Bijelo Polje, Mojkovac, Plav i Pljevlja; umjerenore niske vrijednosti indeksa (0,20–0,40) imale su opštine: Ulcinj (0,21), Nikšić, Podgorica, Plužine, Žabljak, Kolašin, Šavnik (sve ispod 0,30), Bar, Danilovgrad, Tivat, Herceg Novi i Cetinje (sve preko 0,35); dok su opštine Budva (0,45) i Kotor (0,41) imale najviše indekse starosti.

U 2003. godini nisku vrijednost indeksa starosti mala je samo opština Rožaje (0,26), u opštinama Podgorica i Plav ona je bila ispod 0,50. Veoma visoke indekse starosti imale su opštine: Šavnik 1,11, Plužine 1,05 i Žabljak 0,97, dok se u ostalim opštinama kretala od 0,50 do 0,90. Dakle 2003. godine sve opštine izuzev Rožaja su imale staro stanovništvo, ali su opštine Šavnik, Plužine i Žabljak sa veoma narušenim demografskim stablom, što zahtijeva hitne mjere za njegovo oživljavanje.

Tabela 1. 14. Indeksi starosti opština u periodu 1961–2003. godina

Opština	Pol	Indeksi starosti		
		1961.	1981.	2003.
Andrijeвица	sv.			0,82
	m.			0,66
	ž.			0,99
Bar	sv.	0,36	0,40	0,64
	m.	0,27	0,35	0,58
	ž	0,45	0,45	0,71
Berane	sv.	0,18	0,23	0,57
	m.	0,16	0,17	0,48
	ž	0,20	0,29	0,66
Bijelo Polje	sv.	0,15	0,18	0,50
	m.	0,14	0,16	0,44
	ž	0,16	0,22	0,57

Opština	Pol	Indeksi starosti		
		1961.	1981.	2003.
Budva	sv.	0,45	0,38	0,52
	m.	0,30	0,31	0,47
	ž	0,61	0,45	0,59
Danilovgrad	sv.	0,36	0,61	0,67
	m.	0,29	0,47	0,56
	ž.	0,43	0,77	0,80
Žabljak	sv.	0,27	0,40	0,97
	m.	0,22	0,30	0,80
	ž	0,35	0,50	1,13
Kolašin	sv.	0,25	0,39	0,81
	m.	0,21	0,26	0,66
	ž	0,30	0,53	0,98
Kotor	sv.	0,41	0,52	0,73
	m.	0,30	0,41	0,58
	ž	0,52	0,41	0,90
Mojkovac	sv.	0,16	0,19	0,59
	m.	0,13	0,13	0,49
	ž	0,18	0,25	0,70
Nikšić	sv.	0,23	0,28	0,62
	m.	0,19	0,22	0,52
	ž.	0,28	0,34	0,73
Plav	sv.	0,16	0,20	0,49
	m.	0,15	0,19	0,42
	ž	0,18	0,21	0,57
Plužine	sv.	0,23	0,50	1,05
	m.	0,21	0,45	0,89
	ž	0,26	0,56	1,20
Pljevlja	sv.	0,18	0,34	0,88
	m.	0,17	0,30	0,74
	ž	0,19	0,38	1,03
Podgorica	sv.	0,23	0,23	0,48
	m.	0,19	0,19	0,41
	ž	0,28	0,27	0,56
Rožaje	sv.	0,11	0,11	0,26
	m.	0,11	0,11	0,24
	ž.	0,12	0,12	0,29
Tivat	sv.	0,35	0,41	0,65
	m.	0,30	0,34	0,57
	ž	0,40	0,48	0,74

Opština	Pol	Indeksi starosti		
		1961.	1981.	2003.
Ulcinj	sv.	0,21	0,27	0,60
	m.	0,18	0,25	0,55
	ž	0,40	0,30	0,66
Herceg Novi	sv.	0,38	0,45	0,75
	m.	0,30	0,39	0,65
	ž	0,47	0,52	0,86
Cetinje	sv.	0,38	0,53	0,75
	m.	0,31	0,39	0,60
	ž	0,46	0,69	0,89
Šavnik	sv.	0,28	0,50	1,11
	m.	0,26	0,41	0,88
	ž	0,31	0,61	1,33

Posebno je nepovoljna starosna struktura velikog broja ruralnih naselja u opštinama, od kojih se ističu ona koja imaju veliku prosječnu starost stanovništva. Možemo ih klasifikovati u 3 grupe.:

- naselja sa prosječnom starošću stanovnika *preko 50 godina*, kojih u Crnoj Gori ima 166 u 18 opština. Samo u opštinama: Rožaje, Bijelo Polje i Tivat prosječna starost stanovništva je niža od 50 godina u svim naseljima. Najviše ovih naselja je u opštinama Pljevlja (48), Cetinje (28) i Danilovgrad (15), zatim Kolašin (13), Nikšić (12) i Podgorica (12);

- naselja sa prosječnom starošću stanovnika *preko 60 godina* kojih u Crnoj Gori ima 72 u 12 opština. Najviše ovih naselja imaju opštine: Cetinje (15), Podgorica (15), Pljevlja (10), Bar (8), Plužine (6) i Danilovgrad (5);

- naselja sa prosječnom starošću stanovnika *preko 70 godina* kojih u Crnoj Gori ima 22 u 7 opština. Najviše ovih naselja ima opština Cetinje čak 10, zatim opštine Podgorica (4), Pljevlja (3), Ulcinj (2), Danilovgrad, Kolašin i Kotor sa po 1 naseljem.

U posmatranom periodu 1961–2003. godina u starosnoj strukturi stanovništva opština ispoljile su se sljedeće tendencije:

- u svim opštinama izuzev Rožaja je u periodu 1961–2003. godina stanovništvo iz kategorije mladog ili veoma mladog u 14, zrelog u 4 opštine prešlo u kategoriju starog;

- posebno je nepovoljna starosna struktura opštine Šavnik sa svega 23,4% mladog i čak 27,6% starog stanovništva;

- u dubokoj demografskoj starosti sa učešćem starog stanovništva preko 20% u ukupnom (i malo većim učešćem mladog od učešća starog stanovništva) su opštine: Andrijevica, Žabljak, Plužine i Pljevlja;

- ruralna naselja u svim opštinama imaju mnogo nepovoljniju starosnu strukturu od gradskih, čak 260 ovih naselja ima prosječnu starost stanovništva iznad 50 godina;

– posebno su ugrožena ruralna naselja opština: Cetinje, Danilovgrad i Pljevlja koje imaju veoma veliki broj ovih naselja sa prosječnom starošću stanovništva iznad 50, 60 ili 70 godina, što veoma brzo vodi njihovom izumiranju i značajnom povećanju broja praznih naselja u Crnoj Gori.

1. 7. CILJEVI I PROJEKCIJE STAROSNE STRUKTURE

Glavni ciljevi razvoja starosne strukture bili bi:

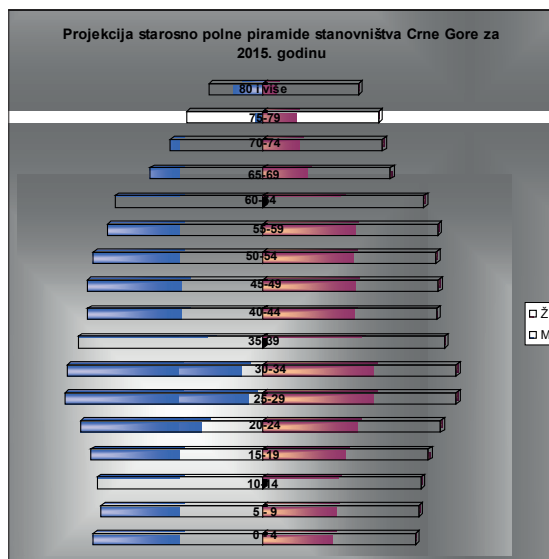
- zaustavljanja daljeg opadanja stopa nataliteta i prirodnog priraštaja i njihovo oživljavanje;
- zaustavljanja urušavanja demografskog stabla života i njegovo ozdravljenje;
- zaustavljanja daljeg demografsko-populacionog urušavanja ruralnog prostora i njegovo ozdravljenje;
- zaustavljanja negativnih tokova kod prostornog prerasporeda stanovništva i uspostavljanje ravnomjernijeg rasporeda stanovništva u Crnoj Gori.

Projekcija stanovništva do 2050. godine je rađena pod pretpostavkom da će se stope nataliteta kretati između 12 i 14,5%, a stope mortaliteta između 9,5 i 11,5 %, odnosno pod pretpostavkom da će stope prirodnog priraštaja tokom čitavog projekcionog perioda biti pozitivne (osim sjevernog regiona gdje su one i 2007. godine bile

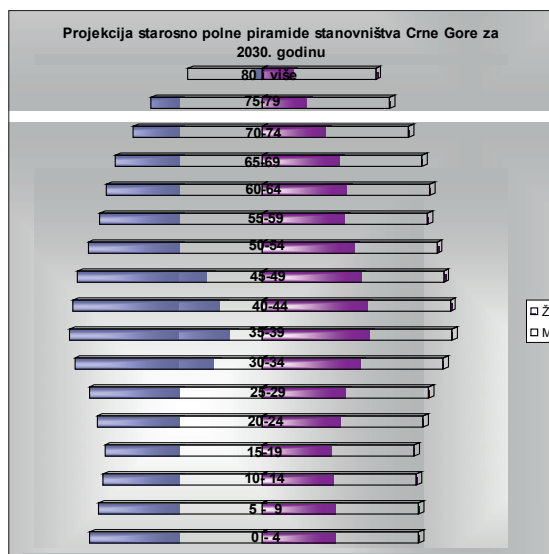
Tabela 1. 15. Projekcija stanovništva Crne Gore po petogodišnjim skupinama do 2050. godine

Starosne grupe	2003.	Crna Gora		
		2015.	2030.	2050.
0–4	39671	40434	41691	46935
5–9	42576	39865	40645	45899
10–14	45214	40603	39696	45246
15–19	49387	42309	39281	44404
20–24	48963	45154	41385	43805
25–29	44988	49119	43016	43007
30–34	41528	48811	46655	42357
35–39	41705	45910	48534	43747
40–44	44175	43750	47820	44605
45–49	44496	44038	46434	46496
50–54	40436	42989	44249	45806
55–59	28071	41418	41558	45367
60–64	29233	38707	40927	44264
65–69	28650	30099	38919	43267
70–74	21240	26608	34902	37994
75–79	14270	24162	30259	34202
80 i više	13539	18770	23775	31029
Ukupno	620145	662746	689746	728430

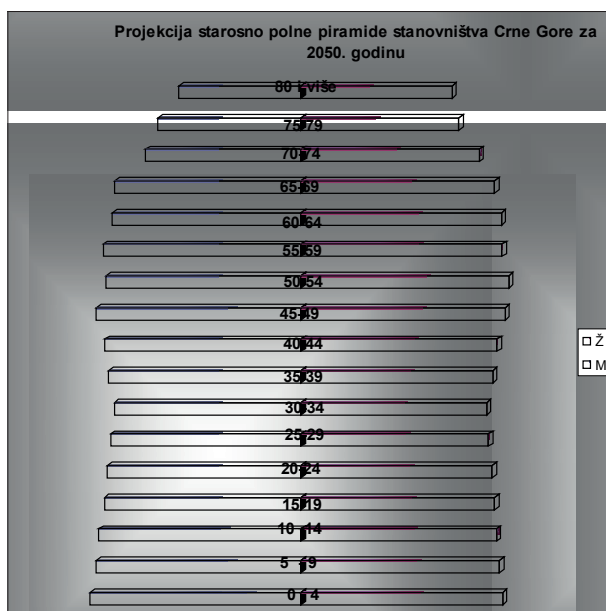
negativne u svim opštinama, a njihov oporavak treba očekivati oko 2015. godine, tako da će u kasnijim periodima i ovaj region imati pozitivno prirodno kretanje). Ova projekcija polazi od varijante srednjeg fertiliteta, od pretpostavke da će se primijeniti odgovarajuće populacione politike i da neće biti migracija van Crne Gore, već migracija u Crnu Goru. Posebno je rađena za prisutno stanovništvo bez kategorije „interno raseljenih lica” i „privremeno prisutnog stanovništva”.

Slika 1. 45. Projekcija starosno polne piramide stanovništva Crne Gore za 2015. godinu

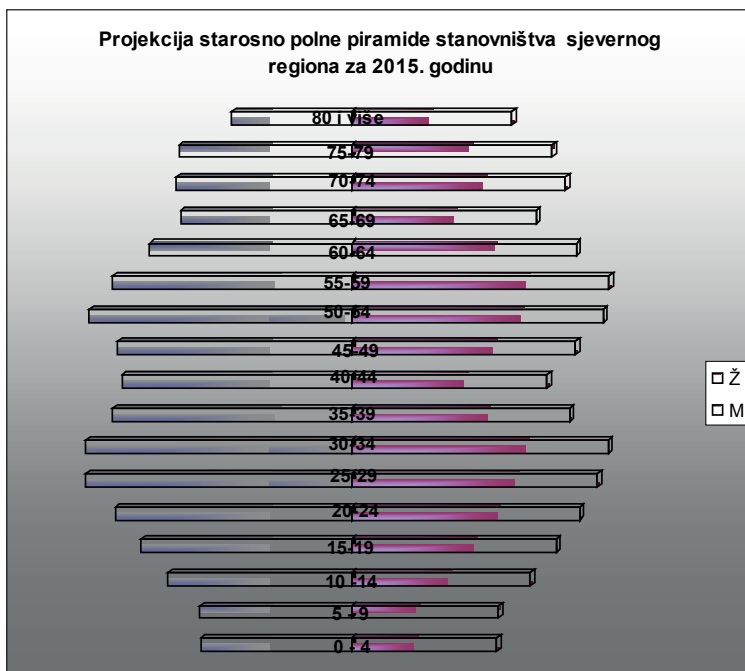
Slika 1. 46. Projekcija starosno polne piramide stanovništva Crne Gore za 2030. godinu

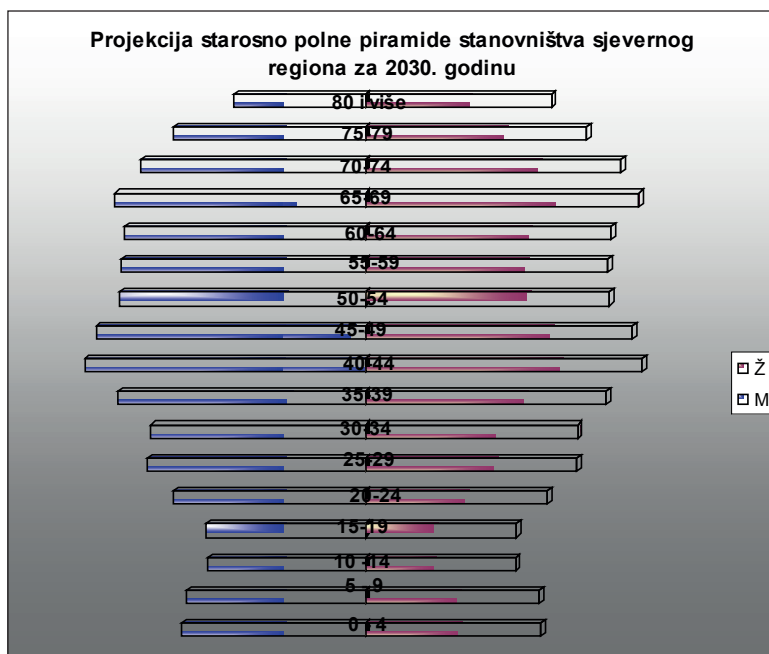
Slika 1. 47. Projekcija starosno polne piramide stanovništva Crne Gore za 2050. godinu

Tabela 1. 16. Projekcija stanovništva sjevernog regiona po petogodišnjim skupinama do 2050. godine

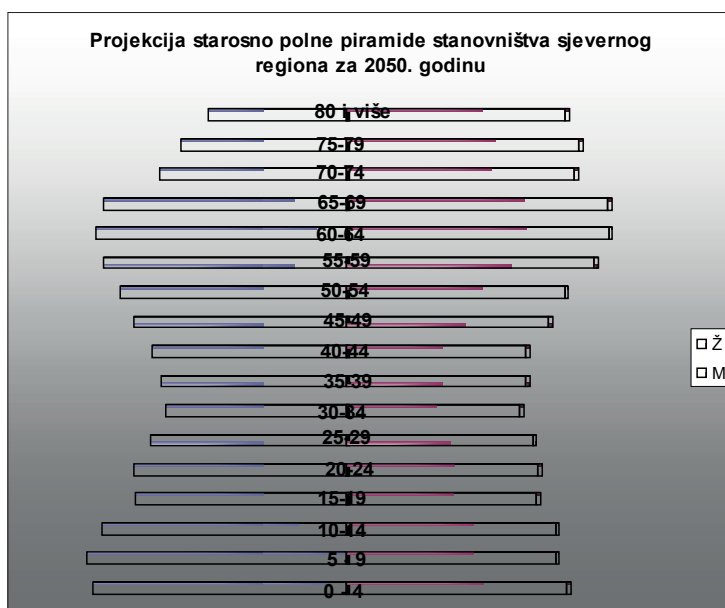
Starosne grupe	2003.	Sjeverni region		
		2015.	2030.	2050.
0-4	3477	2760	3215	4529
5-9	3969	2785	3169	4471
10-14	4429	3377	2753	4336
15-19	5161	3869	2780	3841
20-24	4987	4329	3354	3855
25-29	4106	4761	3842	3645
30-34	4104	4867	3824	3379
35-39	4448	4261	4373	3482
40-44	4995	3964	4995	3566
45-49	4823	4270	4808	3964
50-54	4181	4794	4387	4238
55-59	3518	4622	4361	4686
60-64	3936	3980	4366	4899
65-69	3913	3317	4690	4825
70-74	3049	3621	4301	3966
75-79	2209	3479	3701	3806
80 i više	1939	2615	2850	3415
Ukupno	67244	65671	65769	68903

Slika 1. 48. Projekcija starosno polne piramide stanovništva sjevernog regiona za 2015. godinu

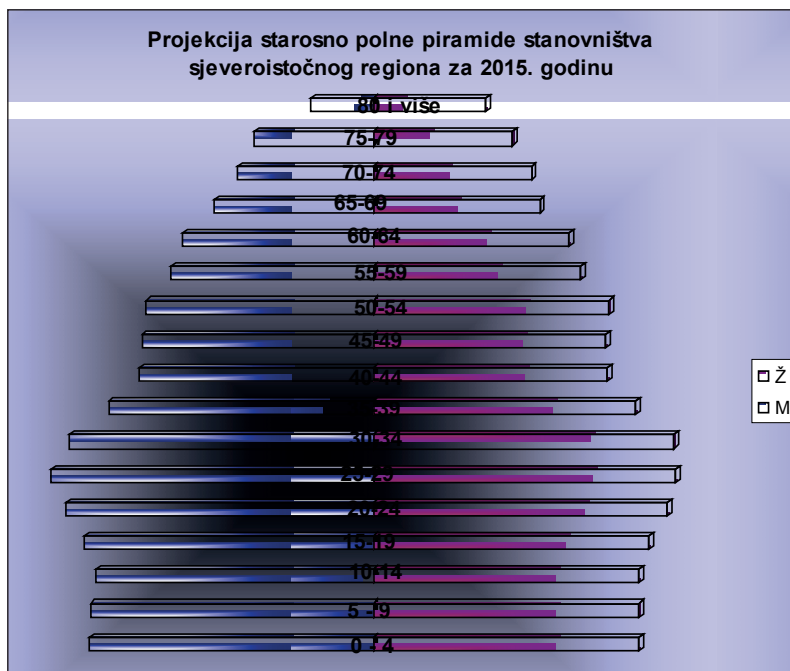
Slika 1. 49. Projekcija starosno polne piramide stanovništva sjevernog regiona za 2030. godinu

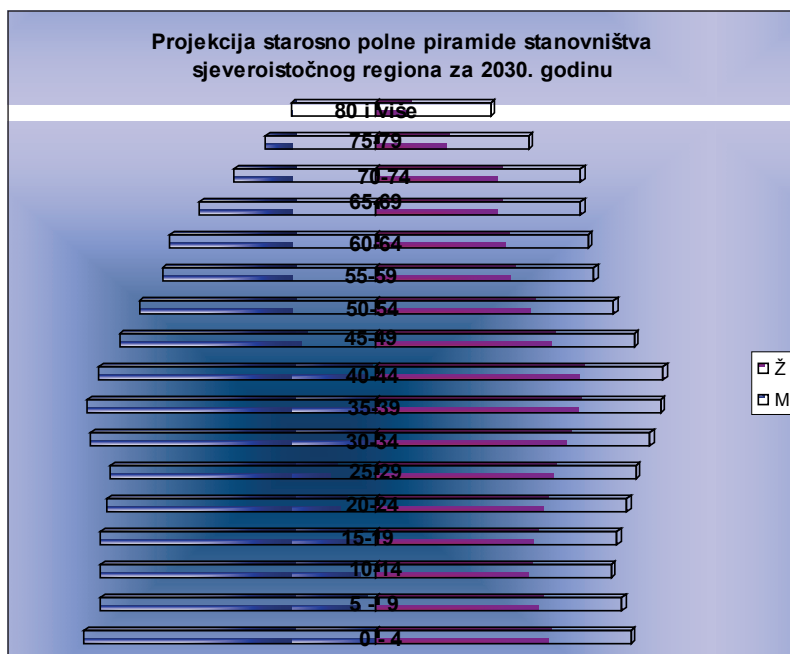
Slika 1. 50. Projekcija starosno polne piramide stanovništva sjevernog regiona za 2050. godinu

Tabela 1. 17. Projekcija stanovništva sjeveroistočnog regiona po petogodišnjim skupinama do 2050. godine

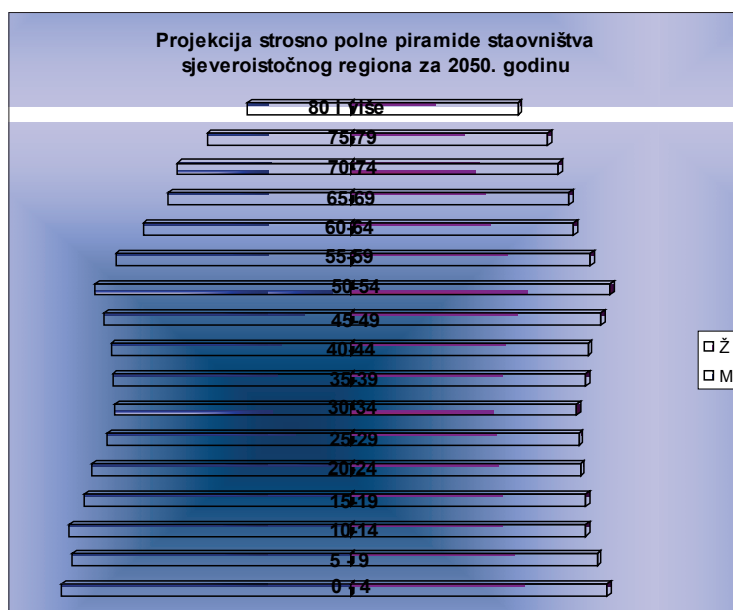
Starosne grupe	2003.	Sjeveroistočni region		
		2015.	2030.	2050.
0-4	9454	9502	9560	10215
5-9	9806	9511	9128	9835
10-14	10640	9404	8940	9690
15-19	11043	9796	9038	9414
20-24	10874	10409	9111	9155
25-29	9406	10833	9204	8853
30-34	8391	10474	9788	8675
35-39	8293	9130	10033	8873
40-44	8596	8115	9874	8946
45-49	8024	8043	9006	9318
50-54	7010	8019	8291	9659
55-59	4849	7096	7543	8891
60-64	5749	6684	7318	8076
65-69	5528	5653	6674	7529
70-74	4724	5098	6060	7142
75-79	3182	4457	4599	6397
80 i više	2066	3022	3498	5081
Ukupno	127635	135246	137665	145749

Slika 1. 51. Projekcija starosno polne piramide stanovništva sjeveroistočnog regiona za 2015. godinu

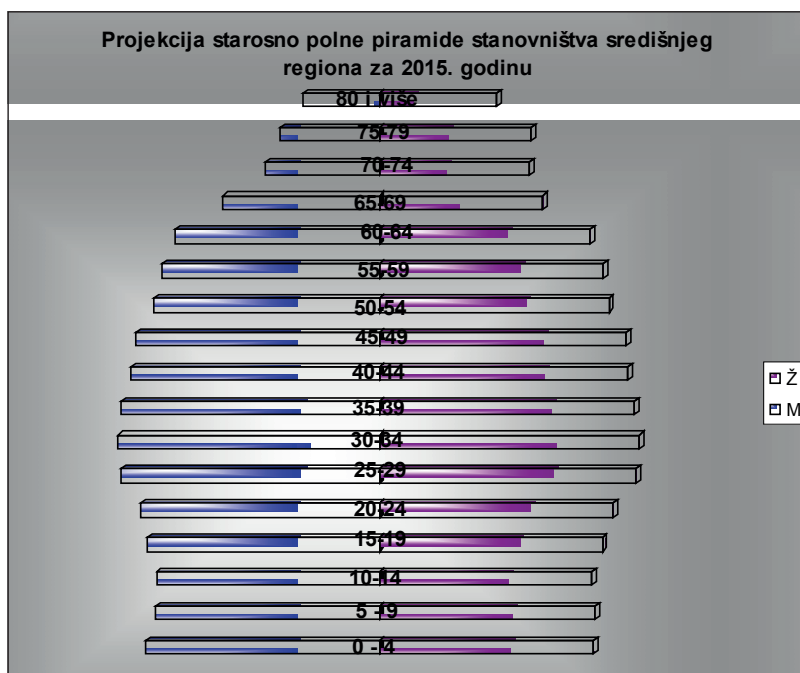
Slika 1. 52. Projekcija starosno polne piramide stanovništva sjeveroistočnog regiona za 2030. godinu

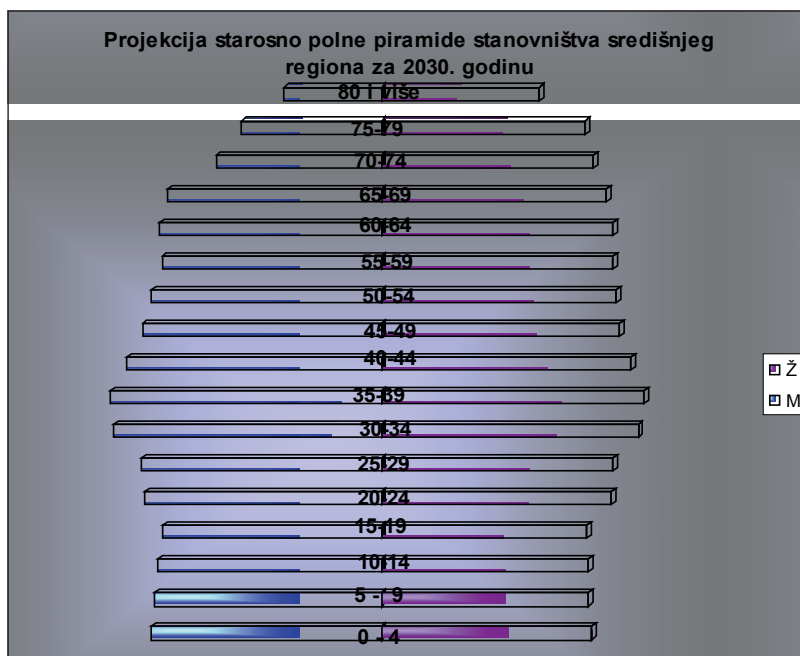
Slika 1. 53. Projekcija starosno polne piramide stanovništva sjeveroistočnog regiona za 2050. godinu

Tabela 1. 18. Projekcija stanovništva središnjeg regiona po petogodišnjim skupinama do 2050. godine

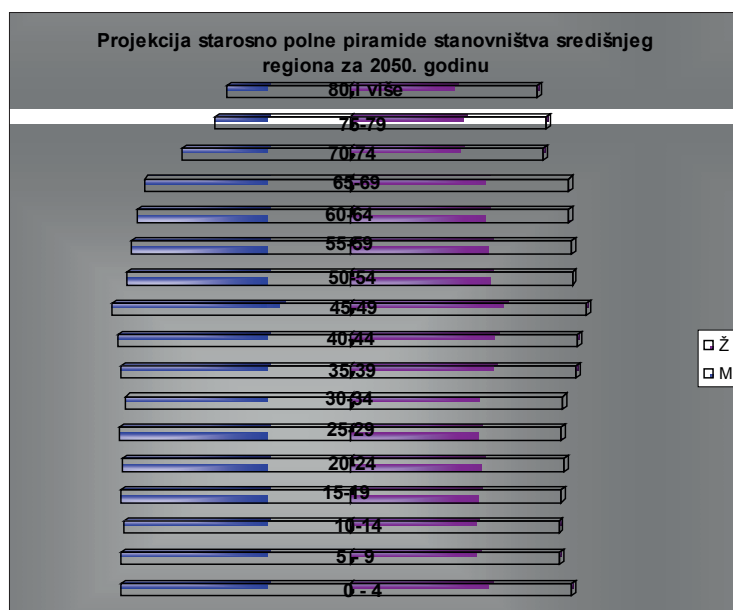
Starosne grupe	2003.	Središnji region		
		2015.	2030.	2050.
0-4	18308	19105	18827	21067
5-9	19442	18765	18522	20548
10-14	20182	18583	18386	20396
15-19	21958	19417	18102	20608
20-24	22304	20157	19949	20674
25-29	21313	21933	20133	20645
30-34	19485	22269	22425	20539
35-39	19082	21918	22784	21342
40-44	19924	21210	21542	21491
45-49	20376	20933	20366	22264
50-54	18705	19375	19884	20874
55-59	12663	18827	19282	20625
60-64	12409	17656	19391	20186
65-69	12308	13614	18764	19922
70-74	9432	11250	16117	16931
75-79	6655	10649	14635	15503
80 i više	4873	8273	10917	14537
Ukupno	279419	303934	320026	338152

Slika 1. 54. Projekcija starosno polne piramide stanovništva središnjeg regiona za 2015. godinu

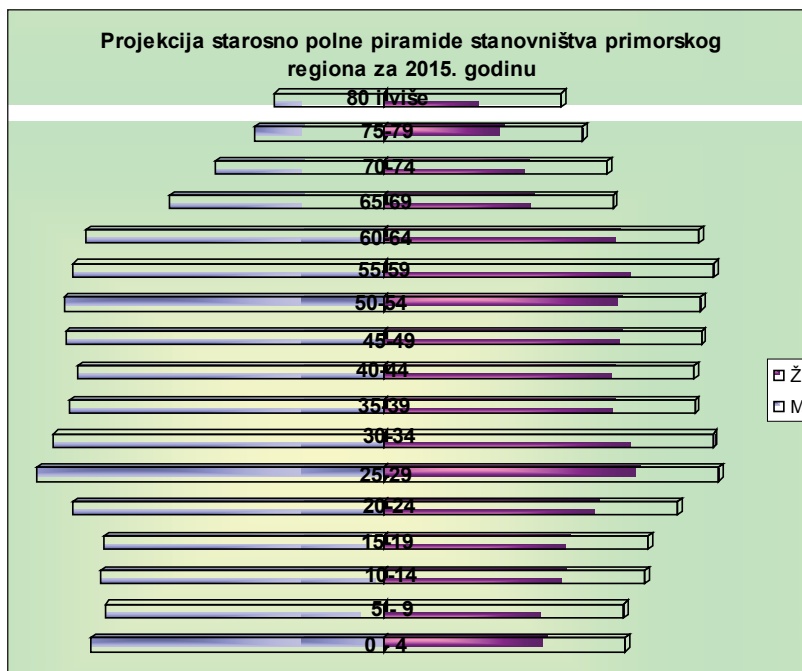
Slika 1. 55. Projekcija starosno polne piramide stanovništva središnjeg regiona za 2030. godinu

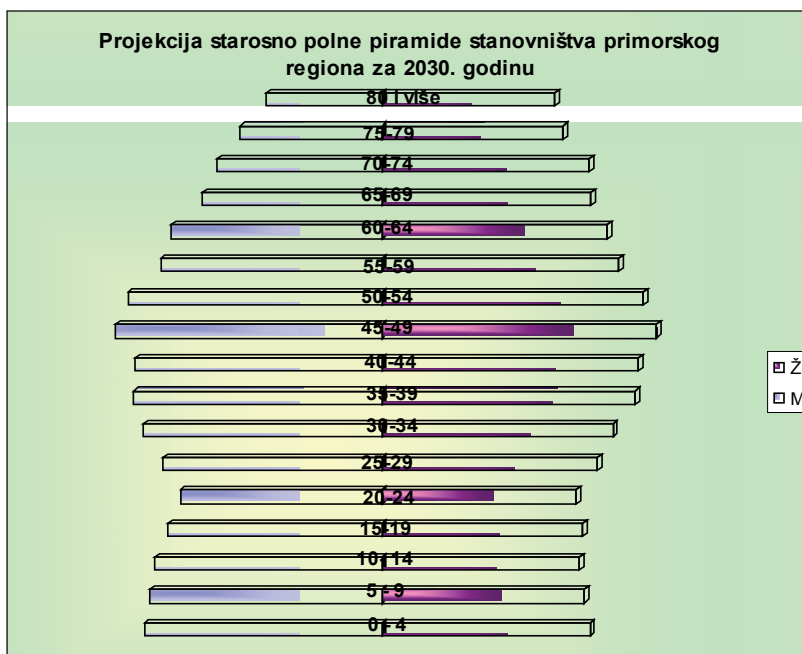
Slika 1. 56. Projekcija starosno polne piramide stanovništva središnjeg regiona za 2050. godinu

Tabela 1. 19. Projekcija stanovništva primorskog regiona po petogodišnjim skupinama do 2050. godine

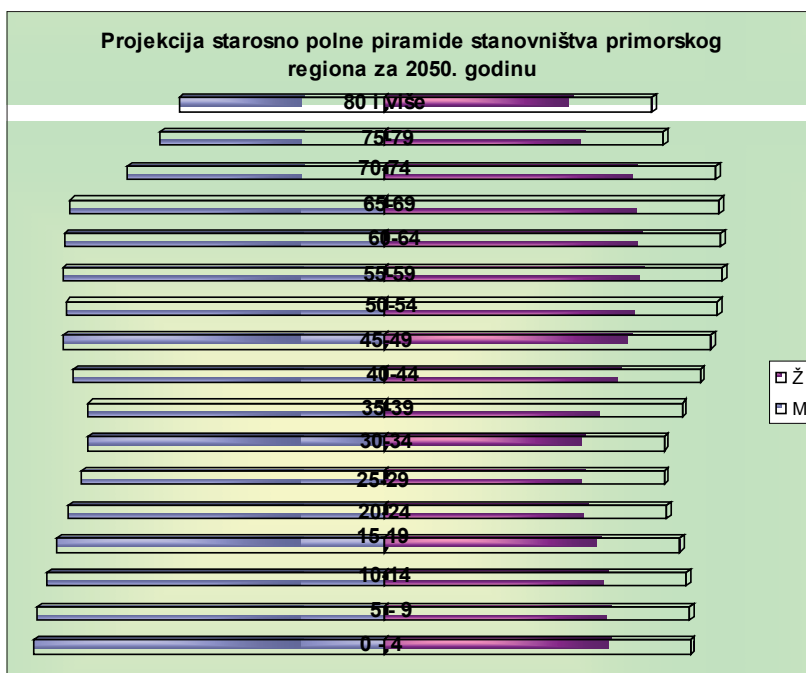
Starosne grupe	2003.	Primorski region		
		2015.	2030.	2050.
0-4	8972	9067	10089	11124
5-9	9359	8804	9826	11045
10-14	9963	9239	9617	10824
15-19	11224	9227	9361	10541
20-24	10790	10259	8971	10121
25-29	9919	11592	9837	9864
30-34	9549	11201	10618	9764
35-39	9882	10601	11353	10050
40-44	10660	10461	11409	10602
45-49	11273	10792	12254	10950
50-54	10540	10801	11678	11035
55-59	7339	10873	10372	11165
60-64	7142	10387	9852	11103
65-69	6901	7515	8791	10991
70-74	5615	6639	8424	9955
75-79	3744	5577	7324	8496
80 i više	2975	4860	6510	7996
Ukupno	145847	157895	166286	175626

Slika 1. 57. Projekcija starosno polne piramide stanovništva primorskog regiona za 2015. godinu

Slika 1. 58. Projekcija starosno polne piramide stanovništva primorskog regiona za 2030. godinu

Slika 1. 59. Projekcija starosno polne piramide stanovništva primorskog regiona za 2050. godinu

U narednom periodu (2050–2100. godina) treba očekivati stabilan umjeren rast broja stanovnika u Crnoj Gori i svim regionima, kao posljedicu kvalitetnog standarda življenja.

1. 8. TENDENCIJE KOD KRETANJA OBRAZOVNE STRUKTURE STANOVNIŠTVA

Obrazovna struktura stanovništva uvijek je najvažnije kvalitetno obilježje svake populacije. Preko nivoa njenog razvoja cijeni se ekonomski i društveni stepen razvoja država i regija. On je izraz opštih istorijskih tokova, a naročito tokova razvoja mreže školskih institucija svih nivoa i školstva uopšte. Analizira se sa dva aspekta:

- učešće nepismenih starih 10 i više godina u ukupnom broju stanovnika u toj starosti i

- učešće svih nivoa obrazovanja za stanovništvo staro 15 i više godina.

Tokom druge polovine XX vijeka desile su se najintezivnije promjene u svim aspektima ekonomskog, društvenog i urbanog razvoja, a u sklopu toga i razvoja školstva svih nivoa, što se vrlo pozitivno odrazilo i na razvoj obrazovne strukture i oba njena bitna aspekta-učešća nepismenih i učešća prema školskim kvalifikacijama. U periodu od 1961. do 2003. godine u apsolutnom iznosu broj nepismenih opao je u Crnoj Gori sa 76.368 na 12.617 lica, a u relativnom učešću sa 21,7% na 2,3%, tako da nije postignuta opšta iskorijenjenost nepismenih. Kod muškog stanovništva u apso-

lutnim pokazateljima broj nepismenih opao je sa 15.185 na 2.006, a u relativnim pokazateljima sa 9,1% na 0,8%, iz čega proizilazi zaključak da je kod muškog stanovništva stopa nepismenosti gotovo iskorijenjena. Ostvareni rezultati kod ženskog stanovništva su slabiji, pa je broj nepismenih žena sa 61.183 opao na 10.661, a u procenualnom iznosu sa 32,3% (skoro jedna trećina) na 3,9%.

U okviru regiona dostignuti nivo obrazovne strukture je različit.

Kod stanovništva *sjeveroistočnog regiona* opšta stopa nepismenosti opala je sa 24,1% na 3,1%, pri čemu je kod muškog stanovništva opala sa 13,9% na 1,1% (u apsolutnom iznosu sa 6.226 na 562), a kod ženskog stanovništva sa 35,5% na 5,6% (u apsolutnom iznosu sa 18.066 na 2.831 lice). Razlike su prisutne i kod opština ovog regiona (Tabela 1. 20).

Ipak, stanje je svuda povoljnije kod muškog nego kod ženskog stanovništva. Kod muškog stanovništva do 1,0% imaju opštine Plav 1,8% i Rožaje 1,3%, a ostale opštine imaju učešće od 1,0 i niže (Andrijevića 0,9%, Berane 0,7% i Bijelo Polje 1,0%). Kod ženskog stanovništva učešće nepismenih najveće je u opštini Plav 9,5%, pa u opštini Bijelo Polje 7,4%, Andrijevića 6,0%, Rožajama 4,8% i opštini Berane 3,0%, iz čega proizilazi da su neophodne dalje aktivnosti na opismenjavanju i muškog i ženskog stanovništva.

Tabela 1. 20. Ukupno nepismeno stanovništvo i po polu i po opštinama sjeveroistočnog regiona 1961–2003. godina

Opštine	Godine popisa	Starih 10 + g.	svoga		Muških			Ženskih		
			broj	Nep. %	svoga	Nepism.	%	svoga	Nepism.	%
Andrijevića	1961.	7350	1529	20,8	2236	180	8,1	2236	1349	60,3
	2003.	5085	173	3,4	2587	23	0,9	2498	150	6,0
Berane	1961.	32077	6995	21,8	15346	1416	9,2	16731	5579	33,3
	2003.	30040	640	2,1	16909	97	0,7	18090	543	3,0
Bijelo Polje	1961.	36218	7971	22,0	15623	1978	12,7	20595	5993	29,1
	2003.	43074	1346	3,1	14923	221	1,0	15117	1125	7,4
Plav	1961.	12987	4260	32,8	6485	1169	18,0	6502	3091	47,5
	2003.	11587	659	5,9	5674	100	1,8	5906	559	9,5
Rožaje	1961.	9830	2975	30,3	5010	921	18,4	4820	2054	42,6
	2003.	18589	575	3,1	9190	121	1,3	9403	454	4,8
Region	1961.	98462	23730	24,1	44700	6226	13,9	50884	18066	35,5
	2003.	108375	3393	3,1	49283	562	1,1	51006	2831	5,6
Crna Gora	1961.	352049	76368	21,7	170576	15185	9,1	189595	61183	32,3
	2003.	538669	12617	2,3	263520	2006	0,8	275149	10661	3,9

U sjevernom regionu, od 1961 do 2003. godine, učešće nepismenih opalo je sa 24,3% na 3,4% (u apsolutnim brojevima sa 18.345 na 2010). Kod muškog stanovništva opalo je sa 8,9% na 0,8% (u apsolutnim brojevima sa 3.884 na 224), a kod ženskog stanovništva sa 39,3% na 5,9% (u apsolutnim brojevima sa 14.461 na 1.786 li-

ca). Posmatrano po opštinama ovog regiona, pad učešća nepismenih bio je sljedeći: u opštini Žabljak sa 15,8% na 2,5% (muški sa 5,6% na 1,1, ženskih sa 24,4% na 3,8%);

- Kolašin sa 19,5 na 2,6% (muški sa 4,2% na 0,6%; ženski sa 31,9% na 4,6%);
- Mojkovac sa 20,1% na 1,8% (muški sa 6,5% na 0,4%; ženski 31,9% na 3,2%);
- Plužine sa 17,9% na 3,5% (muški sa 6,0 na 0,9%; ženski sa 28,2% na 6,1%);
- Pljevlja sa 25,6% na 4,1% (muški sa 12,1% na 0,8%; ženski sa 37,9% na 7,3%) i
- Šavnik sa sa 20,5% na 3,2% (muški sa 7,7% na 1,1%; ženski 31,2% na 5,2%).

Prema tome, učešće nepismenih muškaraca je do najviše 1,1%, a učešće nepismenih žena do 7,3% u opštini Pljevlja (Tabela 1. 21). Međutim, bitno je da su u svim opštinama ovog regiona stope nepismenih bile u opadanju kod oba pola, te da su one bile izraz istorijskih tokova u dužem periodu s jedne i intenzivnih promjena do kojih je došlo tokom druge polovine XX vijeka, s druge strane. Ipak, u ovom regionu neophodni su dalji naponi na potpunoj eliminaciji nepismenih.

Tabela 1. 21. Ukupno nepismeno stanovništvo i po polu i po opštinama sjevernog regiona 1961–2003. godina

Opštine	Godine popisa	Starih 10 + g.	svoga		Muških			Ženskih		
			broj	Nep. %	svoga	Nepism.	%	svoga	Nepism.	%
Žabljak	1961.	4996	788	15,8	2298	129	5,6	2698	659	24.4
	2003.	3782	94	2,5	1860	21	1,1	1922	73	3.8
Kolašin	1961.	11294	2198	19,5	5080	214	4,2	6214	1984	31.9
	2003.	8797	225	2,6	4416	25	0,6	4381	200	4.6
Mojkovac	1961.	6231	1254	20,1	2892	188	6,5	3339	1066	31.9
	2003.	8746	157	1,8	4368	17	0,4	4378	140	3.2
Plužine	1961.	6856	1227	17,9	3181	191	6,0	3675	1036	28.2
	2003.	3834	133	3,5	1919	17	0,9	1915	116	6.1
Pljevlja	1961.	34051	8709	25,6	16322	1983	12,1	17729	6726	37.9
	2003.	31973	1316	4,1	15638	129	0,8	16335	1187	7.3
Šavnik	1961.	5664	1163	20,5	2569	198	7,7	3095	965	31.2
	2003.	2666	85	3,2	1327	15	1,1	1339	70	5.2
Region	1961.	75648	18345	24,3	32342	3884	8,9	36750	14461	39.3
	2003.	59798	2010	3,4	29528	224	0,8	30270	1786	5.9

Kod *središnjeg regiona* u ovom periodu odigravaju se slični procesi. Učešće ukupno nepismenih opalo je sa 19,8% na 2,0% i niže je nego u sjeveroistočnom i sjevernom regionu. Učešće nepismenih muškaraca opalo je sa 5,0% na 0,7% (u apsolutnim brojevima sa 3.064 na 798), a nepismenih žena sa 31,9% na 3,25% (u apsolutnim brojevima sa 21.739 na 3.984). U okviru opština ovog regiona učešće nepismenih muškaraca svuda je ispod 1,0%, a kod učešća nepismenih žena kreće se između 2,7% i 3,4% (Tabela 1. 22). No, i u ovom regionu postoji potreba za ulaganjem napora na opismenjavanju stanovništva.

Tabela 1. 22. Ukupno nepismeno stanovništvo i po polu i po opštinama središnjeg regiona 1961–2003. godina

Opštine	Godine popisa	Starih 10 + g.	svoga		Muških			Ženskih		
			broj	Nep. %	svoga	Nepism.	%	svoga	Nepism.	%
Danilovgrad	1961.	13485	2929	21.7	6025	322	5.3	7460	2607	34.9
	2003.	14419	265	1.8	7143	24	0.3	7276	241	3.3
Nikšić	1961.	43181	7254	16.8	20719	999	4.8	22462	6255	27.8
	2003.	65327	1069	1.6	32055	123	0.4	33272	946	2.8
Podgorica	1961.	54114	11639	21.5	26121	2089	8.0	27993	9550	34.1
	2003.	145347	3165	2.2	70471	604	0.9	74876	2561	3.4
Cetinje	1961.	18650	3781	20.3	8396	454	5.4	10254	3327	32.4
	2003.	16576	283	1.7	7904	47	0.6	8672	236	2.7
Region	1961.	129430	25603	19.8	61261	3064	5.0	68169	21739	31.9
	2003.	241669	4782	2.0	117573	798	0.7	124096	3984	3.2

U primorskom regionu-Tabela 1. 23, učešće nepismenog stanovništva opalo je u ovom periodu sa 19,8% na 1,9% (u apsolutnim brojevima sa 13.223 na 2.432). Učešće nepismenih muškaraca opalo je sa 9,1% na 0,6% (u apsolutnim brojevima sa 2934 na 422), a učešće nepismenih žena sa 30,4% na 2,9% (u apsolutnim brojevima sa 10.289 na 2.010). Posmatrano po opštinama, ovo opadanje bilo je sljedeće:

- Bar sa 27,1% na 2,1% (muškarci sa 11,7% na 0,7%; žene sa 43,2% na 2,9%);
- Budva sa 10,5% na 1,0% (muškarci sa 4,4% na 0,4%; žene sa 30,4% na 1,6%);
- Kotor sa 13,4% na 1,5% (muškarci sa 4,5% na 0,6%; žene sa 20,7% na 2,2%);
- Tivat sa 7,5% na 0,8% (muškarci sa 2,2% na 0,3%; žene sa 12,3% na 1,3%);
- Ulcinj sa 33,5% na 5,6% (muškarci sa 20,2% na 2,0%; žene sa 46,9% na 9,2%);
- Herceg Novi sa 8,4% na 0,6% (muškarci sa 2,3% na 0,2%; žene sa 14,3% na 1,0%).

Interesantno je istaći da je 2003. godine relativno značajno učešće nepismenih žena u svim opštinama, što se može objasniti imigracionim karakterom ovih opština, posebno doseljavanjem nepismenih žena iz unutrašnjosti države.

Na osnovu analize ispoljenih procesa i tendencija kod kretanja ukupno nepismenog stanovništva i stanovništva prema polu, mogu se izvesti sljedeće konstatacije:

- u državi, po njenim regijama i opštinama došlo je, u ovom periodu, do opadanja učešća nepismenih i u apsolutnim i u relativnim pokazateljima;
- veći intenzitet opadanja svuda je bio kod muškog nego kod ženskog stanovništva, tako da je nepismenost kod muškog stanovništva uglavnom eliminisana;
- i pored toga, učešće nepismenih posebno žena zaslužuje pažnju društvenih subjekata pa i obavezu da se i dalje preduzimaju mjere za potpunu eliminaciju nepismenosti i kod ovog dijela populacije i
- na ova kretanja imali su uticaja migracioni procesi u kojima su učestvovala oba pola.

Bliža slika o stanju nepismenosti i tendencijama koje se mogu i dalje očekivati dobija se analizom učešća nepismenih po većim starosnim grupama: 10–19 g.; 35–

Tabela 1. 23. Ukupno nepismeno i po polu i po opštinama primorskog regiona 1961–2003. godina

Opštine	Godine popisa	Starih 10 + g.	svoga		Muških			Ženskih		
			broj	%	svoga	Nepism.	%	svoga	Nepism.	%
Bar	1961.	19306	5223	27.1	9909	1162	11.7	9397	4061	43.2
	2003.	34999	732	2.1	21511	117	0.7	21563	615	2.9
Budva	1961.	3896	719	10.5	1787	78	4.4	2109	641	30.4
	2003.	13864	137	1.0	7143	23	0.4	7276	114	1.6
Kotor	1961.	13709	1818	13.4	6306	286	4.5	7403	1532	20.7
	2003.	20326	296	1.5	9504	60	0.6	10822	236	2.2
Tivat	1961.	4744	356	7.5	2256	49	2.2	2488	307	12.3
	2003.	12056	100	0.8	5912	19	0.3	6141	81	1.3
Herceg Novi	1961.	12133	4070	33.5	6064	1224	20.2	6069	2846	46.9
	2003.	17469	978	5.6	9042	171	2.0	8727	807	9.2
Ulcinj	1961.	12277	1037	8.4	5951	135	2.3	6326	902	14.3
	2003.	29342	189	0.6	14024	32	0.2	15248	157	1.0
Region	1961.	66865	13223	19.8	32273	2934	9.1	33792	10289	30.4
	2003.	128056	9432	1.9	67136	422	0.6	69777	2010	2.9

64 g.; 65 i više godina i promjena do kojih je došlo od 1961. do 2003. godine. Ta analiza je izuzetno značajna jer se preko nje dolazi do realnije ocjene o stanju obrazovne strukture.

U Crnoj Gori učešće nepismenih u starosnoj grupi 10–19 godina opalo je sa 3,0% na 0,7% (u apsolutnim brojevima sa 2.715 na 621); 20–34 godine sa 10,4% na 0,5% (u apsolutnim brojevima sa 12.382 na 700); 35–64 godine sa 37,2% na 1,0% (u apsolutnim brojevima sa 42.021 na 2.230) i sa 65 i više godina sa 62,6% na 20,4% (u apsolutnim brojevima sa 20.788 na 8.836).

Kod *sjeveroistočnog regiona* učešće nepismenih u grupi 10–19 godina opalo je sa 4,6% na 0,4% (u apsolutnim brojevima sa 1.093 na 87); u grupi 20–34 godine sa 13,7% na 0,5% (u apsolutnim pokazateljima sa 4.394 na 143); 35–64 godine sa 46,9% na 1,7% (u apsolutnim brojevima sa 13.139 na 703); a u grupi 65 i više godina sa 68,6% na 17,3% (u apsolutnim brojevima sa 5.104 na 2.360).

U *sjevernom regionu* učešće nepismenih u grupi 10–19 godina opalo je sa 2,0 na 0,2 (u apsolutnim brojevima sa 382 na 19); 20–34 godine sa 12,1% na 0,3% (u apsolutnim brojevima sa 2775 na 37); u grupi 35–64 godine sa 41,8% na 1,0% (u apsolutnim brojevima sa 8.333 na 255) i u grupi sa 65 i više godina sa 58,8% na 16,7% (u apsolutnim pokazateljima sa 3.860 na 1748).

Veoma je važno istaći da je u obje mlađe starosne grupe (10–19 godina i 20–34 godine) u oba ova regiona (sjeverni i sjeveroistočni), na početku XX stoljeća nepismenost uglavnom iskorijenjena i svuda je do 0,5%.

U *središnjem regionu* učešće nepismenih u grupi 10–19 godina opalo je sa 2,9% na 1,0% (u apsolutnom iznosu sa 911 na 424); u grupi 20–34 godine sa 7,8% na 0,6%

(u apsolutnom iznosu sa 3.454 na 396); 35–64 godine sa 33,0% na 0,9% (u apsolutnom iznosu sa 13.380 na 868) i u grupi 65 i više godina sa 66,1% na 9,9% (u apsolutnom iznosu sa 7.858 na 2.977).

Kod *primorskog regiona* učešće nepismenih u grupi 10–19 godina opalo je sa 2,4% na 0,4% (u apsolutnom iznosu sa 329 na 91); 20–34 godine sa 8,8% na 0,4% (u apsolutnom iznosu sa 1759 na 124); u grupi 35–64 godine sa 29,0% na 0,7% (u apsolutnom broju sa 7.169 na 404); a u grupi 65 i više godina sa 54,3% na 6,1% (u apsolutnom iznosu sa 3.966 na 1751) – Tabela 1. 24.

Tabela 1. 24. Nepismeno stanovništvo Crne Gore po većim starosnim grupama po regionima 1961. i 2003. godine

Regioni	God. popisa	10–19			20–34			35–64			65 +		
		Sv.	Nep.	%	Sv.	Nep.	%	Sv.	Nep.	%	Sv.	Nep.	%
Sjevero-istočni	1961.	27511	1093	4.6	31985	4394	13.7	27827	13139	46.9	7438	5104	68.6
	2003.	21683	87	0.4	28679	143	0.5	42518	703	1.7	13673	2360	17.3
Sjeverni	1961.	19306	382	2.0	22947	2775	12.1	19956	8333	41.8	6561	3860	58.8
	2003.	9590	19	0.2	14043	37	0.3	25603	255	1.0	10472	1748	16.7
Središnji	1961.	31185	911	2.9	44431	3454	7.8	40529	13380	33.0	11886	7858	66.1
	2003.	42141	424	1.0	65605	396	0.6	91766	868	0.9	30062	2977	9.9
Primorski	1961.	13932	329	2.4	19953	1759	8.8	24736	7169	29.0	7307	3966	54.3
	2003.	21237	91	0.4	30258	124	0.4	56836	404	0.7	28551	1751	6.1
Crna Gora	1961.	91934	2715	3.0	119316	12382	10.4	113044	42021	37.2	33192	20788	62.6
	2003.	94651	621	0.7	138585	700	0.5	216723	2230	1.0	43338	8836	20.4

Polazeći od naprijed izloženog, može se konstatovati sljedeće:

- nepismenost u mlađim starosnim grupama (10–19 godina i 20–34 godine) uglavnom je eliminisana i svuda je do 0,5%;
- nepismenost u starijoj srednjovječnoj grupi je do 1,7% i blizu je potpune eliminacije;
- nepismenost u grupi 65 godina i više je najveća, ali je i ona značajno smanjena (ispod 20%);
- ispoljene tendencije pokazuju da će se učešće nepismenih po ovim većim starosnim grupama i dalje smanjivati, te da one upućuju na zaključak da će ubrzano doći do potpune eliminacije nepismenih, kako u Crnoj Gori tako i po njenim regionima.

Slične tendencije ispoljene su i po opštinama. Interesantno je istaći da su u opštinama Plav i Rožaje u okviru sjeveroistočnog regiona stope učešća nepismenih 10–19 godina veće (2,0% i 1,7%), nego u grupi 20–34 godine, te i da je kod ove dvije opštine učešće najstarije starosne grupe (65 i više godina) i dalje ostalo izrazito visoko (Plavu 76,8%, Rožajama 81,7%). Kod ostalih opština, u svim starosnim grupama ovog regiona stanje je znatno povoljnije – Tabela 1. 25.

Analiza učešća nepismenih po starosnim grupama u opštinama *sjevernog regiona* ukazuje na sljedeće:

Tabela 1. 25. Nepismeno stanovništvo po većim starosnim grupama sjeveroistočnog regiona 1961. i 2003. godine

Opštine	Godina popisa	10–19			20–34			35–64			65 +		
		svega	Nep.	%	svega	Nep.	%	svega	Nep.	%	svega	Nep.	%
Andrijeвица	1961.	1989	40	2.0	2263	197	8.7	2338	839	35.9	769	453	58.9
	2003.	832	3	0.4	1150	5	0.4	2042	25	1.2	941	135	14.3
Berane	1961.	9083	280	3.1	10505	986	9.4	9831	4046	41.2	2586	1683	65.1
	2003.	5565	26	0.5	7790	23	0.3	12153	127	1.1	4236	450	10.6
Bijelo Polje	1961.	9516	320	3.4	11566	1553	13.4	9105	4446	48.8	2409	1652	68.6
	2003.	8199	35	0.4	11538	59	0.5	17087	220	1.3	5421	968	17.9
Plav	1961.	3926	235	6.0	4161	967	23.2	3827	2242	58.6	1062	816	76.8
	2003.	2598	13	2.0	2715	20	0.7	4436	144	3.2	1548	475	30.7
Rožaje	1961.	2997	218	7.3	3490	691	19.8	2726	1566	57.4	612	500	81.7
	2003.	4489	0.2	1.7	5486	36	0.7	6800	187	2.8	1527	332	21.7
Region	1961.	2751	1093	4.6	31985	4394	13.7	27827	13139	46.9	7438	5104	68.6
	2003.	21683	87	0.4	28679	143	0.5	42518	703	1.7	13673	2360	17.3
Crna Gora	1961.	91934	2675	3.0	119316	12176	10.4	113044	42021	37.2	33192	20788	62.6
	2003.	94651	629	0.7	138585	700	0.5	216723	2229	1.0	43338	8836	20.4

– u svim opštinama kod starosne grupe 10–19 godina učešće nepismenih 2003. godine je do 0,5%;

– učešće nepismenih 20–34 godine iste godine bilo je vrlo nisko – do 0,7;

– nisko je učešće bilo i u starosnoj grupi 35–64 godine – do 1,5%;

– značajno je opalo i učešće nepismenih u starosnoj grupi 65 i više godina (Tabela 1. 26) i

– sa ovim tendencijama očekuje se i u budućnosti.

Učešće nepismenih po većim starosnim grupama u okviru opština *središnjeg regiona* imalo je, u ovom periodu, slično kretanje. Najbolje rezultate imala je opština Danilovgrad (3 nepismena lica u starosti 10–34 godine), koja je u prve dvije starosne grupe likvidirala nepismenost; 0,5% 35–64 godine i samo 4% u starosti 65 i više godina. Veće učešće nepismenih od prosjeka u regionu bilo je u opštini Podgorica, posebno u najmlađoj starosnoj grupi u kojoj je iznosilo 1,3% (343 lica), što je posljedica učešća romske djece, čijem se školovanju u posljednje vrijeme poklanja velika društvena pažnja. U druge dvije opštine (Nikišić, Cetinje) nepismenost je u ovim starosnim grupama veoma niska (Tabela 1. 27).

U opštinama *primorskog regiona* u prve dvije starosne grupe učešće nepismenih bilo je do 1,0%, a u starosnoj grupi 35–64 godine, osim Ulcinja (2,1%), bilo je takođe niže od 1,0 ukupnog stanovništva. U opštini Ulcinj učešće nepismenih u grupi 65 i više godina bilo je najveće u ovom regionu (28,9%) – Tabela 1. 28. Razloge za ovo treba tražiti u istorijskim previranjima tokom ranijih vremena, uticaju religije i tradicije da se ženska djeca ne školuju. Osim u ovoj opštini, nepismenost u opštinama regiona je uglavnom eliminisana u svim starosnim grupama, izuzev u najstarijoj (65 i više godina), u kojoj je nepismenost žena više izražena.

Tabela 1. 26. Nepismeno stanovništvo po većim starosnim grupama sjevernog regiona 1961. i 2003. godine

Opštine	Godina popisa	10-19			20-34			35-64			65 +		
		svega	Nep.	%	svega	Nep.	%	svega	Nep.	%	svega	Nep.	%
Žabljak	1961.	1502	18	1.2	1597	73	4.6	1391	438	31.5	499	259	51.9
	2003.	603	3	0.5	1426	2	0.1	1646	24	1.5	682	184	27.0
Kolašin	1961.	2879	65	2.6	3837	269	7.0	3650	1260	34.5	1121	604	53.9
	2003.	1489	4	0.3	1996	10	0.5	3659	26	0.7	1571	178	11.3
Mojkovac	1961.	1682	38	2.3	1680	240	14.3	1668	678	40.6	816	298	36.5
	2003.	1585	3	0.2	2195	6	0.3	3674	19	0.5	1233	125	10.1
Plužine	1961.	2045	28	1.4	2057	124	6.0	2001	747	37.3	652	328	50.3
	2003.	568	2	0.4	858	2	0.2	1634	24	1.5	763	103	13.5
Pljevlja	1961.	9618	208	2.2	12109	1945	16.1	9548	4590	48.1	2757	1966	71.3
	2003.	4937	6	0.1	6974	13	0.2	13947	148	1.1	5651	1092	19.3
Šavnik	1961.	1580	25	1.6	1667	115	6.9	1698	620	36.5	716	405	56.6
	2003.	408	1	0.2	594	4	0.7	1043	14	1.3	572	66	11.5
Region	1961.	19306	382	2.0	22947	2775	12.1	19956	8333	41.8	6561	3860	58.8
	2003.	9590	19	0.2	14043	37	0.3	25603	255	1.0	10472	1748	16.7

Tabela 1. 27. Nepismeno stanovništvo po većim starosnim grupama središnjeg regiona 1961. i 2003. godine

Opštine	Godina popisa	10-19			20-34			35-64			65 +		
		svega	Nep.	%	svega	Nep.	%	svega	Nep.	%	svega	Nep.	%
Danilovgrad	1961.	3305	44	1.3	3813	209	5.5	4519	1565	34.6	548	111	20.3
	2003.	2611	2	0.1	3194	1	x	6147	29	0.5	5569	225	4.0
Nikšić	1961.	10544	138	1.3	15944	946	5.9	12808	3941	30.8	3867	2229	57.6
	2003.	10868	60	0.6	19395	65	0.3	16686	115	0.7	4969	809	16.3
Podgorica	1961.	13009	641	4.9	19395	2049	10.6	16686	5860	35.1	4969	3069	61.8
	2003.	25847	343	1.3	39106	314	0.8	61800	679	1.1	16893	1742	10.3
Cetinje	1961.	4327	68	1.6	5279	250	4.7	6512	2014	30.9	2502	1449	57.9
	2003.	2815	19	0.7	3910	16	0.4	7133	45	0.6	2631	201	7.6
Region	1961.	31185	911	2.9	44431	3454	7.8	40525	13380	33.0	11886	7858	66.1
	2003.	42141	424	1.0	65605	396	0.6	91766	868	0.9	30062	2977	9.9

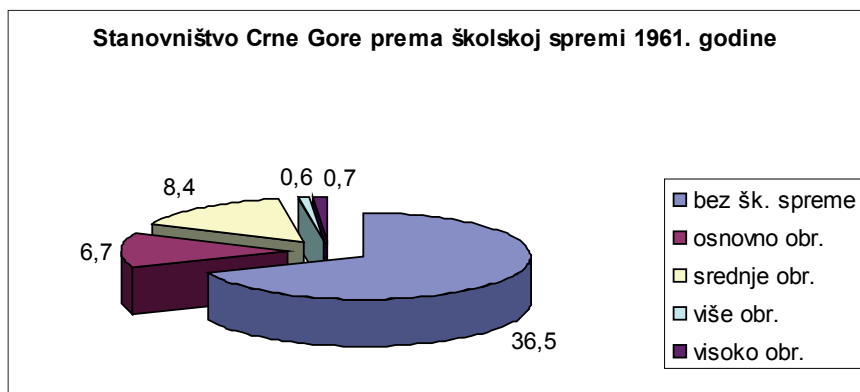
Posmatrano u cjelini, stanje obrazovne strukture sa aspekta učešća nepismenih je veoma dobro. Nepismenost je uglavnom likvidirana u svim starosnim grupama, osim u najstarijoj. Krupan napredak ostvaren je i kod eliminisanja nepismenosti kod ženske populacije, posebno kod dvije najmlađe starosne grupe, u kojima je stanje povoljnije nego kod muškog stanovništva, iz čega se izvlači zaključak da je otpor za školovanje ženske djece eliminisan, čak i kod islamske populacije, i da su se roditelji okrenuli prema njenom obaveznom školovanju. To je zaista postala naglašena potreba roditelja svih konfesija.

Tabela 1. 28. Nepismeno stanovništvo po većim starosnim grupama primorskog regiona 1961. i 2003. godine

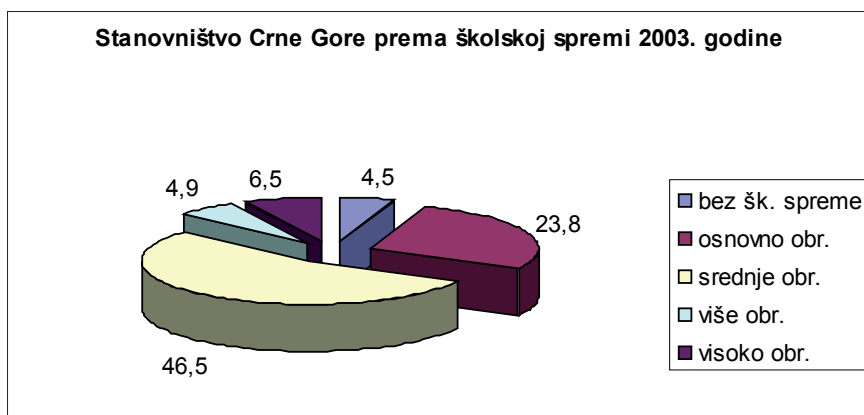
Opštine	Godina popisa	10-19			20-34			35-64			65 +		
		svega	Nep.	%	svega	Nep.	%	svega	Nep.	%	svega	Nep.	%
Bar	1961.	4111	87	2.1	5638	582	10.3	7173	2951	41.1	2365	1603	67.8
	2003.	5944	12	0.2	8095	24	0.3	15446	121	0.8	15073	544	3.6
Budva	1961.	720	7	1.0	1191	53	4.4	1434	337	23.5	548	322	58.8
	2003.	2279	11	0.5	3590	21	0.6	6254	18	0.3	1597	79	4.9
Kotor	1961.	2702	49	1.8	4087	183	4.5	5317	955	18.0	1584	631	39.8
	2003.	3223	21	0.6	4731	23	0.5	9101	54	0.6	3112	188	6.0
Tivat	1961.	866	6	0.7	1470	27	1.8	1886	180	9.5	521	143	27.4
	2003.	1979	14	0.7	2839	11	0.4	5519	23	0.4	1669	52	3.1
Ulcinj	1961.	3161	157	5.0	3859	852	22.1	4072	2265	55.6	1027	796	77.5
	2003.	3273	17	0.5	4052	35	0.9	7442	157	2.1	2624	758	28.9
Herceg Novi	1961.	2372	23	1.0	3708	62	1.7	4854	481	9.9	1262	471	37.3
	2003.	4489	16	0.4	6951	10	0.1	13074	31	0.2	4476	130	2.9
Region	1961.	13932	329	2.4	19953	1759	8.8	24736	7169	29.0	7307	3966	54.3
	2003.	21237	91	0.4	30258	124	0.4	56836	404	0.7	28551	1751	6.1

Drugi aspekt obrazovne strukture je stanje prema školskoj spremi, odnosno nivou obrazovanja stanovništva starog 15 i više godina. I u ovom je u Crnoj Gori od 1961. do 2003. godine ostvaren zavidan napredak. Tako je učešće stanovništva bez školske spreme smanjeno sa 36,5% na 4,5%, učešće populacije sa osnovnom školom povećano sa 6,7% na 23,8%; srednjim obrazovanjem sa 8,4% na 46,5%; višim obrazovanjem sa 0,6% na 4,9% i visokim obrazovanjem sa 0,7% na 6,5%.

Napredak je bio i u svim regionima. Kod sjeveroistočnog regiona učešće populacije bez školske spreme opalo je sa 41,4% na 5,1%; sjevernog regiona sa 39,7% na 5,9%; središnjeg sa 32,8% na 3,6% i primorskog regiona sa 32,1% na 3,5%.

Slika 1. 60. Stanovništvo Crne Gore prema školskoj spremi 1961. godine

Slika 1. 61. Stanovništvo Crne Gore prema školskoj spremi 2003. godine

Učešće populacije sa osnovnim obrazovanjem kod sjeveroistočnog regiona povećano je sa 6,2% na 30,2%; sjevernog sa 6,0% na 24,8%, središnjeg sa 8,4% na 21,5% i primorskog regiona sa 6,0% na 18,8%.

Sa srednjim obrazovanjem kod sjeveroistočnog regiona porast je bio sa 4,2% na 39,0%; sjevernog sa 5,0% na 44,1%; središnjeg sa 10,5% na 52,2% i primorskog regiona sa 13,9% na 50,5%.

Učešće populacije sa višim obrazovanjem kod sjeveroistočnog regiona poraslo je sa 0,3 na 3,6%; sjevernog sa 0,3% na 3,3%; središnjeg sa 0,8% na 4,7% i primorskog regiona sa 0,9% na 7,8%.

Sa visokim obrazovanjem u sjeveroistočnom regionu poraslo je sa 0,4% na 4,3%; sjevernom sa 0,4% na 4,1%; središnjem sa 1,2% na 9,4% i u primorskom regionu sa 0,9% na 8,2% ukupne populacije stare 15 i više godina (Tabela 1. 29).

Tabela 1. 29. Stanovništvo prema školskoj spremi po regionima 1961. i 2003. godina

Regioni	Godine	Svega starih 10 + g.	Bez škol. sprema		Osnovno obrazov.		Srednje obraz.		Više obraz.		Visoko obraz.	
			broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Sjeveroistočni	1961.	87512	36187	41,4	5410	6,2	3700	4,2	257	0,3	349	0,4
	2003.	97735	5720	5,1	29509	30,2	38090	39,0	3510	3,6	4206	4,3
Sjeverni	1961.	69092	27397	39,7	4139	6,0	3427	5,0	212	0,3	270	0,4
	2003.	55369	3291	5,9	13746	24,8	24428	44,1	1811	3,3	2268	4,1
Središnji	1961.	129430	42462	32,8	10797	8,4	13529	10,5	1008	0,8	1496	1,2
	2003.	221487	8018	3,6	47626	21,5	115701	52,2	10353	4,7	20910	9,4
Primorski	1961.	66865	21448	32,1	3982	6,0	9306	13,9	594	0,9	580	0,9
	2003.	118093	4181	3,5	22204	18,8	59661	50,5	9148	7,8	9633	8,2
Crna Gora	1961.	352099	127494	36,5	24328	6,7	29962	8,4	2071	0,6	2695	0,7
	2003.	492684	21210	4,5	113085	23,8	237880	46,5	24822	4,9	37017	6,5

(nису obuhvaćene kategorije 1-3 razreda i 4-7 razreda osnovne škole)

Ova analiza ukazuje naročito na sljedeće:

- pozitivne tendencije bile su prisutne u svim regionima kod svih kategorija stanovništva prema školskoj spremi;
- najpovoljnija dostignuća su u središnjem i primorskom regionu i
- da sa ovim tendencijama treba računati i u budućem periodu.

Slično stanje je i po opštinama. Opadanje učešća kategorije bez školske spreme bilo je prisutno u svim opštinama sjeveroistočnog regiona (u Beranama sa 35,6% na 3,9%; Bijelom Polju sa 42,3% na 6,3%; Plavu sa 48,7% na 8,4%; Rožajama sa 47,3% na 6,2%; u Andrijevici 2003. godine 6,7%).

Kod učešća kategorija sa osnovnim obrazovanjem u opštini Berane došlo je do povećanja sa 8,5% na 28,7%, Bijelo Polje sa 5,1% na 29,8%, Plav sa 5,4% na 29,9% i Rožaje sa 3,5% na 34,3% (najveći napredak). Velike promjene desile su se sa srednjim obrazovanjem: u opštini Berane sa 5,8% na 44,2%, Bijelo Polje sa 4,1% na 41,3%, Plav sa 2,6% na 32,8% i Rožaje sa 1,9% na 32,8%. Sa višim obrazovanjem napredak po opštinama bio je sljedeći: Berane sa 0,4% na 4,2%, Bijelo Polje sa 0,3% na 3,5%, Plav sa 0,2% na 3,0% i Rožaje sa 0,1% na 3,2%, a kod visokog obrazovanja: Berane sa 0,6% na 5,5%, Bijelo Polje sa 0,3% na 3,6%, Plav sa 0,2% na 4,8% i Rožaje sa 0,1% na 3,9% – Tabela 1. 30.

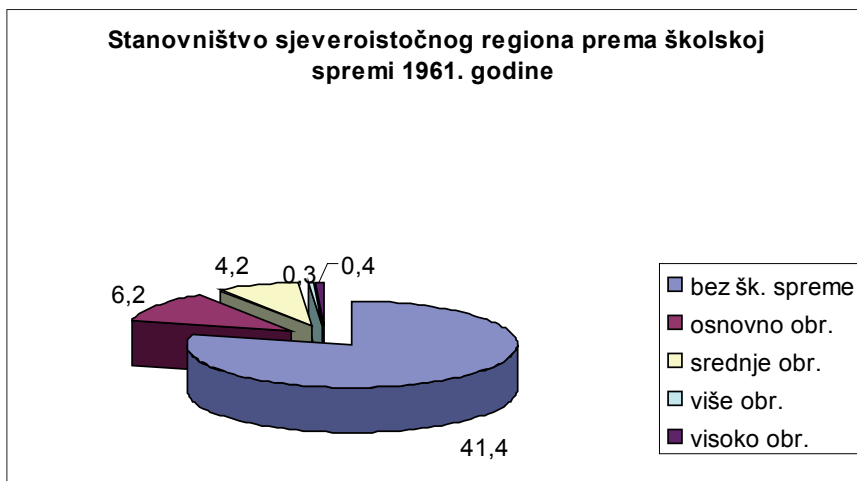
Tabela 1. 30. Stanovništvo sjeveroistočnog regiona prema školskoj spremi po opštinama 1961. i 2003. godina

Opštine	Godina	Svega starih 15 +	Bez šk. spreme		Osnovno obraz.		Srednje obraz.		Više obraz.		Visoko obraz.	
			broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Andrijevica	1961.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
	2003.	4690	313	6.7	1367	29.1	1941	41.4	190	4.1	145	3.1
Berane	1961.	32077	11422	35.6	2708	8.5	1836	5.8	117	0.4	194	0.6
	2003.	27318	1070	3.9	7837	28.7	12062	44.2	1137	4.2	1511	5.5
B. Polje	1961.	32618	13791	42.3	1658	5.1	1347	4.1	101	0.3	111	0.3
	2003.	39145	2460	6.3	11649	29.8	16163	41.3	1362	3.5	1418	3.6
Plav	1961.	12987	6322	48.7	699	5.4	334	2.6	30	0.2	33	0.2
	2003.	10316	862	8.4	3080	29.9	3384	32.8	307	3.0	497	4.8
Rožaje	1961.	9830	4652	47.3	345	3.5	183	1.9	9	0.1	11	0.1
	2003.	16266	1015	6.2	5576	34.3	5340	32.8	514	3.2	635	3.9
Region	1961.	87512	36187	41.4	5410	6.2	3700	4.2	257	0.3	349	0.4
	2003.	97735	5720	5.1	29509	30.2	38090	39.0	3510	3.6	4206	4.3

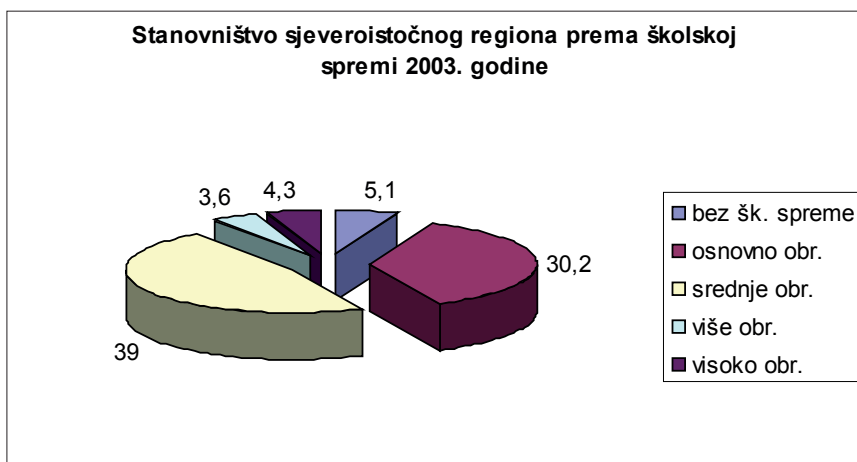
(1. Andrijevica 1961. godine zajedno sa Beranama; 2. do ukupno je nepoznato)

Kod opština sjevernog regiona – Tabela 1. 31, u pogledu učešća stanovnika bez školske spreme, promjene su bile sljedeće:

- u opštini Žabljak sa 37,05% na 4,4%, Kolašin sa 34,2% na 4,8%, Mojkovac sa 36,2% na 3,9%, Plužine sa 40,1% na 5,6%, Pljevlja sa 42,2% na 7,1% i Šavnik sa 40,4% na 5,4%.

Slika 1. 62. Stanovništvo sjeveroistočnog regiona prema školskoj spremi 1961. godine

Slika 1. 63. Stanovništvo sjeveroistočnog regiona prema školskoj spremi 2003. godine

– Sa osnovnim obrazovanjem promjene su bile sljedeće:

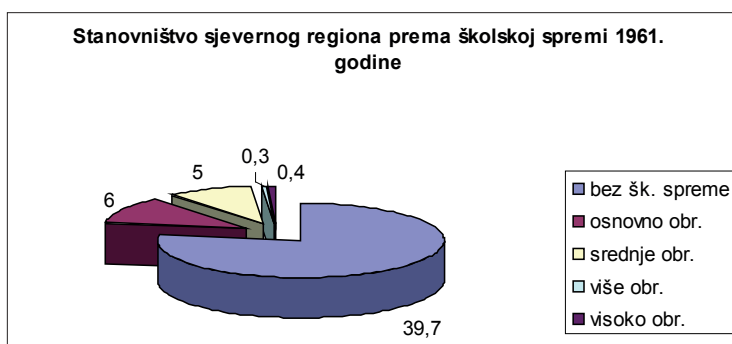
Žabljak sa 5,1% na 46,0%, Kolašin sa 6,1% na 39,9%, Mojkovac sa 4,6% na 50,1%, Plužine sa 3,4% na 42,5%, Pljevlja sa 5,1% na 44,0% i Šavnik sa 4,0% na 39,9%.

– Sa višim i visokim obrazovanjem došlo je do sljedećih promjena:

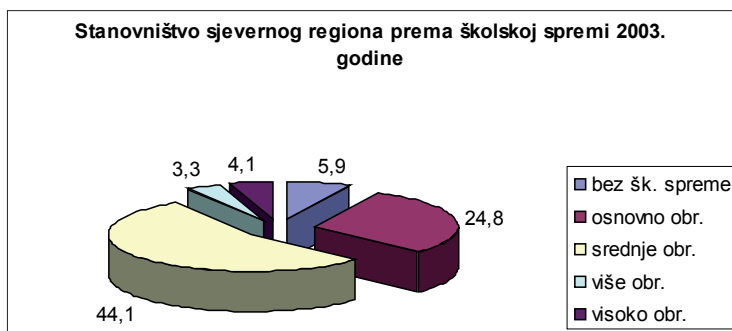
Žabljak sa 0,3% na 3,3% (visokim sa 0,3% na 4,5%), Kolašin sa 0,5% na 3,6% (visokim sa 0,3% na 3,9%), Mojkovac 0,4% na 3,7% (visokim sa 0,5% na 3,6%), Plužine sa 0,2% na 3,2% (visokim sa 0,1% na 2,9%), Pljevlja sa 0,3% na 2,9%, (visokim sa 0,5% na 4,5%) i Šavnik sa 0,3% na 3,5% (visokim sa 0,2% na 2,7%).

Tabela 1. 31. Stanovništvo sjevernog regiona prema školskoj spremi po opštinama 1961. i 2003. godina

Opštine	Godina	Svega starih 15 +	Bez šk. spreml		Osnovno obraz.		Srednje Obraz.		Više obraz.		Visoko obraz.	
			broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Žabljak	1961.	4996	1848	37.0	357	7.1	255	5.1	13	0.3	14	0.3
	2003.	3491	155	4.4	750	21.5	1606	46.0	151	3.3	156	4.5
Kolašin	1961.	11294	3861	34.2	861	7.6	690	6.1	56	0.5	29	0.3
	2003.	8100	385	4.8	2490	30.7	3235	39.9	291	3.6	313	3.9
Mojkovac	1961.	6231	2254	36.2	379	6.1	288	4.6	23	0.4	30	0.5
	2003.	8006	308	3.9	2003	25.0	4011	50.1	297	3.7	287	3.6
Plužine	1961.	6856	2748	40.1	318	4.6	234	3.4	15	0.2	9	0.1
	2003.	3577	200	5.6	873	24.4	1522	42.5	116	3.2	103	2.9
Pljevlja	1961.	34051	14395	42.2	1906	5.6	1736	5.1	90	0.3	177	0.5
	2003.	29725	2110	7.1	6947	23.4	13068	44.0	870	2.9	1342	4.5
Šavnik	1961.	5664	2291	40.4	318	5.6	224	4.0	15	0.3	11	0.2
	2003.	2470	133	5.4	683	27.7	986	39.9	86	3.5	67	2.7
Region	1961.	69092	27397	39.7	4139	6.0	3427	5.0	212	0.3	270	0.4
	2003.	55369	3291	5.9	13746	24.8	24428	44.1	1811	3.3	2268	4.1

Slika 1. 64. Stanovništvo sjevernog regiona prema školskoj spremi 1961. godine

Slika 1. 65. Stanovništvo sjevernog regiona prema školskoj spremi 2003. godine

Kod *središnjeg regiona* učešće kategorije stanovništva bez školske spreme smanjeno je:

Danilovgrad sa 35,2% na 3,9%, Nikšić sa 31,4% na 3,4%, Podgorica sa 33,6% na 3,8%, Cetinje sa 31,9% na 2,9%.

– Sa osnovnim obrazovanjem došlo je do povećanja:

Danilovgrad sa 8,5% na 23,7%, Nikšić sa 8,8% na 21,8%, Podgorica sa 8,0% na 20,8% i Cetinje sa 8,0% na 25,0%.

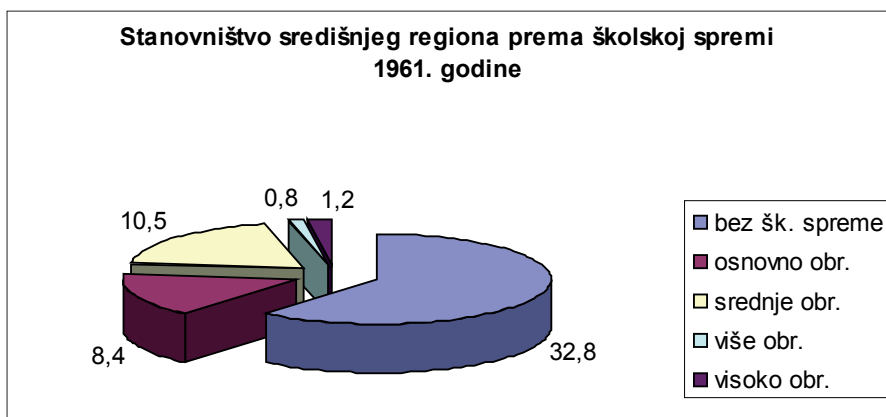
– Sa srednjim obrazovanjem došlo je do povećanja učešća, i to:

Danilovgrad sa 7,4% na 49,5%, Nikšić sa 9,3% na 53,2%, Podgorica sa 12,4% na 52,5% i Cetinje sa 9,3% na 49,1% (visokim sa 1,1% na 6,3%).

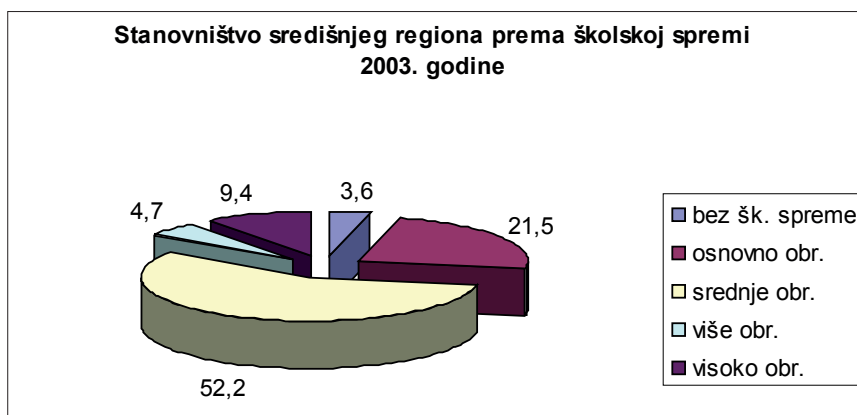
Tabela 1. 32. Stanovništvo središnjeg regiona prema školskoj spremi po opštinama 1961. i 2003. godina

Opštine	Godina	Svega starih 15 +	Bez šk. spreme		Osnovno obraz.		Srednje obraz.		Više obraz.		Visoko obraz.	
			broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Danilovgrad	1961.	13485	4745	35.2	1157	8.5	1000	7.4	59	0.4	58	0.4
	2003.	13124	506	3.9	3110	23.7	6496	49.5	605	4.6	565	4.3
Nikšić	1961.	43181	13578	31.4	3821	8.8	4037	9.3	242	0.6	356	0.8
	2003.	60215	2038	3.4	13139	21.8	31997	53.2	2847	4.7	4317	4.2
Podgorica	1961.	54114	18187	33.6	4319	8.0	6754	12.4	607	1.1	886	1.6
	2003.	132925	5031	3.8	27566	20.8	69732	52.5	6117	4.6	15071	11.3
Cetinje	1961.	18650	5952	31.9	1500	8.0	1738	9.3	100	0.5	196	1.1
	2003.	15223	443	2.9	3811	25.0	7467	49.1	784	5.2	957	6.3
Region	1961.	129430	42462	32.8	10797	8.4	13529	10.5	1008	0.8	1496	1.2
	2003.	221487	8018	3.6	47626	21.5	115701	52.2	10353	4.7	20910	9.4

1) 1–3 razreda osnovne škole za 1961. g znači 4 razreda osnovne škole 2) Razlika do ukupno je „nepoznato”

Slika 1. 66. Stanovništvo središnjeg regiona prema školskoj spremi 1961. godine

Slika 1. 67. Stanovništvo središnjeg regiona prema školskoj spremi 2003. godine

– Sa višim i visokim obrazovanjem desile su se sljedeće promjene:

Danilovgrad sa 0,4% na 4,6% (visokim sa 0,4% na 4,3%), Nikšić sa 0,6% na 4,7% (visokim sa 0,8% na 4,2%), Podgorica sa 1,1% na 4,6% (visokim sa 1,6% na 11,3%) i Cetinje sa 0,5% na 5,2% (visokim sa 1,1% na 6,3%).

Najpovoljnije promjene bile su u opštini Podgorica u kojoj je stanovništvo sa visokim obrazovanjem učestvuje sa 11,3%, pa u opštini Cetinje (6,3%), što je logična posljedica uloge ovih centara s jedne i razvijenosti mreže visokoškolskih ustanova u njima, s druge strane.

U okviru *primorskog regiona*, po opštinama, promjene su bile sljedeće:

– Kod učešća stanovništva bez školske sprema:

u Baru sa 40,7% na 3,7%, Budvi sa 31,6% na 2,3%, Kotoru sa 25,1% na 3,0%, Tivtu sa 17,4% na 1,9%, Ulcinju sa 47,1% na 8,2% i Herceg Novom sa 19,1% na 2,2%.

– Kod učešća populacije sa osnovnom školom:

u Baru sa 4,7% na 22,4%, Budvi sa 7,3% na 15,3%, Kotoru 7,6% na 18,0%, Tivtu sa 7,4% na 16,4%, Ulcinju sa 3,7% na 22,8% i Herceg Novom sa 7,7% na 15,4% i

– Kod srednjeg obrazovanja:

u Baru sa 5,9% na 47,1%, Budvi sa 8,9% na 56,6%, Kotoru 16,9% na 51,6%, Tivtu sa 21,1% na 58,9%, Ulcinju sa 20,6% na 35,0% i Herceg Novom sa 16,2% na 56,6%.

– Kod učešća sa višim i visokim obrazovanjem:

u Baru sa 0,3% na 6,9% (visokim sa 0,6% na 7,1%), Budvi sa 0,6% na 8,6% (visokim sa 0,7% na 10,2%), Kotoru 0,9% na 10,1% (visokim sa 1,5% na 8,3%), Tivtu sa 1,3% na 7,7% (visokim sa 0,7% na 8,5%), Ulcinju sa 0,3% na 3,9% (visokim sa 0,4% na 5,8%) i Herceg Novom sa 2,3% na 9,0% (visokim sa 1,3% na 9,6%).

Na osnovu analize obje komponente obrazovne strukture mogu se izvesti sljedeće konstatacije:

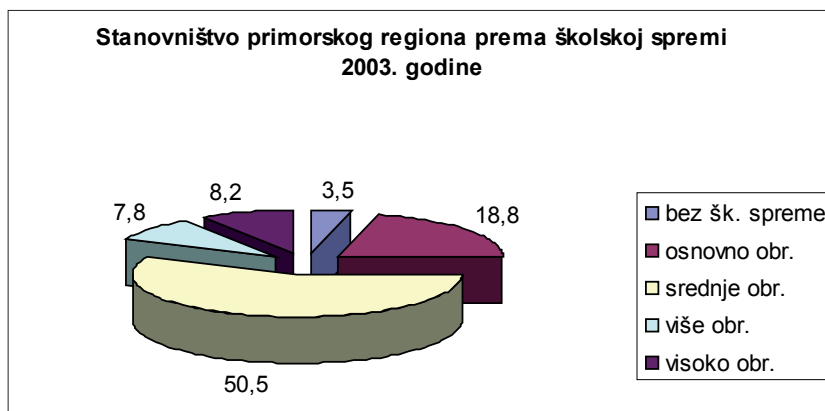
– nepismenost kod mladih i mlađih srednjovječnih generacija oba pola je uglavnom eliminisana;

– u XXI stoljeće ulazi se sa nešto većim učešćem nepismenih kod starijeg srednjovječnog i starog stanovništva;

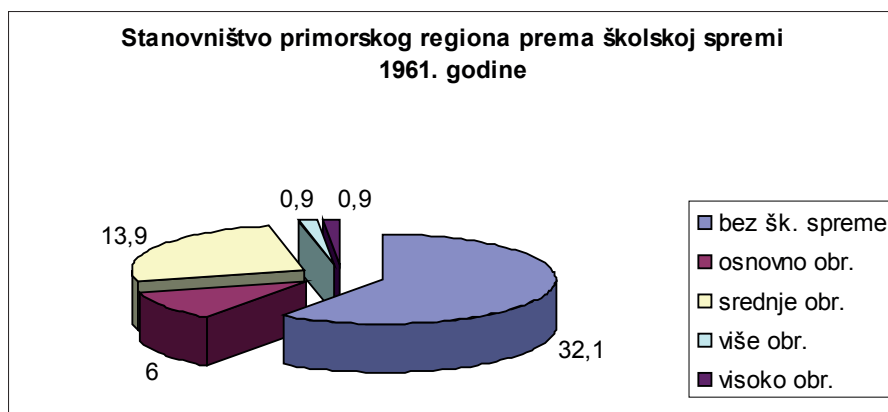
Tabela 1. 33. Stanovništvo primorskog regiona prema školskoj spremi po opštinama 1961. i 2003. godine

Opštine	Godina	Svega starih 15 +	Bez š. spreme		Osnovno obraz.		Srednje obraz.		Više obraz.		Visoko obraz.	
			broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Bar	1961.	19306	7893	40.7	913	4.7	1147	5.9	63	0.3	118	0.6
	2003.	32240	1204	3.7	7211	22.4	15178	47.1	2213	6.9	2278	7.1
Budva	1961.	3896	1230	31.6	285	7.3	345	8.9	22	0.6	28	0.7
	2003.	12781	288	2.3	1951	15.3	7229	56.6	1101	8.6	1299	10.2
Kotor	1961.	13709	3441	25.1	1042	7.6	2323	16.9	127	0.9	198	1.5
	2003.	18826	571	3.0	3393	18.0	9706	51.6	1906	10.1	1560	8.3
Tivat	1961.	4744	824	17.4	349	7.4	1000	21.1	63	1.3	35	0.7
	2003.	11131	208	1.9	1826	16.4	6556	58.9	859	7.7	945	8.5
Ulcinj	1961.	12133	5717	47.1	447	3.7	2500	20.6	35	0.3	46	0.4
	2003.	15897	1301	8.2	3631	22.8	5567	35.0	612	3.9	923	5.8
Herceg Novi	1961.	12277	2343	19.1	946	7.7	1991	16.2	284	2.3	155	1.3
	2003.	27254	609	2.2	4192	15.4	15425	56.6	2457	9.0	2628	9.6
Region	1961.	66864	21448	32.1	3982	6.0	9306	13.9	594	0.9	580	0.9
	2003.	118093	4181	3.5	22204	18.8	59661	50.5	9148	7.8	9633	8.2

- u strukturi nepismenih prema polu više učestvuje ženska populacija;
- veliki napredak ostvaren je kod smanjenja učešća kategorije stanovništva bez školske spreme;
- zavidan nivo ostvaren je kod stanovništva oba pola sa završenim osnovnim i naročito srednjim obrazovanjem;
- veliki iskorak napravljen je kod povećanja učešća stanovništva sa višim i visokim obrazovanjem;
- ostvarena je široka mreža škola za srednje obrazovanje;

Slika 1. 68. Stanovništvo primorskog regiona prema školskoj spremi 2003. godine

Slika 1. 69. Stanovništvo primorskog regiona prema školskoj spremi 1961. godine

- sve je gušća mreža viših i visokoškolskih ustanova u zemlji;
- mnoga sela su populaciono ispražnjena i postala demografski stara, što stvara određene teškoće kod školovanja malobrojne seoske djece itd.

1. 9. CILJEVI I PROJEKCIJE OBRAZOVNE STRUKTURE

Osnovni ciljevi koje treba postići u obrazovnoj strukturi su:

- eliminacija nepismenih i gotovo potpuna eliminacija učešća stanovništva bez školske spreme;
- podići nivo učešća stanovništva sa srednjim i visokim obrazovanjem;
- podići na veći nivo obrazovanje ženskog stanovništva i
- dostići kvalitetniju profesionalnu strukturu aktivnog i zaposlenog stanovništva.

U skladu sa tim ciljevima projekcija je pokazala da će do 2003. godine učešće nepismenih opasti na 0,2% (biće prisutna kod žena u najstarijim generacijama), a 2050. godine, Crna Gora neće imati nepismeno stanovništvo starog 10 i više godina. Učešće stanovništva bez školskih kvalifikacija 2030. godine očekuje se da bude oko 1,5%, a 2050. godine učešće ove kategorije stanovništva neće biti.

1. 10. TENDENCIJE KOD EKONOMSKE STRUKTURE

1. 10. 1. O ODNOSIMA KRETANJA IZMEĐU AKTIVNOG, STANOVNIŠTVA SA LIČNIM PRIHODOM I IZDRŽAVANOG STANOVNIŠTVA

Kretanje odnosa između aktivnog, stanovništva sa ličnim prihodom i izdržavanog stanovništva, u periodu od 1961. do 2003. godine imalo je pozitivan trend. Naime, rast aktivnog stanovništva bio je sa 34,3% na 42,6%; lica sa ličnim prihodom sa 4,7% na 16,5%, a izdržavanog stanovništva opalo je sa 63,1% na 40,9% ukupnog stanovništva Crne Gore.

U sjevernom regionu, u ovom periodu, ovo učešće je poraslo sa 34,3% na 43,1%; lica sa ličnim prihodom sa 2,9% na 15,6%, a izdržavano stanovništvo opalo je sa 62,8% na 41,3%.

U *sjeвероistočnom regionu* opšta stopa aktivnosti porasla je sa 29,8% na 36,8%; lica sa ličnim prihodom sa 2,9% na 14,2%, dok je izdržavano stanovništvo opalo sa 63,3% na 49,0%.

Kod *središnjeg regiona* opšta stopa aktivnosti porasla je sa 34,7% na 50,5%; lica sa ličnim prihodom sa 6,1% na 16,6%, dok je učešće izdržavanog stanovništva opalo sa 59,2% na 39,4%.

U *primorskom regionu* učešće aktivnog stanovništva sa 36,1% poraslo je na 48,8%; lica sa ličnim prihodom sa 6,7% na 18,3%, dok je učešće izdržavanog stanovništva opalo sa 57,2% na 39,1%.

Aktivno stanovništvo u opštini Andrijevića 2003. godine bilo je 40,1%, a kod ostalih opština od 1961. godine do 2003. godine kretalo se: Bar 36,9% i 42,2%, Berane 30,9% i 38,3%, Bijelo Polje 34,4% i 41,0%, Budva 37,5% i 46,4%, Danilovgrad 33,0% i 41,7%, Žabljak 32,2% i 42,5%, Kolašin 35,8% i 42,8%, Kotor 38,7% i 42,8%, Mojkovac 33,2% i 41,4%, Nikšić 35,1% i 42,7%, Plav 27,8% i 33,0%, Plužine 37,9% i 46,0%, Pljevlja 35,8% i 46,2%, Podgorica 34,9% i 44,7%, Rožaje 29,0% i 35,7%, Tivat 33,3% i 44,5%, Ulcinj 32,5% i 37,8%, Herceg Novi 36,3% i 43,2%, Cetinje 34,6% i 45,9%, i Šavnik 34,7% i 42,9%.

Prema tome, stope aktivnosti, u ovom periodu, u svim opštinama bile su u porastu i 2003. godine bile su iznad 40,0%, izuzev u opštinama: Berane, Plav, Rožaje i Ulcinj, što je više posljedica izjašnjavanja ženskog stanovništva, negoli dostignutog stepena razvoja.

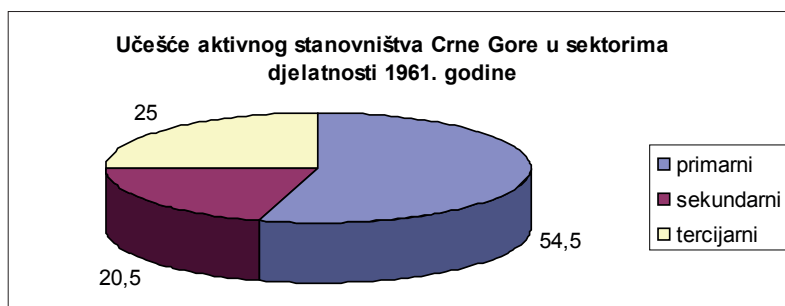
Međutim, stope izdržavanog stanovništva u svim opštinama bile su u opadanju. Tako je 2003. godine tu stopu Andrijevića imala 40,9%, a 1961. godine i 2003. godine u ostalim opštinama su bile sljedeće: Bar 58,4% i 40,8%, Berane 65,9% i 44,8%, Bijelo Polje 63,0% i 44,7%, Budva 55,3% i 37,1%, Danilovgrad 62,3% i 39,4%, Žabljak 62,8% i 39,6%, Kolašin 59,8% i 39,8%, Kotor 51,5% i 36,0%, Mojkovac 63,8% i 40,8%, Nikšić 60,3% i 40,4%, Plav 69,1% i 53,3%, Plužine 59,6% i 38,4%, Pljevlja 61,9% i 37,8%, Podgorica 59,8% i 39,7%, Rožaje 69,0% i 55,0%, Tivat 55,8% i 36,3%, Ulcinj 64,3% i 48,0%, Herceg Novi 55,2% i 36,2%, Cetinje 54,2% i 31,9% i Šavnik 61,0% i 40,3%.

Učešće lica sa ličnim prihodom svuda je u ovom periodu bilo u porastu, 2003. godine u Andrijevići ono je bilo 18,6%, a u opštinama 2003. godine ono je iznosilo: Bar 4,7% i 18,6%, Berane 3,2% i 16,9%, Bijelo Polje 2,6% i 14,3%, Budva 7,2% i 16,5%, Danilovgrad 7,7% i 18,9%, Žabljak 5,0% i 17,9%, Kolašin 4,4% i 17,4%, Kotor 9,8% i 21,2%, Mojkovac 3,0% i 17,8%, Nikšić 4,6% i 16,9%, Plav 3,1% i 13,7%, Plužine 2,5% i 15,6%, Pljevlja 2,3% i 16,0%, Podgorica 5,3% i 15,6%, Rožaje 2,0% i 9,3%, Tivat 10,9% i 19,2%, Ulcinj 3,2% i 14,2%, Herceg Novi 8,5% i 20,6%, Cetinje 11,2% i 22,2% i Šavnik 4,3% i 16,8%.

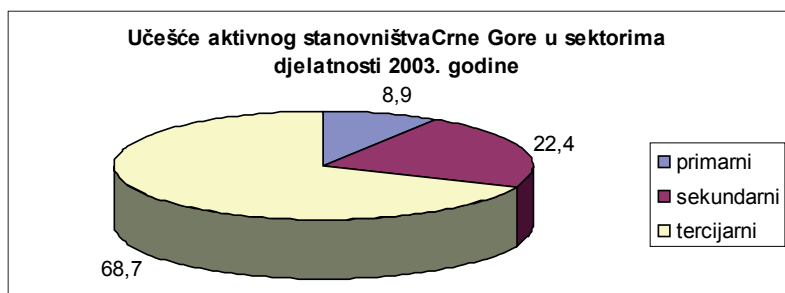
Najniže vrijednosti 2003. godine imale su opštine: Rožaje, Plav, Ulcinj i Bijelo Polje, a najveće: Cetinje, Kotor, Tivat i Herceg Novi.

1. 10. 2. KRETANJE AKTIVNOG STANOVNIŠTVA PO GLAVNIM SEKTORIMA DJELATNOSTI

Veće učešće aktivnog stanovništva u primarnom sektoru govori o slabijoj ekonomskoj razvijenosti, dok veće učešće u sekundarnom sektoru govori o visokorazvi-

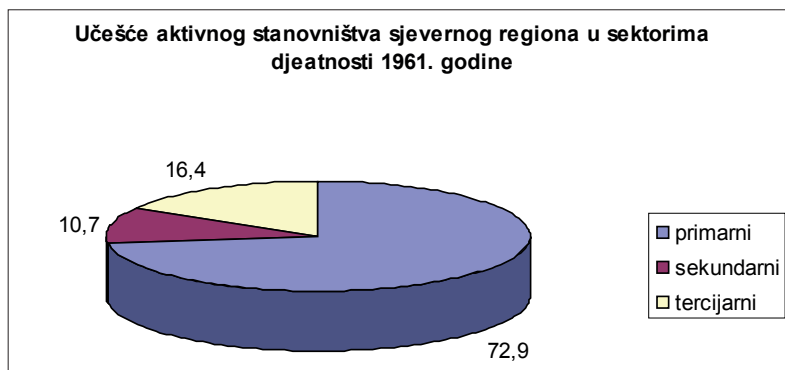
Slika 1. 70. Učešće aktivnog stanovništva Crne Gore u sektorima djelatnosti 1961. godine

Slika 1. 71. Učešće aktivnog stanovništva Crne Gore u sektorima djelatnosti 2003. godine

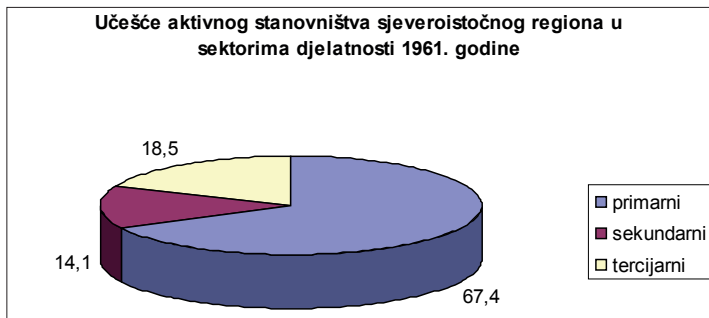
jenoj industriji, a u tercijarnom sektoru o većoj društvenoj podjeli rada. U Crnoj Gori, u periodu od 1961. do 2003. godine, izražena je tendencija opadanja aktivnog stanovništva u primarnom sektoru sa 54,5% na 8,9%; manji porast učešća sekundarnog sektora sa 20,5% na 22,4% i veliki porast tercijarnog sektora sa 25,0% na 68,7%.

U sjevernom regionu učešće u primarnom sektoru u ovom periodu opalo je sa 72,9% na 24,5%, u sekundarnom poraslo sa 10,7% na 24,0%, a u tercijarnom, takođe, poraslo sa 16,4% na 51,5%.

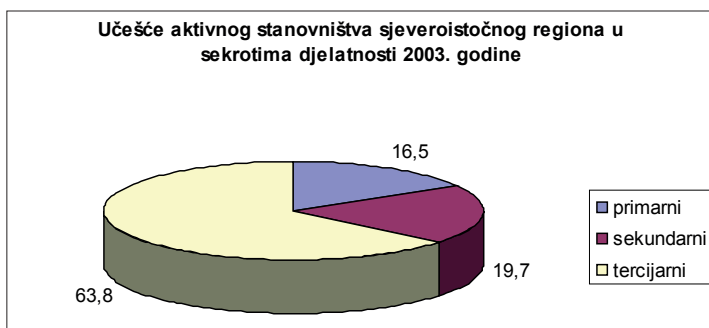

Slika 1. 72. Učešće aktivnog stanovništva sjevernog regiona u sektorima djelatnosti 1961. godine

Slične tendencije bile su i u *sjeveroistočnom regionu*, u kome je učešće u primarnom sektoru opalo sa 67,4% na 16,5%; sekundarnom poraslo sa 14,1% na 19,7%, a u tercijarnom sa 18,5% na 63,8%.

Slika 1. 73. Učešće aktivnog stanovništva sjeveroistočnog regiona u sektorima djelatnosti 1961. godine

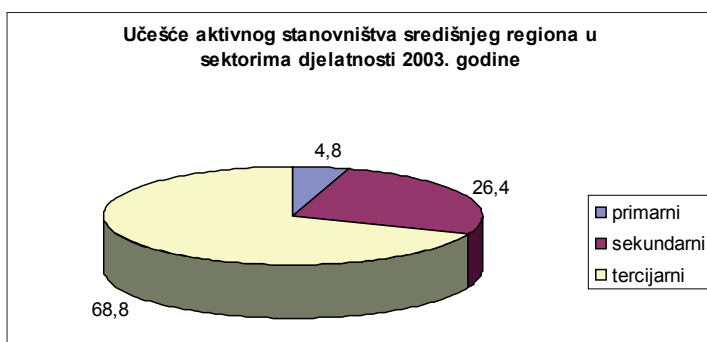

Slika 1. 74. Učešće aktivnog stanovništva sjeveroistočnog regiona u sektorima djelatnosti 2003. godine

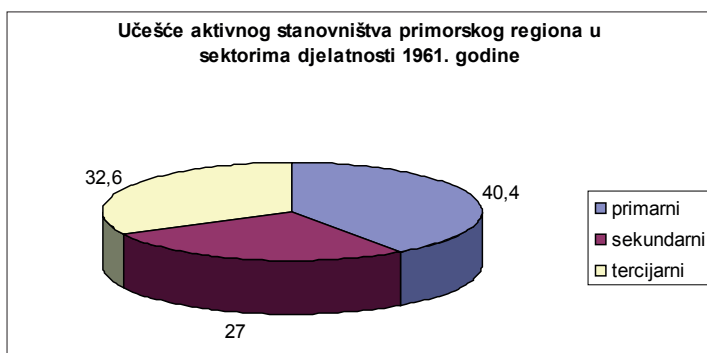
U *središnjem regionu* učešće primarnog sektora opalo sa 41,4% na 4,8%; u sekundarnom opalo sa 27,9% na 26,4%, a u tercijarnom poraslo sa 30,7% na 68,8%.

Slika 1. 75. Učešće aktivnog stanovništva središnjeg regiona u sektorima djelatnosti 1961. godine

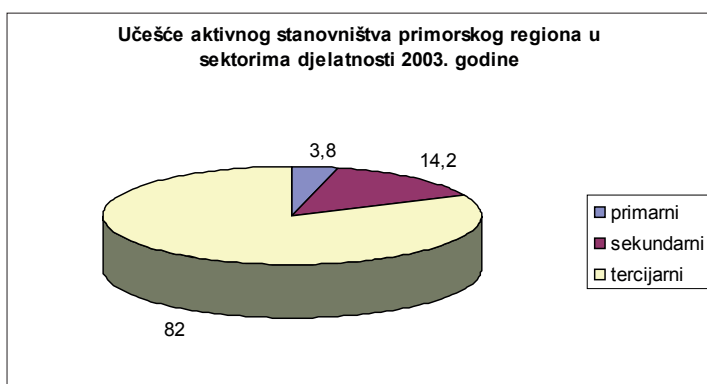

Slika 1. 76. Učešće aktivnog stanovništva središnjeg regiona u sektorima djelatnosti 1961. godine

Slika 1. 77. Učešće aktivnog stanovništva primorskog regiona u sektroima djelatnosti 1961. godine

U primorskom regionu učešće primarnog sektora opalo sa 40,4% na 3,8%; u sekundarnom opalo sa 27,0% na 14,2%, a u tercijarnom poraslo sa 32,6% na 82,0%.

Slika 1. 78. Učešće aktivnog stanovništva primorskog regiona u sektorima djelatnosti 2003. godine

Slične tendencije bile su i u okviru opština. Primarni sektor u Andrijevići opao je na 13,3% u 2003. godini, a od 1961. do 2003. godine, po ostalim opštinama bilo je sljedeće: u Baru sa 59,9% na 3,7%, Beranama sa 62,9% na 10,4%, Bijelom Polju sa 75,7% na 19,5%, Budvi sa 32,9% na 0,5%, Danilovgradu sa 59,1% na 7,3%, Žabljaku sa 79,1% na 31,3%, Kolašinu sa 67,5% na 2,6%, Kotoru sa 25,8% na 1,1%, Mojkovcu sa 61,8% na 14,6%, Nikšiću sa 39,9% na 4,8%, Plavu sa 76,7% na 26,7%, Plužinama sa 85,2% na 30,9%, Pljevljima sa 68,8% na 27,6%, Podgorici sa 37,6% na 4,7%, Rožajama sa 70,7% na 23,1%, Tivtu sa 7,0% na 0,5%, Ulcinju sa 59,0% na 8,0%, Herceg Novom sa 21,7% na 1,2%, Cetinju sa 44,5% na 3,7% i Šavniku sa 84,6% na 50,9%.

U okviru *sekundarnog sektora*, kretanje je bilo sljedeće: u Andrijevići (2003 g.) 25,4%, u Baru sa 17,0% na 13,6%, Beranama sa 16,6% na 21,6%, Bijelom Polju sa 9,1% na 23,2%, Budvi sa 27,5% na 15,9%, Danilovgradu sa 20,4% na 26,7%, Žabljaku sa 3,2% na 7,9%, Kolašinu sa 13,2% na 15,7%, Kotoru sa 30,3% na 12,0%, Mojkovcu sa 21,5% na 16,8%, Nikšiću sa 34,8% na 38,2%, Plavu sa 8,6% na 16,3%, Plužinama sa 4,7% na 27,1%, Pljevljima sa 13,0% na 31,1%, Podgorici sa 25,4% na 21,1%, Rožajama sa 12,6% na 16,2%, Tivtu sa 58,5% na 10,7%, Ulcinju sa 20,7% na 19,4%, Herceg Novom sa 44,0% na 16,9%, Cetinju sa 24,0% na 34,2% i Šavniku sa 2,3% na 8,7%.

Kod *tercijarnog sektora* ovo kretanje bilo je sljedeće: u Andrijevići (2003 g.) na 61,3%, u Baru sa 23,1% na 82,7%, Beranama sa 20,5% na 68,0%, Bijelom Polju sa 15,2% na 57,3%, Budvi sa 39,6% na 83,6%, Danilovgradu sa 20,5% na 66,0%, Žabljaku sa 17,7% na 60,8%, Kolašinu sa 19,3% na 81,7%, Kotoru sa 43,9% na 86,9%, Mojkovcu sa 16,7% na 68,6%, Nikšiću sa 25,3% na 57,0%, Plavu sa 14,7% na 57,0%, Plužinama sa 10,1% na 42,0%, Pljevljima sa 18,2% na 41,3%, Podgorici sa 37,0% na 74,2%, Rožajama sa 16,7% na 60,7%, Tivtu sa 34,5% na 88,8%, Ulcinju sa 20,3% na 72,6%, Herceg Novom sa 34,3% na 81,8% Cetinju sa 31,5% na 62,1% i Šavniku sa 13,1% na 40,4%

U oblastima ovih kretanja milenijumski ciljevi su:

- dalji pad učešća u sekundarnom sektoru primorske regije i opštinama i naseljima u njoj;
- povećanje učešća tercijarnog sektora u sjevernom regionu i i opštinama i naseljima u njemu i
- održavanje učešća u primarnom sektoru na nivou između 12,0 i 15,0%.

1. 10. 3. ISPOLJENE TENDENCIJE KOD KRETANJA POLJOPRIVREDNOG STANOVNIŠTVA

Učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu ukazuje na stepen razvijenosti država i regija. Ukoliko je to učešće veće ekonomska razvijenost je niža i obrnuto.

U periodu od 1948. do 2003. godine učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom bilo je u stalnom opadanju i to sa 80% u 1948. na 46,9% u 1961. godini; 13,0% u 1981. godini i na 5,3% u 2003. godini.

Od 1961. do 2003. godine u *sjevernom regionu* to učešće opalo je u istom periodu sa 67,1% na 12,5%; *sjeveroistočnom* sa 58,5% na 8,5%; *središnjem* sa 33,9% na 3,0%, a u *primorskom regionu* sa 33,6% na 1,3%.

To opadanje, u istom periodu, po opštinama bilo je sljedeće: u Andrijevići² (2003 g.) na 8,4%, u Baru sa 48,7% na 2,9%, Beranama sa 53,8% na 6,9%, Bijelom Polju sa 67,4% na 11,6%, Budvi sa 26,1% na 0,8%, Danilovgradu sa 41,8% na 4,7%, Žabljaku sa 70,1% na 16,2%, Kolašinu sa 57,6% na 12,7%, Mojkovcu sa 46,3% na 6,7%, Nikšiću sa 32,9% na 2,8%, Plavu sa 69,2% na 15,0%, Plužinama sa 81,5% na 20,0%, Pljevljima sa 60,4% na 12,3%, Podgorici sa 32,4% na 3,1%, Rožajama sa 58,3% na 9,3%, Tivtu sa 4,5% na 0,4%, Ulcinju sa 53,9% na 5,6%, Herceg Novom sa 18,0% na 0,6%, Cetinju sa 35,0% na 1,9% i Šavniku sa 77,0% na 32,5%.

Kao što se vidi, opadanje učešća poljoprivrednog stanovništva bilo je prisutno u svim regijama i svim opštinama i ima tendenciju daljeg opadanja. Takav trend nije u skladu sa dugoročnim opredjeljenjem Crne Gore da se razvija i kao poljoprivredna država, imajući prevashodno u vidu razvoj stočarstva, voćarstva i ratarstva u sjevernom i sjeveroistočnom regionu, ratarstva, vinogradarstva i ranog povrća u središnjem regionu i gajenje subtropskih kultura, prevashodno maslinarstva i gajenje mandarina, kao i ranog povrća u primorskom regionu i to isključivo tržišnog tipa. Saglasno tome, cilj Crne Gore, u oblasti daljeg kretanja poljoprivrednog stanovništva, jeste *formiranje modernih farmera različite proizvodne orijentacije*, koji će Crnoj Gori, u najvećem broju grana, obezbijediti *zadovoljenje domaćih potreba* i viškove za izvoz.

1. 11. CILJEVI I PROJEKCIJE EKONOMSKE STRUKTURE

U oblastima ovih kretanja glavni ciljevi su:

- dalji pad učešća u sekundarnom sektoru primorske regije i opštinama i naseljima u njoj;
- povećanje učešća tercijarnog sektora u sjevernom regionu i i opštinama i naseljima u njemu;
- održavanje učešća u primarnom sektoru na nivou između 12,0 i 15,0%;
- rast učešća aktivnog i pad izdržavanog stanovništva;
- povećanje učešća aktivnog i zaposlenog stanovništva u tercijarnom i kvartarnom sektoru;
- smanjenje učešća lica sa ličnim prihodima;
- blagi porast učešća aktivnog poljoprivrednog stanovništva.

1. 12. TENDENCIJE KOD KRETANJA URBANIZACIJE

1. 12. 1. KRETANJE GRADSKOG STANOVNIŠTVA CRNE GORE

Stanovništvo u gradovima je, po pravilu, većeg nivoa obrazovne strukture od ukupnog stanovništva regija i država. Učešće nepismenih je nisko, a učešće lica sa školskim kvalifikacijama je znatno povoljnije. U gradovima rade školovane zanatlije, trgovci, prosvjetni i zdravstveni radnici, zaposleni u kulturi, socijalnim službama, privrednim granama, bankarstvu, državnoj upravi, društvenim organiza-

² Andrijevića je 1961. godine bila ukinuta kao posebna opština.

cijama, informatici i nauci, pa je i profesionalna struktura aktivnih i zaposlenih lica najpovoljnija. Ženski dio stanovništva, takođe, ima najpovoljniju obrazovnu, zdravstvenu i profesionalnu strukturu od ukupne ženske populacije i žene su aktivni sudionici u svim profesijama, društvenim organizacijama i svim strukturama državne uprave.

Gradsko stanovništvo je etnički i konfesionalno mješovitije i karakteriše se većom nacionalnom i religijskom tolerancijom i razvijenijim smislom za međusobnu saradnju i kvalitetniji suživot. Razlike po ovim osnovama se lakše utiru, a biološka ukrštanja se rijetko osuđuju i žigošu i privrženije je međusobnom poštovanju i uvažavanju.

Demografsko starenje kod gradskog stanovništva je izraženije, kasnije se stupa u brak, stope nataliteta su niže, stope smrtnosti veće, stope prirodnog priraštaja su niže. Kod ove populacije značajno je učešće samačkih domaćinstava, dok je učešće mnogočlanih domaćinstava (sa 5 i više članova) rijetka pojava.

Sve ove opšte pravilnosti i demografske zakonitosti sretaju se i kod stanovnika Crne Gore u svim njegovim razvojnim fazama. Postojanje gradova na teritoriji današnje Crne Gore seže u daleku prošlost, ali o broju stanovnika koji su u njima živjeli nema pouzdanih podataka ili su oni samo fragmentarni i nedovoljni za komparabilna posmatranja, pogotovu što su se i granice Crne Gore mijenjale. Otuda su ta uporedna posmatranja najpouzdanija ako se odnose na drugu polovinu XX vijeka, uglavnom od 1948. do 2003. godine.

Sredinom XX vijeka Crna Gora je imala samo jedan grad iznad 10.000 stanovnika i to Podgoricu (14.369 stan.). U njenim gradskim naseljima živjelo je 1948. godine 80.393 ili 21,3% njenog ukupnog stanovništva, a 1953. godine 99.775 ili 23,8%. Između ove dvije popisne godine učešće gradskog stanovništva povećano je za samo 2,5%. Indeks rasta bio je 124,1, a stopa rasta 4,3% godišnje. Tada su njeni najvažniji i populaciono najveći gradovi bili: Podgorica, Nikšić, Pljevlja, Cetinje, Herceg Novi, Bijelo Polje, Berane, Gusinje i Ulcinj. U njima je 1953. godine, dakle, na početku druge polovine XX vijeka, živjelo 68.811 ili 16,4% ukupnog stanovništva Crne Gore. Njihov redosljed prema populacionoj veličini bio je sljedeći: Podgorica 19.306, Nikšić 14.578, Cetinje 9.102, Pljevlja 6.883, Ulcinj 4.919, Berane 4.513, Bijelo Polje 4.029, H. Novi 2.926 i Gusinje 2555. Od tada pa kroz čitavu drugu polovinu XX vijeka nastaje veoma ubrzana, gotovo eksplozivna faza njihovog demografsko-populacionog rasta. Ona se ipak može podijeliti na dva perioda: prvi, od 1953. do 1981, i drugi, od 1981. do 2003. godine.

Prvi period poklapa se sa najintenzivnijom fazom industrijalizacije Crne Gore (1956–1976. g.), ubrzanom deagrarizacijom, eksplozivnim rastom turističke privrede i snažnim usponom školstva i zdravstva, pa je na kraju ovog perioda, tj. 1981. godine, u gradskim naseljima Crne Gore živjelo 296.252 ili 50,7% njenog ukupnog stanovništva (584.310 stanovn.). Prema tome, već 1981. godine u Crnoj Gori živjelo je u gradskim naseljima preko polovine njenog ukupnog stanovništva (50,7%). U demografsko-populacionom smislu, njeni najveći gradovi bili su: Podgorica sa 96.074, Nikšić 50.392, Pljevlja 16.790, Cetinje 14.556, Berane 12.720, Bijelo Polje 11.925, Ulcinj 9.140 i Herceg Novi sa 8.132 stanovnika. U ovom periodu Podgorica je uvećana

5 puta (indeks 497,6); Nikšić za 3,5 puta (indeks 345,7); Pljevlja za 2,4 puta (indeks 243,9); Bijelo Polje za 3 puta (indeks 296,0); Berane za 2,8 puta (indeks 281,9); Cetinje 1,5 puta (indeks 154,7); Bar 6,1 puta (indeks 605,8); Herceg Novi 2,8 puta (indeks 277,9) i Ulcinj za 1,9 puta (indeks 185,9). U apsolutnim brojevima Podgorica je uvećana za 76.768, Nikšić za 35.814, Pljevlja 9.907, Bijelo Polje 7.896, Berane 8.207, Cetinje 4.980, Bar 5.629, Herceg Novi 5.206 i Ulcinj za 4.221 stanovnika.

U ovom periodu Budva je sa 812 narasla na 4.684; Dobrota sa 1.223 na 5.435; Kotor sa 3.814 na 5.345; Tivat sa 2.835 na 6.280; Igalo sa 455 na 3.556; Danilovgrad sa 1.373 na 3.664; Kolašin sa 1.348 na 2.439; Mojkovac sa 1.469 na 5.156; Plav sa 2.018 na 3.348 i Rožaje sa 1.813 na 7.336 stanovnika.

Andrijevića (1953. g. 899; 1981. g. 941) i Gusinje (1953. g. 2.555; 1981. g. 2.625) imali su stagnaciju, jer je Andrijevića 1961. godine izgubila status opštinskog centra, a Gusinje se našlo na periferiji države i izolovanog geografskog saobraćajnog položaja.

Od ostalih opštinskih centara Žabljak je imao porast sa 508 na 1.379; Plužine sa 259 na 730 i Šavnik sa 277 na 633 stanovnika.

Druga gradska naselja imala su u ovom periodu sljedeća populaciona kretanja: Tuzi sa 1286 na 2700; Igalo sa 455 na 3556; Petrovac sa 528 na 1255; Sutomore sa 177 na 764; Risan sa 1038 na 1766; Bijela sa 1122 na 2395; Spuž sa 583 na 1242; Gradac sa 291 na 632 stanovnika, itd.

U drugom periodu, od 1981. do 2003. godine, ukupno gradsko stanovništvo, prema zvaničnim podacima popisa, povećano je sa 296.252 na 383.808 stanovnika ili za 87.556 lica, a u relativnim pokazateljima za 29,55%.

Podgorica je u ovom periodu populaciono narasla u grad sa preko 100.000 stanovnika, Pljevlja u grad sa više od 20.000 stanovnika, a u gradove preko 10.000 stanovnika: Bar, Budva, Ulcinj, Herceg Novi, Bijelo Polje, Cetinje i Berane. Njihov redosljed, prema populacionoj veličini, bio je: Podgorica sa 136.473, Nikšić 58.212, Pljevlja 21.377, Bijelo Polje 15.823, Cetinje 15.173, Bar 13.719, H. Novi 12.730, Berane 11.776, Budva 10.918 i Ulcinj 10.828 stanovnika. U ovih deset najvećih gradova Crne Gore živjelo je 2003. godine 307.698 ili 49,6% njenog ukupnog stanovništva ili 77,8% njenog ukupnog gradskog stanovništva. Podgorica je dobila novih 40.398, Nikšić 7.820, Pljevlja 4.587, Bijelo Polje 3.958, Cetinje 1.091, Herceg Novi 4.607, Bar 6.977, Berane je izgubilo 944, Budva je dobila 6.234 i Ulcinj 1.688 novih stanovnika. Ovo ukazuje da je od ovih deset najvećih gradova Crne Gore jedino Berane izgubilo približno 1.000 stanovnika, da je Cetinje imalo neznatno povećanje (1.091) svog stanovništva, što ukazuje na zaključak da su ova dva grada, u ovom razdoblju, prolazila kroz krizu ukupnog razvoja.

Uporedna analiza kretanja ukupnog stanovništva ovih deset gradova u oba perioda pokazuje velike razlike, iako broj proteklih godina između njih nije isti (za prvi period je 28, a za drugi 22 godine). U prvom periodu Podgorica je uvećana za 397,7%, u drugom je povećanje bilo samo 42,0% (za ukupan period 606,9%); Nikšić u prvom periodu za 245,7%, u drugom za 15,5%, a ukupno za 299,3%; Pljevlja u prvom za 143,9%, u drugom za 27,3%, a ukupno za 210,6%; Bijelo Polje u prvom za 155,9%, u drugom za 27,3%, a ukupno za 294,2%; Cetinje u prvom za 54,7%, u drugom za 7,7%, ukupno za 66,7%; Bar u prvom za 505,7%, u drugom za 103,5%, a ukupno za

1.132,6%; Herceg Novi u prvom za 177,9%; u drugom za 56,6%, a ukupno za 335,4%; Berane u prvom za 181,8%, u drugom -7,4%, a ukupno za 160,9%; Budva u prvom za 476,8%. u drugom za 133,1%, ukupno za 1.244,6% i Ulcinj u prvom za 85,8%, u drugom 18,5%, a svi zajedno u prvom za 238,3%, u drugom za 33,4%, a u ukupnom periodu za 351,3%.

Tabela 1. 34. Kretanje broja stanovnika najvećih gradova Crne Gore po popisima 1953, 1981. i 2003. godine

Gradovi	1953.	1981.	2003.	Indeksi rasta		
				1981/1953.	2003/1981.	2003/1953.
Podgorica	19306	96074	136473	497,6	142,0	706,9
Nikšić	14578	50392	58212	345,7	115,5	399,3
Pljevlja	6883	16790	21377	243,9	127,3	310,6
B. Polje	4029	11925	15883	255,9	133,2	394,2
Cetinje	9102	14082	15173	154,7	107,7	166,7
Bar	1113	6742	13719	605,7	203,5	1232,6
H. Novi	2926	8192	12739	277,9	156,6	435,4
Berane	4513	12720	11776	281,8	92,6	260,9
Budva	812	4684	10918	576,8	233,1	1344,6
Ulcinj	4919	9140	10828	185,8	118,5	220,1
Ukupno	68181	230681	307062	338,3	133,1	450,4

Na osnovu ovoga proizilazi da je drugi period protekao smirenijim populacionim rastom ovih gradova, te da su gradovi Budva i Bar bili sa najvećim relativnim uvećanjem broja stanovnika.

Razumije se da su na ovakva kretanja uticali brojni razlozi:

- intenzivan industrijski razvoj u prvom i njegova stagnacija i propadanje u drugom periodu;
- ubrzani razvoj turističke privrede u primorskim gradovima u prvom i propadanje u drugom periodu, kako zbog posljedica katastrofalnog zemljotresa 15. aprila 1979. godine tako i zbog krvavog raspada SFRJ devedesetih godina XX vijeka;
- različiti intenziteti razvoja društvene infrastrukture najvišeg ranga u njima;
- velike razlike u razvoju tehničkih infrastrukturnih sistema, posebno saobraćajnog sistema;
- značajne razlike u ponudi radnih mjesta i imigracionoj privlačnosti ovih gradova u oba perioda, itd.

Kod kretanja stanovništva ostalih opštinskih centara ispoljene su specifične razlike. Do 2003. godine još pet gradskih naselja nije doseglo 2.000 stanovnika, i to: Andrijevica, Žabljak, Plužine, Šavnik i Kotor. Slučaj Kotora je specifičan jer on nije u potpunosti obnovljen poslije aprilskog zemljotresa 1979. godine, pa se njegovo stanovništvo značajno iselilo u Dobrotu i Škaljare, koja se statistički smatraju zasebnim naseljima, iako su sa Kotorom funkcionalno jedinstveni gradski organizam. To

je nepovoljna činjenica za uporedna posmatranja Kotora sa drugim većim gradovima Crne Gore.

Najintenzivniji rast ispoljen je kod Rožaja, koje su u 2003. godini dostigle 9.121 stanovnika, a intenzivan rast imao je i Tivat, pa je 2003. godine imao 9.467 stanovnika. Do razvoja Rožaja došlo je zbog poboljšanja njegovog saobraćajno-geografskog položaja, kao i intenzivnog razvoja industrije u njemu. Tivat se, međutim, razvijao prevashodno kao turistički primorski centar, zbog čega je bio atraktivan za doseljavanje stanovništva. Ova dva grada ubrzo će se pridružiti grupi gradova Crne Gore sa 10.000 i više stanovnika.

Značajnije povećanje imao je i Danilovgrad koji je 2003. godine imao preko 5.000 stanovnika (5.208), dok je Kolašin imao slabiji intenzitet razvoja zbog dugo prisutne dileme oko njegovog potapanja.

U prvom periodu Mojkovac je imao izražen populacioni rast, jer je u njemu funkcionisala industrija, a poboljšan mu je i saobraćajno-geografski položaj, dok je u drugom periodu zabilježio opadanje broja stanovnika sa 5.156 u 1981. na 4.120 u 2003. godini, jer je njegova industrija totalno propala.

Valja istaći da je Žabljak u čitavom periodu, imao značajan rast (indeks 381,3), jer je došlo do njegovog izrastanja u najvažniji centar kontinentalnog turizma Crne Gore. Plav je, u ovom razdoblju, povećan za samo 79,1% i 2003. godine imao je 3.615 stanovnika.

Ostalih gradskih naselja, prema zvaničnoj statistici, Crna Gora ima još 19, od kojih je Dobrota najveća (8.169 stan.), a značajnu populacionu veličinu 2003. imali su još Tuzi (3.798), Igalo (3.754) i Bijela (3.748) i bili su veći od sljedećih opštinskih centara: Andrijevice (1.073), Žabljaka (1.937), Kolašina (2.989), Kotora (1.331), Plužina (1.494) i Šavnika (570).

U ovim naseljima 1953. godine živjelo je 14.891; 1981. godine 28.244, a 2003. godine 35.050 stanovnika. Depopulaciju imali su: Perast, Rijeka Crnojevića i Gusinje; stagnaciju: Virpazar, Stari Bar i Gradac, a najveće povećanje: Sutomore, Igalo, Bečići i Dobrota, dok su ostala gradska naselja imala uglavnom umjereni populacioni rast. Razumije se da su na te razlike uticali brojni činioci:

- saobraćajno geografski položaj (izolacija Gusinja i Rijeke Crnojevića);
- gubitak razvojnih funkcija (Gradac), ili njihov intenzivan razvoj (Sutomore, Bijela, Igalo, Bečići, Dobrota);
- neka od naselja izgubila su svoj identitet srastajući u veću aglomeraciju (prigradska naselja Podgorice, Herceg Novog), a druga su zadržala svoja imena (prigradska naselja Bara, Kotora) itd.

Posmatrajući populacioni rast svih gradskih naselja Crne Gore, od 1953. do 2003. godine može se zaključiti sljedeće:

- najveću populacionu eksploziju imali su Podgorica i Nikšić i u njih je 2003. godine živjelo 194.685 ili 31,4 ukupnog stanovništva Crne Gore (1953. g. 33.884 ili 8,1%);

- poslije njih populaciono su najbrže rasla gradska naselja primorske regije i
- najmanji populacioni rast imala su gradska naselja Gornjeg Polimlja i Gornjeg Potarja.

Tabela 1. 35. Kretanje stanovništva ostalih opštinskih centara po popisima 1953, 1981. i 2003. godine

Ostali opšt. centri	1953.	1981.	2003.	Indeksi rasta		
				1981/1953.	2003/1981.	2003/1953.
Andrijevića	899	941	1073	104,7	114,0	119,4
Danilovgrad	1373	3664	5208	266,9	142,1	379,3
Žabljak	508	1379	1937	271,5	140,5	381,3
Kolašin	1348	2439	2989	180,9	122,5	221,7
Kotor	3814	5345	1331	140,1	24,9	65,1
Mojkovac	1469	5156	4120	351,0	79,9	280,5
Plav	2018	3348	3615	165,9	108,0	179,1
Plužine	259	730	1494	281,8	204,7	576,8
Rožaje	1813	7336	9121	404,6	124,3	503,1
Tivat	2835	6280	9467	221,5	150,7	333,9
Šavnik	277	633	570	228,5	90,0	205,8
Ukupno	16613	37251	40925	224,2	109,9	246,3

Dostignuti nivo urbanizacije, sa aspekta demografskog kriterijuma, vrlo je različit, ali je svuda pokazao napredak. U Crnoj Gori on je sa 23,8% u 1953 porastao na 61,9% u 2003. godini i ima tendenciju daljeg rasta. Najveći nivo ostvaren je u središnjem regionu (sa 32,4% u 1953. na 78,9% u 2003. godini), pa primorskom (sa 34,0% u 1953. na 59,8% u istom periodu), a najslabiji u sjevernom regionu (sa 13,5% u 1953. na 39,0% u 2003. godini).

Iznad crnogorskog prosjeka u 2003. godini (61,9%) ostvarile su opštine: Budva (85,4%), Cetinje (83,1%), Podgorica (82,9), Nikšić (77,3%) i Herceg Novi (65,6%).

Najniži nivo urbanizacije, sa ovog aspekta, imale su sljedeće opštine: Andrijevića (18,5%), Šavnik (19,3%), Kolašin (30,0%), Bijelo Polje (31,6%) i Berane (33,6%), dok su ostale opštine ostvarile taj nivo između 35,0% (Plužine) i 60,7% (Pljevlja) (Tabela 1. 37).

Postoji potreba da crnogorska statistika i drugi nadležni državni organi uspostave novu kategorizaciju naselja, kako bi se dobila realnija slika njihove populacione veličine, uporednog posmatranja i dostignutog nivoa urbanizacije posebno primjenom demografsko-populacionog kriterijuma. Poznato je, na primjer, da bar još dva naselja čine funkcionalnu i urbanu cjelinu Kotora i to: Dobrota sa 8.169 i Škaljari sa 4.002 stanovnika, pa je realno pitanje mjesta Kotora u upoređenju sa drugim gradovima Crne Gore ($8.169 + 4.002 + 1.331 = 13.502$ stanovnika). Slično je i sa Barom kod koga makar Stari Bar (1864 stan.), Šušanj (2.212 stan.) i Burtaiši (3.013 stanovnika) funkcionišu kao urbana cjelina Bara sa 20.808 stanovnika u 2003. godini. Nedakusi (2.308 stan.) i Resnik (2.739 stan.) funkcionišu kao urbana cjelina Bijelog Polja sa 20.930 stanovnika, kao što i Ibarac (2.877 stan.) funkcionišu kao jedinstvena urbana cjelina Rožaja sa 11.998 stanovnika (2003. g.). Ovakvih primjera ima više. Golubovce (2.869 stan.) treba proglasiti gradskim naseljem jer ono ispunjava funkcionalne i demografsko-populacione kriterijume. Ili, na primjer, zašto Baošići, Kumbor, Meljine

Tabela 1. 36. Kretanje stanovništva ostalih gradskih naselja po popisima 1953, 1981. i 2003. godine

Ostala gradska naselja	Godine popisa			Indeksi rasta		
	1953.	1981.	2003.	1981/53	2003/81	2003/53
Virpazar	323	412	337	127,6	81,8	104,3
Stari Bar	1679	1514	1864	90,2	123,1	111,0
Sutomore	177	764	1827	431,6	239,1	1032,2
Petrovac	528	1225	1485	232,0	121,2	281,2
Sv. Stefan	60	–	411	–	411,0	685,0
Dobrota	1223	5435	8169	444,4	150,3	667,9
Prčanj	965	1211	1244	125,5	102,7	128,9
Risan	1038	1766	2083	170,1	118,0	200,7
Perast	478	551	349	115,3	63,3	73,0
D. Lastva	587	674	733	114,8	108,8	124,9
Bijela	1222	2395	3748	196,0	156,5	306,7
Igalo	455	3556	3754	781,5	105,6	825,1
Zelenika	809	1068	1444	132,0	135,2	178,5
R. Crnojevića	632	474	216	75,0	45,6	34,2
Tuzi	1286	2700	3789	210,0	140,3	294,6
Spuž	583	1242	1529	213,0	123,1	262,3
Gusinje	2555	2625	1704	102,7	64,9	66,7
Gradac	291	632	364	217,2	57,6	125,1
Bečići	44	171	771	338,6	450,9	1752,3
Ukupno	14935	28415	35821	190,7	126,1	239,8

(opština Herceg Novi) nijesu gradska naselja kada imaju sve odlike urbanih naselja, itd. Međutim, u sastav Podgorice ušla su brojna naselja: Zlatica, Doljane, Gornja Gorica, Donja Gorica, Momišići, Tološi i druga. Dakle, neminovno je uspostaviti nove jedinstvene kriterijume kako bi se dobile realnije osnove za uporedna posmatranja.

U toku ovog perioda u Crnoj Gori su vladale mirnodopske prilike pa je demografsko-populaciona erozija crnogorskih sela u osnovi bila uzrokovana socijalno-ekonomskim promjenama u kojima su razvoj industrije i turizma bili dominantni. Sva investiciona ulaganja uglavnom su bila usmjerena prema ove dvije privredne grane, dok su ulaganja u razvoj poljoprivrede i sela bila gotovo zanemarljiva. Lokacija industrijskih i turističkih kapaciteta bila je vezana za gradska naselja i opštinske centre, te su oni nudili radna mjesta i zapošljavanje. To je za seosko stanovništvo bilo privlačno. Osim toga, gradska naselja i opštinski centri se sve ubrzanije opremaju društvenim servisima iz oblasti školstva, zdravstva, kulture, sporta, bankarstva, državnih organa, društvenih organizacija i slično, te nude školovanje i zapošljavanje mladim kadrovima, što je izazvalo intenzivnije odlaske sa sela, pa ova naselja počinju sve više da zadovoljavaju zdravstvene, školske i kulturne potrebe, što neminovno povećava njihovu imigracionu privlačnost.

Tabela 1. 37. Gradsko stanovništvo Crne Gore po opštinama i regijama 1953, 1981. i 2003. godine

Opštine	1953. godine		1981. godine		2003. godine	
	broj	%	broj	%	broj	%
Andrijevica	899	8,7	941	12,2	1073	18,5
Bar	3292	14,3	9432	29,2	17747	44,3
Berane	4513	14,9	12720	30,2	11776	33,6
B. Polje	4029	9,7	11925	21,5	15883	31,6
Budva	1390	31,8	5909	69,3	13585	85,4
Danilovgrad	1956	11,2	4905	27,4	6737	40,8
Žabljak	508	7,5	1379	26,4	1937	46,1
Kolašin	1348	9,0	2439	19,3	2989	30,0
Kotor	7518	48,7	14308	69,1	13176	57,4
Mojkovac	1469	20,2	5156	48,0	4120	40,9
Nikšić	14578	31,3	50392	69,8	58212	77,3
Plav	4573	26,4	5973	30,2	5319	38,5
Plužine	259	2,9	730	11,6	1494	35,0
Pljevlja	7174	17,6	17422	40,3	21741	60,7
Podgorica	20792	37,4	98794	74,8	140262	82,9
Rožaje	1813	14,3	7336	36,3	9121	40,2
Tivat	3422	60,0	6954	75,5	10200	87,5
Ulcinj	4919	34,9	9140	42,6	10828	53,4
H. Novi	5312	38,6	15151	65,8	21685	65,6
Cetinje	9734	38,0	14556	72,3	15353	83,1
Šavnik	277	3,5	633	10,6	570	19,3
Primor. reg.	25853	34,0	60894	52,6	87221	59,8
Sred. reg.	47060	32,4	168654	70,4	220564	78,9
Sjev. reg.	26862	13,5	66704	29,1	76023	39,0
Crna Gora	99775	23,8	296252	50,7	383808	61,9

Odliv je u osnovi imao dva smjera:

a) prema gradskim i opštinskim centrima Crne Gore i

b) prema velikim gradovima SFRJ koji su univerzitetski centri sa razvijenim prestoničkim i prestižnim industrijskim, zdravstvenim, školskim i kulturnim funkcijama.

Ta kretanja dovela su do demografsko-populacione eksplozije crnogorskih gradova, pa je nivo urbanizacije sa tog aspekta (postoje još i funkcionalni aspekt i aspekt urbane opremljenosti) od 21.3% u 1948. porastao na 58,3% u 1991. i 61.9% u 2003. godini.

Migracije sa sela izazvale su i pozitivne i negativne posljedice, kako u selima tako i u gradskim naseljima. U globalu, crnogorska sela, osim u sjeveroistočnoj Crnoj Gori, tokom ovih prostornih pomjeranja oslobodila su se viška radne snage, a ogroman

broj njih ostao je bez radno sposobnog stanovništva, tako da je u njima u potpunosti ovladala senilizacija radne snage. Demografsko-populaciono siromašenje dovelo je do slabljenja ekonomske osnove sela i nazadovanja svih poljoprivrednih grana. Sve je manje njiva koje se oru, mnogi voćnjaci i vinogradi su zapušteni, livade se sve manje kose, katuni su postali gotovo simbolični, seline se ne koriste, a stočarstvo je u velikoj mjeri zamrlo.

Intenzivno doseljavanje seoskog stanovništva u gradska naselja stvorilo je u njima ogromne probleme. Sa posebnom oštrinom ispoljili su se: neplanska i nezakonita izgradnja objekata, ogroman pritisak na tehničke infrastrukturne sisteme kao što su: energetske, vodovodni, kanalizacioni i odlaganje čvrstog otpada; opterećenje društvenih servisa, posebno škola i zdravstvenih ustanova; pritisak na stambenu izgradnju, zahtjevi za zapošljavanjem i sve zaoštreniji problem nezaposlenosti i slično, što je gradska naselja činilo sve više opterećenim raznim problemima, pa i onim ekološke prirode. Po periferijama većih gradskih naselja razvijala se semiurbanizacija ili urbanizacija bijede, a najbliža sela su potpuno srastala sa gradovima i postajala sastavni djelovi njihovih organizama. U Crnogorskom primorju ove nepovoljne tendencije dovele su do međusobnog srastanja naselja uz morsku obalu i formiranja uzdužnih aglomeracija, kakve se sada sretaju na Hercegnoj rivijeri, uz Kotorski i Tivatski zaliv, te na Budvanskoj i Ulcinjskoj rivijeri.

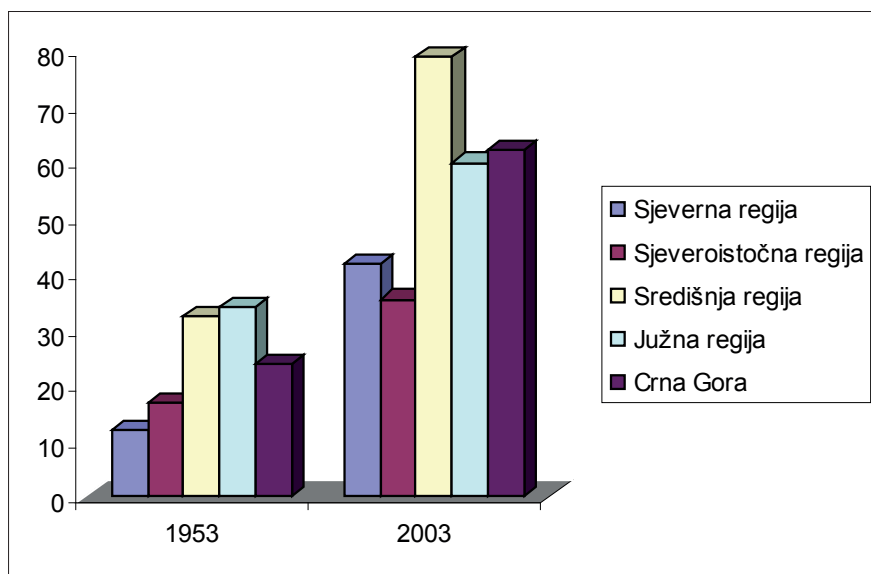
Preko topografskog širenja gradskih naselja „trošeno” je obradivo poljoprivredno zemljište ravnica, kotlina, polja i dolina, što je bilo posebno negativno s obzirom na to da Crna Gora njime nije prebogata. U ovom periodu nepovratno su za poljoprivrednu proizvodnju izgubljene značajne površine Beranske, Bjelopoljske i Mojkovačke kotline, Nikšićkog i Cetinjskog polja, Bjelopavličke i Zetske ravnice, te i manjih polja u Crnogorskom primorju.

U novim geopolitičkim odnosima interes Crne Gore je u očuvanju sela i jačanju njegove demografsko-populacione i ekonomske snage. Stalne spoljne migracije su sve manje moguće, uslovi zapošljavanja su kritični, a proizvodnja hrane sve više postaje važan izazov. U tom pogledu veliki interes okrenut je prema proizvodnji ekološki zdrave hrane, kao i prema većoj proizvodnji specifičnih proizvoda za ishranu, kojima potencijalno obiluju visoka planinska i mediteranska zona.

1. 12. 2. DEMOGRAFSKO-POPULACIONI ASPEKTI URBANIZACIJE U CRNOJ GORI

Demografsko-populacioni aspekt urbanizacije je najpraktičniji kompatibilni indikator za uporedna posmatranja između država, ali istovremeno i najjednostavniji, jer države imaju različite kriterijume kada jedno naselje prestaje biti selo i postaje grad (od 1.000 do 20.000 stanovnika) i zbog toga što on ne izražava kvalitetna svojstva urbanizacije, jer ima malih gradova koji su veoma solidno urbano opremljeni (Sveti Stefan, Miločer) s jedne, i velikih gradova po čijoj se periferiji živi u neurbanim uslovima („urbanizacija bijede”) s druge strane.

Sa demografsko-populacionog aspekta nivo urbanizacije Crne Gore bio je u usponu, a najintenzivnije se odvijao u drugoj polovini XX vijeka. Sa 23,8% u 1953. po-

Slika 1. 79. Kretanje nivoa urbanizacije u Crnoj Gori i po regijama u periodu 1953–2003. godine

rastao je na 61,9% u 2003. godini. Najveći nivo ostvaren je, u ovom periodu, u središnjoj regiji 78,9% (1953. g. 32,4%), pa primorskoj (sa 34,0% na 59,8%), pa sjevernoj (sa 11,8% na 41,5%) u sjeveroistočnoj regiji (sa 16,7% na 35,3%).

Posmatrano po opštinama razlike su još veće i kreću se od 18,5% u Andrijevici do 87,5% u opštini Tivat. Poslije Tivta su sljedeće opštine: Budva (85,4%), Cetinje (83,1%), Podgorica (82,9%), Nikšić (77,3%) i Herceg Novi (65,6%). Ostale opštine 2003. godine imale su sljedeći nivo: Bar 44,3%, Berane 33,6%, Bijelo Polje 31,6%, Danilovgrad 40,8%, Žabljak 46,1%, Kolašin 30,0%, Kotor 57,4%, Mojkovac 40,9%, Plav 38,5%, Plužine 35,0%, Pljevlja 60,7%, Rožaje 40,2%, Ulcinj 53,4% i Šavnik 18,3%.

Ma koliko ovaj aspekt urbanizacije bio neadekvatan, ipak se može konstatovati da on izražava nivo ukupne razvijenosti regija i opština. Najniži nivo u sjeveroistočnoj regiji u potpunosti se podudara, sa njenim zaostajanjem u razvoju, a najviši u središnjoj i primorskoj regiji sa njihovim najvišim nivoom dostignutog društveno-ekonomskog razvoja. Osim toga, on izražava i intenzitet odvijanja deagrarizacije, jer je on najsporniji bio u sjeveroistočnoj i sjevernoj, a najintenzivniji u središnjoj i primorskoj regiji Crne Gore. Takvim procesima u središnjoj regiji su doprinijeli i sekundarni i tercijarni sektor najvišeg državnog ranga (društvene institucije i zdravstvene, školske, kulturne, poslovne i bankarske ustanove), a u primorskoj regiji turizam, ugostiteljstvo, zdravstvo i pomorska privreda. Međutim, u sjevernoj i sjeveroistočnoj regiji razvijene su funkcije regionalnog i opštinskog nivoa (zavodi, uprava, srednje škole, bolnice i sl.), zatim sekundarni sektor koji je devedesetih godina XX vijeka doživio eroziju, i tek poslednjih godina XXI vijeka do osnivanja univerzitetskih jedinica (u Beranama i Bijelom Polju).

1. 12. 2. 1. CILJEVI DEMOGRAFSKOG RAZVOJA

1. Kvalitetno integrisati demografski razvoj u kontekstu politike budućeg cjelokupnog prostornog i društveno-ekonomskog razvoja.

2. Planski razmještati i organizovano usmjeravati doseljavanje stanovništva, kako bi se naseljavanje uskladilo sa razmještajem privrednih i društvenih sadržaja i mogućim otvaranjem novih radnih mjesta. Prvi i osnovni cilj sociodemografskog razvoja je zaustavljanje procesa iseljavanja stanovništva, što direktno zavisi od obezbjeđenja kvaliteta javnih službi, povećanih mogućnosti zapošljavanja, prije svega, po osnovi otklanjanja uskih grla i većeg korišćenja postojećih kapaciteta, stvaranja nove poslovne klime, za kapilarni priliv kapitala u prvo vrijeme i novi razvojni „imidž“.

3. Stalna privredno-sistemska, informatička, promotivna, finansijska i stručno-tehnička podrška postojećih seoskih gazdinstava, njihovo uključivanje u cjelovit, ali modernizovan sistem strukturnog prilagođavanja, kao nosilaca razvoja u skladu sa izabranim regionalnim i republičkim prioritetima (turizam, poljoprivreda, domaća radinost i usluge, izvoz, ekološki programi), unapređenjem autentičnih proizvodnih tehnologija, proizvodnjom ekskluzivnih proizvoda potrošnih vrijednosti i očuvanjem etnoloških osobina ruralnih i drugih mikrolokaliteta.

4. Stimulisanje povratka odseljenih stanovnika posebno mladih i onih sa stečnim kapitalom, znanjem i sposobnostima u funkciji reaktiviranja nekretnina i zemljišta kojim raspolaže. Izgradnja, dogradnja i rekonstrukcija saobraćajnica u funkciji povezivanja sa užim i širim okruženjem.

5. Usklađivanje ekonomskog razvoja sa imperativom očuvanja prirode i zaštite životne sredine, orijentacijom prije svega na razvoj turizma, proizvodnju biološki kvalitetne hrane i razvoj uslužnih djelatnosti.

6. Razvoj društvenih djelatnosti i servisa kao sastavnog dijela ukupnog razvoja sa ciljem podizanja kulturnog i obrazovnog nivoa stanovništva i postizanja višeg kvaliteta života.

7. Uspostavljanje i uhodavanje sistema efikasnog upravljanja razvojem i izgradnja koncepta i programa strateškog marketinga.

1. 12. 3. FUNKCIONALNI ASPEKTI KRETANJA URBANIZACIJE CRNE GORE PO REGIJAMA I OPŠTINAMA, STANJE PROBLEMI I MJERE

1. 12. 3. 1. ZNAČAJ POSEBNIH FUNKCIJA I PROCES URBANIZACIJE

S gledišta funkcionalne organizacije, načina uređivanja ili nove izgradnje gradova, te iskorištavanja ukupnog prostora ciljevi su:

1. Očuvati i poboljšati sveukupni kvalitet življenja stanovnika, uz odgovarajuće optimalno uređenje i opremanje prostora urbanim sadržajima.

2. Prostorni razvoj i uređivanje prostora prvenstveno planirati i ostvarivati na do sada izgrađivanim (izgrađenim ili djelom) kao i novoizgrađenim prostorima, po-

stepenim opremanjem i dogradnjom, te racionalnim, organskim i planskim širenjem u danas još neizgrađene djelove.

3. Povratak moru je jedan od najvažnijih strateških ciljeva, a podrazumijeva, prije svega, urbano aktiviranje kopnenih i morskih prostora/površina. To znači osiguranje prostornih uslova za novu izgradnju objekata javne namjene (za veliki broj stanovnika), kvalitetno uređene obalne pješačke površine, kvalitetne višestambene objekte (s tipološkim i morfološkim karakteristikama u skladu sa vrijednim graditeljskim nasljeđem) i za ostale gradotvorne sadržaje u pripadajućem akvatoriju.

4. Očuvanje i unapređenje svih postojećih (prirodnih i ljudskim djelovanjem stvorenih) vrijednosti gradskih prostora, a prije svega očuvanje i obnova gradova, uz smišljenu funkcionalnu transformaciju urbanih sadržaja u njemu, prioritetni je cilj, jer ovaj prostor predstavlja najznačajniji i najvredniji naslijeđeni resurs, kako za ukupni kvalitet življenja njegovih stanovnika tako i za dalji razvoj primjerenih oblika turizma.

5. Uz primjerenu racionalnu politiku uređivanja građevinskog zemljišta, stimulisati tipološki raznovrsnu stambenu izgradnju. Oblikovati prostore gradske prepoznatljivosti u predjelima koji se razlikuju po vrijednosti postojećih ambijenata, opremljenosti, izgledu i položaju, kao i novoplaniranih koji će se nastavljati na postojeće uz prilagođavanje vrijednostima ukupnog gradskog prostora.

6. Preduslov za dobro organizovanu, uređenu i oblikovno jasnu urbanu cjelinu je usaglašenost interesa i utvrđenost nadležnosti aktera lokalne i regionalne uprave. Definisane ambijenta podrazumijevalo bi usaglašenost privatnog i javnog interesa, razgraničenje nadležnosti lokalne i regionalne uprave, definisanost zona i javnih površina od posebnog značaja.

Urbanizacija se, kao što je istaknuto, vidi u vrlo kompleksnim promjenama ukupnog stanovništva koje sintetizuje sve manifestacije demografskog razvitka u određenim geografskim i društvenim uslovima, a ispoljava se kao okupljanje, sabijanje i visoka koncentracija u jednim ili kao pražnjenje u drugim. Kako u sferi migracija glavnu komponentu ima proces urbanizacije, koji je takođe ostvaren s negativnim efektima po razvitak stanovništva, prvi korak morao bi biti da se prostorno odrede punktovi konvergencije stanovništva, ali tako da se postave izvjesne granice njihove veličine i funkcija u zavisnosti od rezultata valorizacije prirodnih i privrednih uslova. Sa obuhvatom nekih sela u tom procesu rješavala bi se istorijski naslijeđena neracionalna naseljenost, koja je bila jedan od činilaca veličine migracije, a proces urbanizacije bi težio razuđenom tipu, provjereno povoljnom za smiren, uravnotežen i zadovoljavajući demografski razvitak.

1. 12. 3. 2. MREŽA I SISTEM NASELJA CRNE GORE

Mrežu naselja naše države, prema statističkom kriterijumu, čine 1256 naselja (2003. g.) ili jedno naselje na 11 km². Formirana je u dugom istorijskom hodu pod uticajem brojnih fizičko-geografskih i društveno-geografskih faktora. Od fizičko-geografskih uslova odlučujući uticaj imali su reljef, klima i hidrološki uslovi, a društveno-geografski: saobraćaj, privredna struktura i funkcije uslužnog karaktera, kao

što su: vojna, upravna, kulturna, školska i zdravstvena funkcija. Čine je 40 gradskih i 1216 seoskih naselja. Jedno gradsko naselje je na 345,3 km², a jedno seosko naselje na 11,36 km² površine Crne Gore.

Gustina mreže naselja razlikuje se po većim regijama. U sjevernoj regiji jedno naselje je na 12,1 km² njene površine (5.386 km²), pri čemu je jedno gradsko naselje na 673,25 km², a jedno seosko naselje na 12,32 km². U sjeveroistočnoj regiji jedno gradsko naselje je na 383,6 km², a jedno seosko naselje na 14,31 km² njene ukupne površine (1.918 km²). Kod središnje regije jedno naselje je na 10,83 km²; jedno gradsko naselje na 810,5 km², a jedno seosko naselje na 10,98 km² njene ukupne površine (4.863 km²). Kod primorske regije jedno naselje je na 7,38 km²; jedno gradsko naselje na 78,33 km², a jedno seosko naselje na 8,14 km² njene ukupne površine (1.645 km²).

Ovi indikatori pokazuju da kod središnje i sjeverne regije jedno gradsko naselje pokriva znatno veće površine, nego kod primorske regije, te da najgušću mrežu gradova i seoskih naselja ima primorska regija. Otuda su funkcionalni dometi gradova središnje regije i sjeverne regije najveći, a primorske regije najmanji, ali je zato zadovoljenje potreba stanovništva u gradskim funkcijama najpovoljnije u primorskoj, a najnepovoljnije u središnjoj i sjevernoj regiji. Takođe, može se konstatovati da je ta mreža više odgovarala potrebama stanovništva Crne Gore u prošlim epohama, nego što ona zadovoljava potrebe njenih savremenih žitelja, odnosno da je ona više okrenuta prošlosti, nego sadašnjosti.

Sistem naselja Crne Gore obuhvata njenu mrežu i naselja u toj mreži, sa funkcijama različitog hijerarhijskog ranga. Rang tih funkcija mijenjao se u prošlosti i bio je izraz niza istorijskih okolnosti, koje su dovodile i do teritorijalnih promjena, pa i veličine Crne Gore. Ovvremeni hijerarhijski rang čine: glavni grad, prestonica, veći regionalni centri, manji regionalni centri, opštinska središta, specifični centri, centri mjesnih zajednica i ostala naselja.

Glavni grad je Podgorica. Ona je središte brojnih državnih i nacionalnih institucija, naučnih, zdravstvenih, školskih i kulturnih ustanova, informativnih kuća, saobraćajno čvorište, privredni centar i sjedište bankarskih i poslovnih ustanova. Ima oko 150.000 stanovnika (2003. g. 136.473).

Cetinje je prijestonica Crne Gore. Ono je njena istorijska i duhovna prijestonica. Ustavom iz 1992. godine vraćen mu je status prijestonica Crne Gore, koju je izgubilo 1946. godine. Ima oko 15.000 stanovnika (2003. g. 15.173).

Veći regionalni centri su: Nikšić, Bar i Bijelo Polje.

Nikšić je po veličini drugi grad Crne Gore. Imao je uzlaznu liniju razvoja i sada je privredni, univerzitetski i kulturni centar. Središte je opštine Nikšić. Po popisu 2003. godine imao je 58.212 stanovnika.

Bar je najveća crnogorska luka. Po popisu 2003. godine imao je 13.719 stanovnika (Stari Bar još 1864 stanovnika). Pored pomorske funkcije, Bar je izrastao u značajan privredni, turistički i univerzitetski centar Crne Gore.

Bijelo Polje izrasta u najveći regionalni centar sjevera Crne Gore. Ubrzano se posljednjih godina razvija u privredni, univerzitetski i kulturni centar. Po popisu 2003. godine imao je 15.883 stanovnika.

Manji regionalni centri su: Pljevlja, Berane, Kotor i Herceg Novi.

Pljevlja su u prošlosti mijenjala ime i funkciju. Po popisu 2003. godine imala su 21.377 stanovnika.

Berane je regionalni centar sjeveroistočne Crne Gore i gravitiraju mu opštine Andrijevića, Plav i Rožaje. Po popisu 2003. godine imale su 11.776 stanovnika.

Kotor je dvoipo milenijumski grad i nalazi se na Uneskovoj listi svjetske kulturne baštine, grad u kome su se susreli Istok i Zapad. Po popisu 2003. godine imao je 1.331 stanovnika (sa Škaljarima i Dobrotom oko 14.000 stanovnika).

Herceg Novi je kapija Boke Kotorske. Po popisu 2003. godine imao je 12.739 stanovnika.

Svi pomenuti gradovi istovremeno su i opštinski centri istoimenih opština.

Ostali opštinski centri Crne Gore su: Andrijevića, Budva, Danilovgrad, Žabljak, Kolašin, Mojkovac, Plav, Plužine, Rožaje, Tivat, Ulcinj i Šavnik.

Andrijevića se nalazi u centralnom dijelu Gornjeg Polimlja na lijevoj obali Lima, između ušća njegovih lijevih pritoka Zlorečice i Kraštice. Ima oko 1.000 stanovnika.

Budva je metropola crnogorskog turizma. Vrhunac razvoja imala je tokom druge polovine XX vijeka, usljed ubrzanog turističkog razvoja. Po popisu 2003. godine imala je 10.918 stanovnika (1953. g. 812 stanovnika).

Danilovgrad je centar Bjelopavličke ravnice. Po popisu 2003. godine imao je 5.208 stanovnika.

Žabljak je centar planinskog turizma Crne Gore. Najviše je gradsko naselje Crne Gore sa 1.450 m. n. m. Najveći uspon je imao u toku druge polovine XX vijeka (1953. g. 508; 2003. g. 1937 stanovnika).

Kolašin je drugi po značaju centar planinskog turizma Crne Gore. Leži u gornjem toku Tare. Po popisu iz 2003. g. imao je 2.989 stanovnika.

Mojkovac leži u dolini Tare između Bjelasice i Sinjajevine. Njegov moderni razvoj otpočeo je tek poslije oslobođenja od Turaka. Po popisu 2003. godine imao je 4.129 stanovnika.

Plav leži na čeonj moreni Meterizi na obalama Plavskog jezera. Prvo ime bilo mu je Ribari. Po popisu 2003. godine Plav je imao 3.615 stanovnika.

Plužine su centar Pivskog kraja. Izgradnjom HE Mratinje (od 1967. do 1975. g.) staro naselje Plužine je potopljeno, a na obali jezera izgrađeno je novo Plužine. Ima oko 1.500 stanovnika.

Rožaje leže u gornjem toku Ibra na krajnjem sjeveroistoku Crne Gore. Tokom druge polovine XX vijeka ubrzano su se razvile kao značajni privredni centar. Po popisu 2003. godine imale su 9.121 stanovnika.

Tivat se razvio u istočnom dijelu Bokokotorskog zaliva i izrastao je u značajan centar primorskog turizma. Ima oko 9.500 stanovnika. Jedina je vazдушna luka u Crnogorskom primorju.

Ulcinj se razvio na krajnjem jugoistoku Crne Gore. Tokom druge polovine XX vijeka izrastao je u važan centar primorskog turizma Crne Gore. Spada u grupu od deset gradova Crne Gore sa preko 10.000 stanovnika (2003. g. 10.828 stan.).

Šavnik je upravno središte istoimene opštine i ima oko 600 stanovnika.

Upravna središta gradskih opština su Tuzi (centar Malesije) i Golubovci u središtu Gornje Zete.

Od drugih gradskih naselja po svojim specifičnim funkcijama u prošlosti i sadašnjosti ističu se: Igalo (jedina banja u Crnoj Gori), Bijela (po brodogradnji), Zeleznika (luka), Risan i Donji Stolov (lječilišni centri), Perast (kulturno nasljeđe i velika uloga u razvoju pomorstva u XVIII v.), Sveti Stefan i Miločer (visoki turizam), Bečići (turizam), Petrovac (turizam), Sutomore (turizam), Stari Bar (kulturna baština), Virpazar (turizam), Rijeka Crnojevića (kulturna baština), Gusinje (nekadašnji centar gusinjske nahije) i Gradac (rudarstvo).

Ostala gradska naselja su: Prčanj, Donja Lastva i Spuž.

Po manjim centralnim funkcijama ističu se sljedeća seoska naselja: Murina (opština Plav), Lubnice, Petnjica, Polica, Trpezi (opština Berane), Ibarac, Biševo (opština Rožaje), Tomaševo (opština Bijelo Polje), Kosanica (opština Pljevlja), Njegovuđa (opština Žabljak), Grahovo, Vilusi, Velimlje (opština Nikšić), Čevo, Njeguši (opština Cetinje), Lijeva Rijeka, Ubli, Bioče (opština Podgorica), Vladimir i Ostros (opština Ulcinj)

Nekada poznata seoska naselja, a sada uglavnom u ruinama, su: Svač, Haj Nehaj, Manastir Stanjevići, Mamula, Kosmač, Lesendro, Žabljak Crnojevića, Medun, Martinička gradina, Bihor, Pirlitor, Soko, itd. U budućem razvoju turizma Crne Gore, oni bi mogli odigrati značajnu ulogu.

Ostala seoska naselja Crne Gore su različite perspektive. U primorskom regionu sela u zaleđu sa pogledom na more mogu naći perspektivu u razvoju turizma; u Zetskoj ravnici i Bjelopavličima u razvoju poljoprivrede, a brdsko-planinska sela središnje i naročito sjeverne i sjeveroistočne regije, u razvoju stočarstva i voćarstva. Nažalost, ta su sela demografski stara i bez demografske populacione i ekonomske snage, jer se pokazalo da je 2003. godine Crna Gora imala 29 sela bez stalnih stanovnika, a do 100 stanovnika 659 sela ili 54,3% ukupnog broja sela, ili za 447 sela više do 100 stanovnika nego što ih je bilo 1948. godine.

1. 12. 4. SAVREMENI DRUŠTVENO EKONOMSKI PROCESI RAZVOJA NASELJA CRNE GORE

1. 12. 4. 1. RAZVOJ PROCESA U PRIMORSKOJ REGIJI

U milenijumskom hodu razvoj naselja Crne Gore odvijao se uglavnom pod uticajem fizičko-geografskih uslova i istorijskih zbivanja. Otuda ona sadrže karakteristike mediteranskih, prijezerskih, ravničarskih, kraških, kotlinskih, dolinskih, priplaninskih i planinskih naselja, ali i uticaja raznih kultura, kao što su prevashodno: grčka, rimska, mletačka, austrijska i turska, praćeno i formiranjem patrijarhalnih struktura i formi. Mogu se grupisati u: mediteranska, ravničarska, kraška, kotlinsko-dolinska i brdsko-planinska.

Kod primorske regije naselja se javljaju uglavnom u dva niza različite nadmorske visine: a) uz neposrednu obalu (obalska) i b) u neposrednom zaleđu na visini iznad 200 m. n. m. Prva su gradskog i seoskog karaktera, a druga su seoska. Kod prve grupe funkcije naselja u ranijim epohama bile su: pomorska, trgovačka, upravna i zanatska, a u posljednjih pola vijeka dominiraju turistička, ugostiteljska, pomorska i lječilišno-rekreativna. Kod druge grupe uvijek je bila, pa i sada, dominantno

gajenje mediteranskog voća, ranog povrća i stočarstvo, pri čemu treba naglasiti da su ona, tokom posljednje polovine XX vijeka, zbog razvoja funkcije turizma u obalnim naseljima, emigraciono bila vrlo atraktivna i njihovo se stanovništvo iseljavalo prema obali zbog čega su ona sada demografski stara, populaciono usitnjena, a neka i bez stalnih stanovnika i slabe ekonomske snage. Osim toga, ova grupa, poslije zemljotresa od 15. aprila 1979. godine uglavnom nije obnavljana, zbog čega su brojna od njih ili njihovi djelovi ruine. Najnovija ekspanzija prometa nekretnina posebno je izražena u ovoj regiji (strani kupci imaju dominantno učešće), pa je ova druga grupa sela i njihovih atara naglo postala interesantna za obnovu i izgradnju objekata sa pogledom na more i dominantna je u ekspanziji trgovine nekretninama. Nju je pospješilo i saznanje da će od izlaza tunela „Sozina” ubrzo otpočeti izgradnja brze saobraćajnice prema sjeverozapadu do granice sa Hrvatskom i prema jugoistoku do granice sa Albanijom i to na kotama sela druge grupe, te i da su u toku ubrzane aktivnosti na izgradnji regionalnog vodovoda za Crnogorsko primorje.

Naselja obalske zone su tokom posljednje polovine vijeka, uglavnom poslije 1950. godine eksplodirala u demografsko-populacionom, topografskom i funkcionalnom smislu. Svi opštinski gradski centri praktično imaju preko 10.000 stanovnika, a naselja: Igalo, Zelenika, Bijela i Sutomore i dr. ubrzano se populaciono uvećavaju. U toku je formiranje više aglomeracija, posebno na Hercegnoj (od Igala do Kamenara), Budvanskoj (od Jaza do Kufina), Barskoj (od Kufina do Utjehe) i Ulcinjskoj revijeri (od Ulcinja do Bojane), a takve tendencije naziru se od Risna preko Kotora do Donjeg Stoliva i od Lepetana preko Tivta sve do Pržnog. U funkcionalnom pogledu najviše su napredovali Bar i Budva, ali i ostali gradovi. Bar je postao najveća pomorska luka naše države i svrstao se u značajne luke na Mediteranu. Od njega i prema njemu, polaze i dolaze, brojne pomorske plovidbene linije i on je naš „prozor” u svijet. Budva se afirmisala u turističku metropolu Evrope i svijeta, a Sveti Stefan i Miločer su „razglednice” našeg elitnog turizma. Sličnu afirmaciju doživljavaju i ostali gradovi. Herceg Novi je postao prepoznatljiv po „Danima mimoze”, Kotor po „Danima kamelije”, Tivat će se ubrzo afirmisati po marini za megajahte, a Ulcinj je odavno poznat po Adi. Igalo i Donji Stoliv su se transformisali u prepoznatljive lječilišno-rekreative centre ne samo naše države već i znatno šire.

Demografsko-populacioni, topografski i funkcionalni bum obalskih naselja nije pratilo njihov planski razvoj, urbano opremanje i infrastrukturno funkcionisanje, zbog čega je došlo do zaoštavanja konflikta u prostoru sa naglašenim negativnim posljedicama. Najizrazitiji su sljedeći:

- stihijna i bespravna izgradnja;
- nedostatak vode za piće;
- neriješeni problemi čvrstog otpada;
- ispuštanje otpadnih voda u more bez prethodnog tretmana;
- nedostatak parking prostora;
- kolaps u odvijanju automobilskog saobraćaja u toku ljetnje turističke sezone;
- izgradnja objekata bez poštovanja projektovanja i izbora materijala za seizmičko ugrožena područja,

– prodor stranih formi kod izgradnje objekata i napuštanje tradicionalne urbane strukture i arhitektonskih formi, itd.

Ove i slične posljedice već sada se nepovoljno odražavaju i ugrožavaju elitni turizam u njenim afirmisanim destinacijama, zbog čega ih je neminovno ubrzano razrješavati.

1. 12. 5. RAZVOJ SAVREMENIH PROCESA U SREDIŠNJOJ REGIJI

U središnjoj regiji naselja su razmještena u njenim ravnicama – Zetskoj i Bjelopavličkoj, poljima (Nikšićko, Cetinjsko, Grahovsko) i na kraškim površinama. U njoj su najveća gradska naselja: Podgorica i Nikšić, prijestonica Cetinje, kao gradska naselja: Danilovgrad, Tuzi, Spuž, Rijeka Crnojevića i Virpazar, a u funkcionalnom smislu to su i Golubovci. Nekada su to bila i naselja: Duklja, Žabljak Crnojevića, Medun, Martinička Gradina, a sada su ruine. U najranijem periodu bila su upravna, vojna, trgovačka, saobraćajna čvorišta, male populacione veličine i topografske površine. U docnijim vremenima kod nekih od njih te su funkcije slabile, pa i potpuno zamrle (Duklja, Žabljak Crnojevića, Medun i Martinička Gradina), dok su kod drugih one bile u usponu, a javljale su se i nove koje su izazvale njihovo topografsko širenje, demografsko-populaciono uvećanje, ekonomsko snaženje, fizionomske promjene i kvalitetnije urbano opremanje. Ove promjene najintenzivnije su bile u drugoj polovini XX vijeka, a do njih je došlo usljed intenzivnih društveno-ekonomskih promjena, pri čemu su najizrazitije bile industrijalizacija, urbanizacija i deagrarizacija. U periodu 1950–1980. godine Podgorica, Nikšić i Cetinje izrasli su u snažne industrijske centre („Radoje Dakić”, „Marko Radović”, KAP, „Elastik”, Fabrika duvana – svi u Podgorici; Željezara, „Trebjesa”, „Javorak”, Metalac i dr. u Nikšiću; „Obod”, „Košuta” i dr. na Cetinju), a u Danilovgradu: „Mermer”, „Crna Gora kop” i dr. Od 1946. godine glavni grad postaje Podgorica (ranije je bilo Cetinje), a tokom posljednje četiri decenije Podgorica, Nikšić i Cetinje izrastaju u univerzitetske centre, a 1992. godine Cetinju se vraća status prijestonice. Uporedo sa tim oni postaju jaki zdravstveni, kulturni, saobraćajni i sportski centri, što je sve zajedno dovelo do njihove imigracione privlačnosti, posebno Podgorice i Nikšića, pa je prema popisu 2003. godine Podgorica imala 136.473, a Nikšić 58.212 stanovnika, dok je kod Cetinja, zbog gubitka funkcije glavnog grada i potpunog propadanja njegove industrije, došlo do faktičke populacione stagnacije (1953. g. 9.102; 2003. g. 15.173 stanovnika), odnosno manjeg povećanja. U ovom periodu Danilovgrad je sa 1.373 populaciono uvećan na 5.208 stanovnika, a Golubovci sada imaju oko 3.000 stanovnika (Tuzi oko 4.000 stan.).

Ubrzane transformacije ovih gradova i naselja gradskog karaktera dovele su do niza negativnih pojava, kao što su:

– gradovi nijesu imali urbanističke planove ili su oni bili pesimistički u pogledu populacionog povećanja, pa su zahvatili velike topografske areale, koje je urbano bilo teško opremiti, ali i održavati odgovarajućim infrastrukturnim sistemima (Podgorica 15 x 10 km);

- topografskim širenjima oni su zahvatili značajne obradive površine Zetske i Bjelopavličke ravnice i Nikšićkog i Cetinjskog polja;
- topografsko širenje dovelo je do topografskog srastanja prigradskih sela u ove gradske organizme („poseljačavanje gradova”);
- industrijske zone srasle su sa gradovima, a neke od njih su veliki zagađivači vazduha, vode i zemljišta (prednjači KAP u Podgorici);
- najstarija jezgra su, novijom izgradnjom i rekonstrukcijom, značajno devalvirana, a i dugo su bila „zamrznuta” od neophodne adaptacije i revivitalizacije;
- otpadne vode se ispuštaju u rijeke i u podzemlje bez prethodnog tretmana;
- gradovi su bez dovoljno parking prostora, u njima je velika buka, a zagađenost vazduha od izduvnih gasova je izrazito naglašena;
- prisutna je bespravna i stihijska izgradnja objekata;
- nije riješeno pitanje čvrstog otpada;
- uz izlazno-ulazne saobraćajnice prisutna je neplanska i bespravna izgradnja servisnih zona, itd.

Seoska naselja u Zetskoj i Bjelopavličkoj ravnici bila se ranije tipično ratarska i uglavnom zbijenog tipa. Sličnih funkcija i fizionomije bila su i naselja u velikim poljima ove regije. Najnovijim društveno-geografskim promjenama ova su sela prolazila kroz ubrzane transformacije funkcionalnog, fizionomskog i urbanog karaktera. Postala su saobraćajno otvorenija prema gradovima i širem okruženju, afirmisala su se kao robni proizvođači hrane i atraktivna za doseljavanje stanovništva iz šireg okruženja. U njima su prodirali urbani procesi, pa je došlo do asfaltiranja ulica, uvođenje gradskih linija, ubrzanja izgradnje savremenih kuća opremljenih modernim pokućstvom, u domove se uvodi kvalitetna voda za piće, nastaju obimne dnevne migracije stanovništva, ubrjava se zaposlenost, razvijaju se razni servisi, zanati i trgovina. Stanovnici iz gradova sve češće u ovim selima i po njihovim atarima grade vile i vikendice i sve se više „troši” obradiva zemlja. Mnogi domaćini ovih sela afirmišu se kao uspješni farmeri krava muzara, farmi živine, farmi tovljenika, vlasnici plastenika za proizvodnju povrća i ranog voća, vinograda i proizvođači vina, pčelari sa uljanicima, vlasnici ribnjaka, proizvođači kivija itd. U njima se sve kvalitetnije živi, a ekonomska snaga im ubrzano jača. Dolazi i do njihovog demografsko-populacionog rasta i drugih pozitivnih promjena kod svih demografskih struktura.

1. 12. 6. RAZVOJ SAVREMENIH PROCESA U SJEVERNOJ REGIJI

Naselja sjeverne regije (durmitorskog područja, pljevaljske površi, Potarja i Srednjeg Polimlja) čine 8 gradskih (Pljevlja, Bijelo polje, Mojkovac, Kolašin, Žabljak, Gradac, Plužine i Šavnik) i 432 seoska naselja (Bijelo Polje 97, Žabljak 27, Kolašin 69, Mojkovac 14, Plužine 42, Pljevlja 157 i Šavnik 26). Najstariji urbani djelovi Pljevalja i Bijelog Polja imaju odlike orijentalno-turskih gradova; Kolašin je takve odlike odavno izgubio i sada pripada patrijarhalnom tipu, isto kao i Žabljak, Šavnik i Plužine, dok su Mojkovac i Gradac rudarska gradska naselja. U toku druge polovine XX vijeka Pljevlja su se razvijala pod jakim uticajem industrije (Termoelektrana I, Rudnik, „Velimir Jakić”, „Građevinar”), kao i Bijelo Polje („Rada”, „Bjelasica”, „Meta-

lac”, „Vunko”), a onda i Mojkovac (Rudnik, Topionica, Industrija specijalne namjene), Gradac (Rudnik, Topionica), dok su Žabljak i Kolašin svoje transformacije imali pod uticajem razvoja turizma i afirmisali se kao centri zimskog i ljetnjeg turizma Crne Gore. Plužine su izgrađene kao novo plansko naselje (staro je potopljeno), a Šavnik je imao neznatne promjene i one su došle kao posljedica njegove upravne funkcije (sjedište istoimene opštine).

1. 12. 7. RAZVOJ SAVREMENIH PROCESA U SJEVEROISTOČNOJ REGIJI

U sjevernoistočnoj regiji (Gornje Polimlje, Gornje Poibarje, i gornji Bihor) imaju pet gradskih i 134 seoska naselja. Gradska naselja: Berane, Rožaje, Plav i Gusinje nastala su kao tursko-orijentalne varoši, dok je Andrijeva tipična patrijarhalna varoš. U toku druge polovine XX vijeka najintenzivnije transformacije imale su Berane i Rožaje, a one su proizašle kao posljedica razvoja industrije u njima (Berane: Celuloza, „Omorika komerc”, fabrika papira, fabrika kože, drvoprerađa; Rožaje: „Gornji Ibar”, fabrika kristala) i obimnih migracija seoskog stanovništva. Gradska naselja Andrijeva, Plav i Gusinje, međutim, imali su uglavnom stagnaciju u razvoju, a naročito Andrijeva i Gusinje. Zbog toga su ekonomske migracije iz njih i njihovih gravitacionih sfera išle prema udaljenijim i razvijenijim gradovima Crne Gore i bivše SFRJ (najviše prema Beogradu, Prištini, Nišu, Peći).

1. 12. 8. RELACIJA URBANIZACIJA I ODRŽIVI RAZVOJ

Postojeći urbani sistem sa Podgoricom na vrhu nije izvorni policentrični sistem; mogao bi se opisati kao semi-policentrični sistem ili kao policentrični sistem drugog stepena zbog postojanja velikog broja regionalnih centara u istoj hijerarhiji i funkcionalnih diferenciranja (Nikšić, Bar, Bijelo Polje). Ali čak i ova raslojavanja se zasnivaju, kao i obično, na lokacionim uslovima koji su odgovorni za poseban razvoj ovih regionalnih centara. Na kraju, vrlo je teško opisati urbani sistem Crne Gore kao policentrični. Uspostavljanje policentričnog sistema zahtijeva više stimulacija/olakšica za razvoj regionalnih centara na račun Podgorice. S druge strane, aktuelni policentrični sistem utiče na povećanje razmjene, povezane sa povećanjem saobraćaja što izaziva povećanje zagađenja. Za Crnu Goru bi odgovarajući pristup bio potvrđivanje postojećeg centralizovanog sistema sa odgovarajućim mjerama za smanjenje pritiska na Podgoricu i za jačanje centara drugog i trećeg stepena kao djelova decentralizovane koncentracije:

- uravnotežen i pravičan ekonomski razvoj koji se može održati u dužem vremenskom periodu;
- smanjenje siromaštva, kroz osnaživanje siromašnih i obezbjeđivanje njihovog boljeg pristupa neophodnim uslugama i sredstvima;
- učešće svih zainteresovanih strana u procesu odlučivanja (centralne i lokalne vlasti, nevladine organizacije, privatni/ poslovni sektor, profesionalne organizacije, sindikat), uz izgradnju dijaloga i povjerenja i uz razvoj društvenog kapitala;

- pažljivo upravljanje i očuvanje (u najvećoj mogućoj mjeri) neobnovljivih resursa;
- racionalna/održiva upotreba energije i prirodnih resursa (vode, zemljišta, šuma, itd.);
- minimiziranje otpada, efikasno sprečavanje i kontrola zagađenja i minimiziranje ekoloških rizika;
- unapređenje sistema obrazovanja i zdravstva i poboljšanja u pogledu ravnopravnosti polova;
- zaštita kulturnih identiteta.

Za optimalni razvoj saobraćajnog, vodoprivrednog i energetskog sistema u skladu s potrebama privrede i stanovništva, a prema materijalnim mogućnostima opština-lokalnih samuprava, osiguranje prostornih uslova potrebno je ostvariti planiranjem potrebnih koridora za smještaj ovih sistema i njihovo povezivanje na regionalne i državne sisteme uz očuvanje prirodne i ekološke ravnoteže.

Prostornim i Generalnim urbanističkim planom treba omogućiti (u svim etapama sprovođenja i realizacije) sprovođenje utvrđenih i dogovorenih ciljeva dugoročnog razvoja, osmišljen cjelovit i skladni urbanistički razvoj, te očuvanje i unapređivanje vrijednih prostornih cjelina.

1. 12. 9. EKONOMSKI I KOMUNALNI ASPEKTI KRETANJA URBANIZACIJE, PO REGIJAMA I OPŠTINAMA, STANJE PROBLEMI I MJERE

1. 12. 9. 1. URBANIZACIJA I OPREMLJENOST NASELJA CRNE GORE

Gradovi i druga urbana naselja u Crnoj Gori čine centre i nosioce privrednog i društvenog razvoja, a u manjoj mjeri i pojedina seoska, turistička i područja posebnog prirodnog značaja. U njima je, međutim, koncentrisana i većina ključnih razvojnih problema. Razmještaj, veličina i današnje stanje većih (centralnih) naselja u strukturi urbane mreže ne omogućavaju optimalan privredni razvoj i veću gustinu javne infrastrukture. Mnogi gradovi imaju jednostranu funkcionalnu strukturu, sa dodatnim ograničenjima koja su nastala kao posljedica ekonomske, socijalne i druge krize i nedovoljnog privrednog rasta u periodu od početka devedesetih godina, odnosno sa umanjenim kapacitetima u privredi. Ovi problemi su dodatno usloženi zbog migracionih procesa, koji su doveli do toga da je demografski pritisak najveći upravo na gradove, odnosno najveća urbana naselja.

Analiza pokazatelja urbane opremljenosti gradskih naselja veoma je odgovorna i ona bi morala biti polazna osnova za izradu svih urbanističkih planova i projekata.³ Analiza o stanju urbane opremljenosti gradova i gradskih naselja Crne Gore, poka-

³ Pod urbanom opremljenošću naselja podrazumijeva se, naročito, sljedeće:

- razvoj gradova i gradskih naselja prema urbanističkim planovima;
- izgradnja svih objekata u skladu sa urbanističkim planovima, kriterijumima i standardima propisanim zakonima, drugim propisima i strukom;

zuje njihov neadekvatan nivo razvoja i krupne razlike između ovih naselja po većim regijama i od naselja do naselja.

1. 12. 9. 2. URBANIZACIJA I OPREMLJENOST NASELJA PRIMORSKE REGIJE

Naselja primorske regije su urbano najopremljenija, a kvalitet te opremljenosti stalno se poboljšava. Sva gradska naselja imaju generalne urbanističke planove, a stara urbana jezgra urbanističke projekte. Generalni urbanistički planovi se razrađuju izradom detaljnih urbanističkih planova, ali njima nije izvršeno pokrivanje prostora kojeg su zahvatili generalni urbanistički planovi i to predstavlja krupan problem za plansko korišćenje prostora. Drugi problem je u tome što se detaljnim urbanističkim planovima obuhvataju veliki prostori, koje je, imajući u vidu njihovu visoku vrijednost, gotovo nemoguće kvalitetno razraditi, a često ih rade i planerske kuće izvan Crne Gore, pa se javljaju brojni primjeri nekvalitetnog planiranja i dugoročnog privođenja prostora nekvalitetnoj namjeni. Sva naselja uz obalsku zonu, poslednjih decenija, izrasla su u poznate turističke centre, pa je sa državnog i lokalnog nivoa, uticano da se oni što kvalitetnije urbano opreme, ali se sa tim u potpunosti nije uspjelo, jer su imala brzo topografsko širenje i demografsko populaciono povećanje. Već duži niz godina radi se na izgradnji regionalnog vodosnadbijevanja i dovođenja vode iz basena Skadarskog jezera, izgrađena je prva sanitarna deponija čvrstog otpada „Lovanja” kod Tivta, urađeno je više kolektora za prečišćavanje i odvođenje otpadnih voda, izgrađeni su trotoari, šetališta, ulice, trgovi, izvršeno ozelenji-

- izgrađenim ulicama, trgovima, trotoarima, parking prostorom, parkovima i drugim gradskim zelenilom;
- organizovanim vodosnadbijevanjem, izgradnjom vodovodne mreže do svake kuće i svakog stana i uredno održavanje mreže, zalivanje parkova i zelenila, kao i pranje ulica;
- izgrađenim kolektorima i ispuštanjem otpadnih voda u recipijente nakon njihovog prethodnog fizičkog, biološkog i hemijskog tretmana;
- izgrađenom elektromrežom, urednim serviranjem energijom i kontinuiranim održavanjem te mreže;
- izgrađenom mrežom toplifikacije, urednim snadbijevanjem i njenim kontinuiranim održavanjem;
- izgrađenim deponijama čvrstog otpada i njihovim organizovanim i kontinuiranim prikupljanjem;
- izgrađenim grobljima i njihovim održavanjem;
- obezbjeđenjem slojevitosti u razvoju naselja, preko zadržavanja, revitalizacije i odgovarajuće valorizacije određenih gradskih struktura nastalih u različito istorijsko vrijeme, kako bi se imale jasnije predstave o kreativnim sposobnostima planera i graditelja, kakvim su oruđima građeni i kakve su bile njihove materijalne mogućnosti;
- poštovanje tradicionalne izradnje objekata i njihovih kvalitetnih arhitektonskih formi;
- izgradnja stambenih objekata i zavidan nivo stanovanja;
- racionalan prostorni razmještaj gradskih zona, kao što su: industrijske, školske, zdravstvene, stambene i sportske zone;
- organizovan gradski i prigradski saobraćaj, njegovo kontinuirano održavanje i funkcionisanje i slično.

vanje površina i slično. Veći uspjesi ostvareni su kod manjih naselja kao što su Sveti Stefan, Miločer i Petrovac, kod starih urbanih jezgara: Kotora, Budve i Ulcinja, ali su kod izdradnje i ubranog opremanja većih gradova Herceg Novog, Dobrote, Budve, Sutomora, Bara, Ulcinja i Donjeg Štoja, ispoljeni krupni urbani problemi na čijem razrješavanju treba ubrzano raditi kako ne bi izgubili na već stečenom imidžu rado viđenih i posjećenih turističkih centara. U tom pogledu treba istaći i postignute rezultate kod urbanog opremanja Igala, Zelenike, Kumbora, Baošića, Bijele, Kamenara, Risna, Orahovca, Perasta, Škaljara, Prčnja i Donjeg Stoliva, Lepetana, Radovića, Pržna, Donje Lastve, Bečića, Čanja, kao i drugih mjesta uz obalsku zonu ili u njenom neposrednom zaleđu. Sela obalske zone uglavnom su urbanizovana, planski se uređuju, većina imaju organizovano vodosnadbijevanje, odvođenje otpadnih voda. Sva su turističkog značaja i imaju dobru perspektivu. Međutim, sela u neposrednom zaleđu su zapostavljena i njihovo stanovništvo se, zbog neuređenih uslova urbanog življenja, iseljavalo i nastanjivalo u naselja obalske zone. Ipak, u najnovije vrijeme ona postaju sve atraktivnija i intenzivnija je njihova planska izgradnja i rekonstrukcija, zbog čega je neophodna hitna intervencija državnih i lokalnih organa vlasti u pravcu osmišljavanja njihovog planskog razvoja i planske urbanizacije, jer je realno očekivati da i ona izrastu u manje turističke centre i robne proizvođače naročito voća i povrća. Dakle, devastaciju njihovog prostora treba zaustaviti, jer je to nezaobilazan državni interes i važan državni prioritet. Nažalost, i sela Grbaljskog polja izložena su stihijskom razvoju i „trošenju” kvalitetnih obradivih površina, a duž saobraćajnice Tivat-Budva, sa obje njene strane, veoma je intenzivna izgradnja servisnih zona, zbog čega je dalju degradaciju njihovog prostora nužno spriječiti.

1. 12. 9. 3. URBANIZACIJA I OPREMLJENOST NASELJA SREDIŠNJE REGIJE

Gradska naselja središnje regije: Podgorica, Nikšić, Cetinje, Danilovgrad i Tuzi imaju generalne urbanističke planove razvoja i na desetine detaljnih urbanističkih planova. Tokom druge polovine XX vijeka ova naselja bila su izložena intenzivnim procesima industrijalizacije, urbanizacije i tercijalizacije, usljed kojih su „eksplodirala” u svom topografskom i demografsko-populacionom razvoju. Razumije se da su ovi procesi najobimnije zahvatili Podgoricu i Nikšić. U ovom periodu Podgorica je demografsko-populaciono uvećana za 397,7%, a Nikšić za 299,3%. Topografski areal Podgorice već sada je dosegao dimenzije 15 km puta 15 km, a Nikšić 10 km puta 10 km. U takvim okolnostima njihova ranija prigradska sela su se utopila u njihove gradske organizme i po, statističkim kriterijumima, ona više kao posebna sela ne postoje. Ovi procesi neminovno su usporili urbano opremanje ovih gradova, posebno na prostorima šireg gradskog područja i sraslih sela, pa je u tim djelovima naglašena „urbanizacija bijede”, koja se naročito ogleda u neadekvatnoj urbanoj strukturi, vodosnadbijevanju i odvođenju otpadnih voda. Jezgro grada i uže gradsko područje Podgorice su urbano kvalitetno opremljeni i ti djelovi grada već su zadobili obrise savremenog ubranog centra sa uređenim trgovima, zaštićenim trotoarima, zelenim stambenim četvrtima, poslovnim i javnim zgradama, novim mostovima na Morači i Ribnici, čišćenjem grada, izgradnjom savremene deponije za čvrsti otpad, a rade

se detaljni urbanistički planovi ili se vrše njihove izmjene i dopune. Tako grad izrasta u crnogorsku metropolu savremeno uređenu, koja sve više izražava specifičnosti ovog prostora i grad koji revitalizuje specifične gradske cjeline i poštuje graditeljsku tradiciju. U Nikšiću se, na početku trećeg milenijuma, čine slični napori, a oni su sve izraženiji i kod Cetinja i Danilovgrada.

Sela u Zetskoj i Bjelopavličkoj ravnici i Nikšićkom polju značajno su urbano opremljena. Sa opštinskim centrima, između sebe i unutar svojih areala, povezana su asfaltnim putevima, značajan broj ima izgrađene vodovodne sisteme, a u njima su izgrađene savremene kuće i opremljene kvalitetnim namještajem i uređajima. Sva su elektrificirana. Afirmisala su se u robne proizvođače i snadbjevače hranom svojih gradskih centara, a u značajnoj mjeri i turističkih objekata u Crnogorskom primorju. Na drugoj strani, sela kraških oblasti urbanim opremanjima bila su manje izložena, iako su brojna od njih asfaltnim putevima povezana sa gradskim centrima i imaju dnevne saobraćajne linije, u njima je sve više asfaltnih i probijenih i nasutih puteva, sve više je izgrađenih seoskih vodovoda i bistijerni, a grade se i nove kuće i savremeno opremaju, pri čemu je u njima sve manje stalnih, a sve više privremeno i povremeno prisutnih stanovnika. Ipak, u tim selima ima ruina i napuštenih kuća, poljoprivreda je nerazvijena, pa su sela ekonomski siromašna, a demografsko-populaciono mala. Posljednjih decenija bila su izložena intenzivnoj deagrarizaciji i transferu iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti.

1. 12. 9. 4. URBANIZACIJA I OPREMLJENOST NASELJA SJEVERNE I SJEVEROISTOČNE REGIJE

Urbano opremanje gradskih naselja sjeverne regije odvijalo se zantno sporije, a Pljevlja i Mojkovac pod nepovoljnim okolnostima, kao što su: razvoj obojene metalurgije u Mojkovcu i djelovanje termoelektrane i površinskih kopova uglja u Pljevljima, zbog čega su oni najzagađeniji gradski centri Crne Gore i sa najnepovoljnijim urbanim uslovima življenja. U Bijelom Polju došlo je do neplanskog širenja grada, neodgovornog rušenja starih urbanih struktura i širenja industrijskih zona na plodnim obradivim površinama Bjelopoljske kotline, pri čemu su neka sela praktično srasla sa gradskim organizmom. Turistički centri Žabljak i Kolašin su urbano kvalitetnije opremljeni, te u njima nije došlo do krupnijih ekoloških konflikata. Plužine se razvijalo na novoj lokaciji i po globalnim planskim namjenama, a Šavnik nije imao ozbiljnijeg razvoja koji bi izazvao konflikte u prostoru. Valja naglasiti da je Kolašin dugo stagnirao u razvoju zbog dilema oko njegovog potapanja, a Šavnik je i dalje u teškim razvojnim dilemama. Bitno je istaći da su sva gradska naselja imala generalne urbanističke planove, ali da do njihovog poštovanja nije došlo jer nijesu blagovremeno urađeni detaljni urbanistički planovi, a nije postojala ni zadovoljavajuća odgovornost državnih i lokalnih organa vlasti za njihovo sprovođenje, posebno inspekcijских organa. U svim ovim gradovima organizovano je vodosnabdijevanje i prikupljanje čvrstog otpada. Ipak, u nekim od njih, kao što su Pljevlja i Bijelo Polje, zbog velikog topografskog širenja prisutna je semiurbanizacija ili „urbanizacija bijeda“.

Organizovanih unošenja urbanih uslova u selima ove regije gotovo nije ni bilo. Naime, sela durmitorskog područja (Pive, Drobnjaka, Jezera i Šaranaca) su masovno napuštana, kao što su masovno napuštana i sela Rovaca, Morače, Pljevaljske površi i Gornjeg Kolašina, nijesu bila izložena urbanom opremanju, osim elektrifikacije i probijanja i nasipanja puteva do njih i između njih. Posljednjih godina ima primjera izgradnje seoskih vodovoda, a mnogo više izgradnje novih kuća i njihovog opremanja savremenim uređajima i kvalitetnim namještajem.

Slični procesi koji su se odvijali u sjevernoj, odvijali su se i u sjevernoistočnoj regiji. Gradska naselja: Berane, Rožaje, Andrijevića i Plav imali su generalne urbanističke planove, organizovano vodosnadbijevanje, odvođenje čvrstog otpada, a otpadne vode ispuštane su, bez prethodnog tretmana u Lim, Ibar i njihove pritoke.

Gusinje se, međutim, razvijalo na osnovu ranije formirane urbane strukture i bez planskog urbanističkog usmjeravanja. Tokom njihovog razvoja bilo je stihija, a ona je naročito bila izražena kod Berana, Rožaja i Plava, jer su oni imali ubrzaniji industrijski razvitak. Industrijska zona „Rudeš” u Beranama sa svojom proizvodnom strukturom i dominantnim učešćem „prljave” industrije (Celuloza, Kožara) bila je veliki zagađivač vazduha, tla i vode Lima, koji je nizvodno od Berana više ličio na industrijski kanal i starca koji se guši u „samrtničkoj pjeni”, nego na bistru planinsku rijeku. Zna se da, nekoliko desetina kilometara nizvodno, u njemu nije bilo života, sve dok je radila Celuloza, te da se život u njegove vode, vratio poslije gašenja Celuloze devedesetih godina XX vijeka. Slično se događalo i u Rožajama, u kojima je drvna industrija „Gornji Ibar” bio veliki zagađivač vode Ibra, a prostorno se vremenom uklopio u gradski organizam, što je stvorilo druge urbane probleme, kao što su: buka, neplanska izgradnja, i zagađenost vazduha. Topografskim širenjem Rožaje su obuhvatile čitavu Rožajsku kotlinu i padine sa njene obje strane, pri čemu su ispoljene stihijne pojave u izgradnji objekata i formirane njegove urbane strukture. Pri tome, došlo je do neodgovornog razaranja stare urbane strukture i arhitektonskih formi, pa je tako nanijeta nenadoknadiva kulturološka šteta.

Urbana stihija u Plavu odvijala se u topografskom širenju po moreni Meterizi, prema Plavskom jezeru, Vojnom selu i uz dolinu Đuričke rijeke i to bez adekvatnog urbanog i arhitektonskog usmjeravanja. Osim toga, i kod Plava neodgovoran odnos ispoljen je i kod razaranja stare urbane strukture i objekata stare tradicionalne arhitekture, pa su u njegovom slučaju izgubljeni obrisi koji su ovo naselje činili prepoznatljivim.

Patrijarhalnu urbanu strukturu Andrijevice devastiralo je pretvaranje glavne ulice u saobraćajnicu magistralnog značaja prema Peći, a duž trase Radunovac došlo je i do njenog stihijskog razvoja. Tako je „ranjena” varošica koja je bila najtipičnije gradsko naselje patrijarhalnog tipa.

U razvoju Gusinja kao urbanog naselja, zbog njegove izolovanosti, nije bilo krupnijih urbanih poremećaja niti ugrožavanja njegove urbane strukture. Stare arhitektonske forme uglavnom su sačuvane, a nije došlo do ugrožavanja poznatih kula: Balaća, Čekića i Radončića.

Seoska naselja ove regije, uprkos djelovanju urbanizacije i deagrarizacije, ostala su demografski „živa”, a prodor urbanih uslova u njima odvijao se usporeno i usmjeren je preko probijanja i asfaltiranja puteva, elektrifikacije i izgradnje seoskih vo-

dovoda, kao i izgradnji novih kuća opremljenih savremenim uređajima i namještajem. U ovom pogledu, u najpovoljnijem položaju bila su sela Beranske i Polimske kotline, a u najnepovoljnijim sela potplaninskih župa kao što su: Šekularska, Konjuška, Gornjoseljska, ali i sela Gornjeg Bihora i šireg rožajskog kraja.

1. 12. 10. URBANIZACIJA I OGRANIČENJA U RAZVOJU

Ograničenja u razvoju možemo grupisati na sljedeći način:

- a) prirodna;
- b) demografsko-populaciona;
- c) urbana;
- d) ekonomska i
- e) ekološka ograničenja.

U glavna prirodna ograničenja prevashodno spadaju: morfološka, geološko-seizmička, klimatska i hidrološka. Demografsko-populaciona ograničenja najčešće je broj stanovnika gravitacionih sfera, velikih regija i država. U urbana ograničenja spadaju tehnički infrastrukturni sistemi, komunalni sistemi, a ponekad i gradske zidine, stara urbana jezgra i spomenički kompleksi. Ekonomska ograničenja najčešće se manifestuju u resursima i ranije izgrađenim privrednim kapacitetima, a u ekološka ograničenja spadaju: zastarjeli tehničko-tehnološki proizvodni kapaciteti, ranije izgrađena odlagališta čvrstog i toksičkog otpada, širenje površinskih kopova u rudnicima i slično.

Otuda je planiranje razvoja gradova imperativ koji se ne može zaobići iz više razloga, a naročito zbog:

- uspostavljanja odnosa na relaciji grad – gravitaciona sfera – regija – država;
- zaštite obradivih površina od prevelikog širenja gradova;
- planiranja fizičkih struktura grada;
- stvaranja lijepih i ekološki zdravih gradova;
- planiranja razvoja optimalnih tehničkih infrastrukturnih sistema;
- harmonične namjene površine društvenih servisa;
- zaštite od prirodnih i antropogenih katastrofa;
- omogućavanja održivog razvoja grada itd.

Iz ovog proizilazi da se bavljenje planera dometima i ograničenjima, ipak, ne može zaobilaziti, odnosno da je ono i poželjno i neophodno, kako bi se došlo do nekih planiranih okvira izraženih kroz kriterijume struke, definisanje planerskih normi i utvrđenja odgovarajućih zakonskih upustava i ograničenja. Bez ovoga, otvoren je put ka stihijnom razvoju gradova i rađanju i zaoštavanju ekoloških problema sa nesagledivim negativnim posljedicama za funkcionisanje grada i ljudsku genetiku. Nažalost i na nesreću, takvih primjera ima, a njihovo liječenje trajaće dugo i biće veoma skupo.

1. 12. 11. RAZVOJ SAOBRAĆAJA I URBANIZACIJA

Saobraćaj je krvotok grada, a održivi razvoj gradova je razvoj bez konflikta. Brojni su gradovi čiji je nastanak i razvoj u neposrednoj zavisnosti od saobraćaja. Bo-

gatstvo Venecije i Đenove nastalo je zahvaljujući povoljnim saobraćajnim vezama na drumskim kontinentalnim putevima od Zapada prema Istoku s jedne, i njihovoj otvorenosti prema Svjetskom moru, s druge strane. Procvat gradova je na zapadnim obalama Evrope i istočnim obalama Amerike u direktnoj vezi sa razvojem pomorskog saobraćaja poslije Kolumbovog otkrića Amerike 1492. godine; procvat gradova u unutrašnjosti kontinenta nastao je zahvaljujući rječnom saobraćaju (Beograd, Budimpešta) ili usponu željezničkog saobraćaja (Čikago, Niš), ili pak razvoju avionskog saobraćaja (Frankfurt – najveća vazдушna raskrsnica u svijetu) itd. Koheziona povezanost gradskih organizama je, takođe, u direktnoj vezi sa razvojem tramvajskog i trolejbuskog saobraćaja, kao i razvojem metroa – podzemnih željeznica (Pariz, Moskva, Tokio). Zahvaljujući razvoju saobraćajnog sistema, ovi gradovi su postali prepoznatljiviji, kao što ima i onih koji su, usljed eksplozivnog razvoja, postali zagušeni gradovi. Tipičan primjer ove vrste su turističke metropole Mediterana (Kan, Nica, Dubrovnik, H. Novi, Budva), naročito tokom ljetnje turističke sezone, kao što je i za kontinuiran razvoj planinskih zimskih turističkih centara značajno organiziranje održavanje prilaznih saobraćajnica zbog visokih sniježnih padavina, sniježnih mećava i usova. Dakle, saobraćajnice su uslov razvoja gradova, faktor njihovog uspona i šire afirmisanosti, ali i ograničenja i stvaranje konflikata, pa je razrješavanje tih problema jedno od najkрупnijih izazova najnovije faze razvoja gradova. Ono treba da se odvija u dva osnovna smjera:

- a) eksterni i
- b) interni smjer.

Eksterni smjer treba da se usmjerava na sljedeće:

- na valjano podastrtom sistemu ulazno-izlaznih veza prema širem okruženju, kako bi grad postao otvoreni prostorni sistem i
- ka izgradnji gradskih zaobilaznica i izbjegavanju kolapsa u odvijanju gradskog saobraćaja.

Interni smjer je šireg obuhvata i u zavisnosti je od brojnih komponenata: složenosti gradskog organizma, populacione veličine, topografskog obuhvata, nivoa razvoja saobraćajnog sistema, prisutnih konflikata u funkcionisanju gradskog tkiva i slično.

Najčešće ga treba usmjeravati na:

- razvoj bulevara i širih ulica za saobraćaj;
- izgradnju saobraćajnih stanica i stajališta;
- izgradnju ulica za pješake, kao i trotoara duž ulica namijenjenih za saobraćaj;
- izgradnju parkirališta uključujući izgradnju nadzemnih i podzemnih garaža;
- izgradnju nadzemnih i podzemnih prolaza;
- izgradnju tramvajskog i trolejbuskog saobraćaja;
- izgradnju mostova za saobraćaj i pješake;
- održavanju vodenog saobraćaja (Skadarsko jezero);
- izgradnju aerodroma izvan gradskih organizama (10–20 km udaljenost od centra grada);
- razrješavanje buke u gradovima;
- razrješavanje aerozagađenja;

– održavanje ukupnog saobraćajnog sistema itd.

Dobar primjer u razrješavanju saobraćajne problematike gradova je ovovremena Podgorica i njega treba da slijede ostali gradovi Crne Gore.

Zbog prirodnih ograničenja, posebno geomorfoloških, velike teškoće imaju primorski gradovi u Crnogorskom primorju. Nedostatak prostora, visok stepen izgrađenosti i dalji intenzivni razvoj, učinili su da svi ovi gradovi, po pravilu, imaju izrazite saobraćajne konflikte. Izgradnja bulevara je izuzetno skupa, nedostaju parking prostori, trotoari su pritisnuti automobilima, velika je buka i izrazito aerozagađenje. Sa automobilom se prelazi po više kilometara da bi se pronašlo parking mjesto (Dubrovnik, H. Novi, Kotor, Budva), a noćna buka automobila ugrožava spokojan odmor, zbog čega, između ostalog, turisti posjećuju te turističke metropole.

Za izgradnju optimalnog saobraćajnog sistema u gradovima sa nepovoljnim seizmičkim uslovima veoma je važno poznavanje mikroseizmičkih uslova urbane lokacije i pravaca pružanja rasjeda, kako bi se blagovremeno planirao model saobraćajnog sistema koji bi bio seizmički manje ranjiv i kod koga bi se saobraćajnice gradile uzdužno uz rasjede, a ne preko njih, jer bi izgradnjom ulica preko rasjeda, u vrijeme zemljotresa, došlo do njihovog kidanja i potpune paraliza saobraćaja, što bi otežalo pružanje pomoći ugroženim subjektima.

Razrješavanje konflikta na relaciji urbani razvoj – saobraćaj nije jednostavno. Najveći problem je naslijeđeno stanje u urbanom prostoru, jer naša strateška opredjeljenja najčešće imaju sanacioni karakter i rijetki su primjeri da se radi novi grad. Ipak, na strateškom planu prioritetan je cilj razrješavanja tih konflikta, a to se postiže dobro osmišljenim urbanističkim planom sanacionog karaktera.

Saobraćaj ima veliki značaj na društveno-ekonomski razvoj određenog područja. Razvijen saobraćaj omogućava veću mobilnost stanovništva i time stvara uslove za bolje korištenje raspoloživih kapaciteta i prirodnih bogatstava. Postojeći stepen razvoja saobraćaja nije adekvatna podrška strateškim pravcima razvoja Crne Gore, a mogućnosti koje Crna Gora ima kao tranzitno područje nijesu dovoljno iskorišćene postojećom infrastrukturom i organizacijom saobraćaja.

1. Znači promjene u sistemu saobraćaja u Crnoj Gori treba da doprinesu integraciji saobraćajnog sistema Crne Gore u transevropsku transportnu mrežu, veće efikasnosti saobraćaja, da podstaknu uravnoteženi razvoj, kao i smanjenje zagađenja životne sredine.

2. Jedan od strateških ciljeva saobraćaja Crne Gore je usavršavanje transportnih sredstava i uvođenje integralnog transporta.

3. Od infrastrukturnih projekata republičkog značaja treba realizovati autoput Virpazar – Podgorica – Mateševo, magistralni put Risan – Nikšić – Žabljak – Pljevlja, zatim Herceg Novi – Trebinje, obilaznice primorskih gradova po trasi magistrale za brzi motorni saobraćaj i, po usaglašavanju sa susjedima, izgradnja Jadranskog autoputa.

4. Poslije završetka rekonstrukcije pruge Podgorica – Nikšić, koja je u toku, treba rekonstruisati pruge Bar – Bijelo Polje i Podgorica – Skadar i Nikšić – Čapljina

5. Obezbijediti koridore za buduće dalekovode i trafo-stanice. Za snabdijevanje struje primorskog dijela, na primjer, potreban je koridor od 25 metara.

6. Mrežu od oko 1800 km magistralnih i regionalnih puteva karakterišu nedovoljna izgrađenost, velika starost kolovoza, neizgrađene obilaznice pored većih naseljenih mjesta, brojni planinski prevoji bez traka za sporu vožnju, nedovoljna putna oprema i saobraćajna signalizacija, itd. Sve ovo otežava protok roba i ljudi, a drumski saobraćaj čini sporim, skupim i nesigurnim.

7. Nerazvijenost saobraćaja i mreže lokalnih puteva u ruralnim područjima (pogotovo sjevernog regiona) direktno utiče na lošu iskorišćenost planinskih poljoprivrednih potencijala i mogućnost prevoza do gradskih centara.

1. 12. 12. EKONOMSKI ASPEKT I URBANIZACIJE

U dosadašnjem razvoju prirodni resursi nijesu bili adekvatno valorizovani i funkcionalno osposobljeni. Aktivni razvoj i revitalizacije prostora i vrednovanja ekoloških potencijala i kulturno-istorijskog nasljeđa sa otvaranjem i njegovo efikasno uključivanje u domaće i međunarodno okruženje, je realno ostvarljiv u uslovima veće političko-ekonomske stabilizacije, razvoja tržišne ekonomije i šireg otvaranja za saradnju sa inostranstvom. U svijetu u kome bogata manjina doseže tačku zasićenja mnogim vrstama materijalnih dobara u kome je velika većina u procesu razvoja, orijentacija na razvoj te većine otvara nova tržišta.

Crna Gora mora prihvatiti ispravnu strategiju razvoja kako bi prevladala unutrašnje nejednakosti, osigurala sudjelovanje svojih perifernih krajeva i populacija koje žive u procesu razvoja. Mnogi žele u malo vremena postići ono bez čega se moglo dugo vremena.

Strateškim dokumentima smo definisali da će BDP po glavi stanovnika do 2020. godine iznositi 8.000 €, ili do 2030. 15.000 €, što je rast od oko 7–8% godišnje. Stoga mislimo da je važno omogućiti investitorima da investiraju u sve segmente u kojima prepoznaju da imaju šansu da ostvare profit. To je način da se pokrene stabilan investicioni ciklus, ostvari novo zapošljavanje, novi budžetski prihodi i poveća životni standard građana.

Međutim, to ne znači da šansu treba dati svakom i pod bilo kojim uslovima. Naprotiv, treba stvoriti prostor za utakmicu, definisati jasna pravila koja će omogućiti najboljem da pobijedi i unaprijed znati šta je cilj utakmice i koji rezultat očekujete. Uz to treba zaštititi resurse, prije svega more i obalu i realizovati projekte predviđene Master planom razvoja turizma i Prostornim planom posebne namjene za morsko dobro. Ne treba srljati ka kratkoročnim kupoprodajnim efektima, već ciljati dugoročne, zapravo trajne pozitivne efekte. Mnogo je bolje transakciju realizovati u kontekstu strateškog interesa, nego u kontekstu dobre cijene postignute sa investitorom čiji je interes gašenje, a ne razvoj „kupljenog preduzeća”. Granica između interesa investitora i interesa države kao prodavca je izuzetno osjetljiva i treba je, u svakom slučaju, prepoznati i formulisati tenderskim uslovima i definisanjem pregovaračkog praga, uz pripremljene planove.

Crna Gora mora obezbijediti ekonomsko ozdravljenje razvojne pretpostavke. Razvoj nije moguć bez značajnih investicija, bilo da se one odnose na saniranje du-

bioza u privredi, jačanje socijalne politike, izgradnju infrastrukture, „green-field” projekte.

Turizam će kao privredna grana moći da obezbijedi promet u direktnim uplatama od 500.000.000 eura do 2010, a milijardu do 2020. godine, navodi se u nacrtu i dodaje da je ova oblast jedna od osnovnih u dogoročnoj razvojnoj strategiji.

Prema Master planu za razvoj turizma, strateški cilj je da se poveća kapacitet na 50 hiljada hotelskih ležaja do 2010, da bi se udvostručio do 2020. godine, kako bi se realizovao ekonomski potencijal u turističkoj grani privrede. Ambiciozno se ide na povećavanje broja kreveta, a treba insistirati na povećanju prihoda, a ne broja kreveta.

Najvažniji razvojni cilj je restruktuiranje komplementarnih kapaciteta (vikendice, domaćinstva i odmarališta) u osnovne (hoteli, pansioni, apartmani tipa *time share*), kao i revitalizacija nove turističke strukture u autohtonom zaleđu (paštrovska, braička i mainska sela). Ovo bi mogao biti svojevrsan oblik urbane reciklaže, tako što bi se stanovi za tržište pretvorili u apartmane tipa *time share*... Donji limit kvaliteta turističkih struktura neophodno je ustanoviti. Kao dobar primjer možemo uzeti Majorku koja utvrđuje najniži standard smještaja kao uslov za dobijanje dozvola za turističku djelatnost. Neprilagođene turističke strukture se ili zatvaraju ili ruše.

1. 12. 12. 1. MJERE ZA PODRŠKU RAZVOJNE STRATEGIJE TURIZMA I URBANIZACIJE

Fiskalnom politikom na opštinskom i na republičkom nivou podržati strateško opredjeljenje za transformaciju neturističkih ili nedovoljno turističkih struktura u turističke strukture komercijalnog karaktera.

Predlog hitnih mjera:

Zaštita okoline (deponije smeća, prečišćavanje tečnog otpada, zaustavljanje divlje gradnje); – potrebna infrastruktura – završetak procesa privatizacije i restitucije – osposobljavanje kadrova – standardizacija turističkih kapaciteta – priprema adekvatnih planova razvoja za strateške investitore – očuvanje resursa.

Predlog dugoročnih mjera:

razvoj saobraćaja – razvoj nautičkog turizma – aktiviranje zaleđa u turističke svrhe – razvoj kulturnih manifestacija – poboljšanje kvaliteta u odnosu na kvantitet – specijalizovana i raznolika ponuda – turističke atrakcije.

1. 12. 13. UBLAŽAVANJE REGIONALNIH RAZLIKA I URBANIZACIJA

Krupne promjene u političkom i ekonomskom smislu koje su se dešavale na ovim prostorima glavni su razlog neostvarivanja zacrtanih ublažavanja regionalnih razlika u razvoju Crne Gore. Nasuprot tome, može se reći da je u prethodnom periodu, usljed prekida rudarske aktivnosti, industrijske proizvodnje ili gašenja (likvidacije) nekih rudarskih i industrijskih postrojenja, te zbog smanjenja turizma, došlo do produbljivanja razlika u razvijenosti područja. Smanjene su investicije za održavanje infrastrukturnih, turističkih i drugih vitalnih objekata; došlo je do nepredviđenih aktivnosti (zbrinjavanje izbjeglica iz okruženja) itd.

U posljednjih pet godina došlo je do stabilnosti i ekonomskog oporavka Crne Gore, čime su otpočele aktivnosti na poboljšanju privrednog razvoja Crne Gore. To se manifestuje naročito u izgradnji infrastrukturnih, telekomunikacionih, medijskih, školskih objekata, društvenih, sportskih i svih drugih objekata. Ovo prati i otvaranje niza školsko-obrazovnih institucija, turističkih objekata, dogradnja i opremanje medicinskih ustanova itd. Taj trend smanjenja regionalnih razlika prostornog razvoja sve više napreduje.

1. 12. 14. URBANIZACIJA I KONFLIKTI U KORIŠĆENJU PROSTORA

Konflikti koji su identifikovani u korišćenju i namjeni prostora bili su osnova za opredjeljenja razvoja u prostoru po oblastima.

Orografske karakteristike – urbanizacija: Oko 95% teritorije Crne Gore je brdovito i planinsko područje, sa brojnim ograničenjima sa stanovišta gradnje hidrotehničke i saobraćajne infrastrukture, a istovremeno, ovo je i prednost zbog ambijentalnih vrijednosti.

Poljoprivreda – urbanizacija: Najveći dio kvalitetnog poljoprivrednog zemljišta (5,4% teritorije ili 741 km²) nalazi se u opštinama: Podgorica, Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Bar, Nikšić, Ulcinj. Opštine Podgorica, Nikšić, Bar i Ulcinj imaju pozitivni demografski rast, što ukazuje na vjerovatan trend daljeg pretvaranja poljoprivrednog u građevinsko zemljište.

Nalazišta ruda i mineralnih sirovina – urbanizacija: U dosadašnjim planovima nijesu prikazani ukupni bilansi površina koje treba rezervisati radi eksploatacije ruda i mineralnih sirovina. Konflikti urbanističkih planova i planova za eksploataciju ruda (primjer Pljevalja, promjene GUP-a da se omogući širenje površinskog koparudnika uglja u prostoru planirane privredne zone grada). Zaštititi prije urbanizacije područja za rudarsko-geološke aktivnosti: crveni boksit – rejon Župe nikšićke, bjeli boksit – područje Bijelih poljana, bakar – područje sela Varina kod Kosaniće, olovo i cink – rudno polje „Šuplje stijene” i „Brskova”.

Promjene vlasničkih odnosa – planski rezervisane zone za određene namjene: Konflikti zbog promjene vlasničkih odnosa u posljednjih deset godina odražavaju se na mogućnost očuvanja rezervnih zona (primjer površine i postrojenja nekadašnjeg vojno-civilnog aerodroma u Beranama su djelimično realizovane kao stambene zone; uz obalu Morače je građeno bez usaglašavanja sa infrastrukturnim zahtjevima).

Zaštita vodozahvata i izvorišta – druge namjene zemljišta: Uspostavljanja širih zona zaštite vodozahvata i izvorišta je od prioritetnog značaja. Ukupna površina tih zona je procijenjena na oko 2000 km². Globalna predviđanja nestašice vode na mnogim djelovima planete i to do 2020. godine stavljaju Crnu Goru u dobru poziciju.

Bezvodna područja – turizam: Neposredno zaleđe priobalnog dijela Crne Gore, kao i mnoga planinska područja su sa ovim ograničavajućim faktorom. Na ovim područjima, a koja su pogodna za razvoj turizma, postoji velika depopulacija.

Nekoordinisano planiranje infrastrukturnih sistema: Nekoordinisani planovi i projekti infrastrukturnih sistema stvaraju konflikte i konačno vode do neuspjeha u poboljšanju potrebne infrastrukture.

Energetika – zaštita prirodne sredine: Druga faza izgradnje TE „Pljevlja” treba da bude uslovljena prethodnim rješavanjem aktuelnih ekoloških problema. Izgradnja novih hidroelektrana, takođe, nosi sa sobom i ozbiljne negativne posljedice po životnu sredinu, pa je odluke o njihovoj gradnji potrebno donositi uz detaljnu i sveobuhvatnu procjenu uticaja na životnu sredinu.

1. 12. 15. URBANIZACIJA I DRUŠTVENE DJELATNOSTI

Većina školskih objekata je u nezadovoljavajućem stanju i time nijesu u mogućnosti da odgovore na postojeće značajne potrebe koje se tiču optimalnih uslova, potrebnih za odvijanje nastavnog procesa. Imajući u vidu stalne migracije stanovništva, osnovni obrazovni sistem suočava se sa problemom viška neiskorišćenog prostora školskih objekata na sjeveru, uz istovremenu preopterećenost kapaciteta objekata vaspitno-obrazovnih ustanova u gradskim sredinama, posebno Podgorici.

Poslije 1993. godine izgrađeno je nekoliko objekata kulture, najznačajnijih u opštini Podgorica: Crnogorsko narodno pozorište, domovi kulture u Tuzima i Sukuću, a u toku je izgradnja Dječjeg pozorišta, tj. prenamjena ranijeg objekta. U ostalim opštinama izgrađeni su domovi kulture: u Ulcinju, u opštini Plav-Gusinje, opštini Berane – u Petnjici, u Andrijevići.

1. 12. 16. ODRŽIVI GRADOVI U CRNOJ GORI U XXI VIJEKU

Čovjek se uređenjem prostora počeo baviti od najstarijih vremena, ali prostorno planiranje kao naučna disciplina nastalo je i razvilo se tek u XX vijeku. Pod prostornim planiranjem podrazumijeva se sistem mjera i aktivnosti usmjerenih ka multidisciplinarnom istraživanju prirodnih i stvorenih resursa na određenoj teritoriji, ocjene njihove iskorišćenosti, identifikacije podsticajnih i ograničavajućih internih i eksternih faktora razvoja, mogućnostima razvoja, prioritetima u razvoju i obezbjeđenju planskih rješenja i mjera po kojima bi se prostor uređivao i racionalno koristio. Prostorno planiranje se bavi planiranjem razvoja prostora i njegovim uređenjem⁴. Prostorno planiranje je i urbanističko planiranje, čiji je domen problematika prostornog razvoja i uređenja gradskih naselja i unošenja elemenata urbanog života u seoska naselja i seoski prostor uopšte. U Crnoj Gori urbanističkim planovima je obuhvaćena teritorija 66,74 km².

Ideja o održivom razvoju u odnosu na prostor i naselja razrađena je i definisana na nekoliko svjetskih konferencija (1975. u Vankuveru, 1992. u Rio de Žaneiru utvrđena Agenda 21, a 1996. u Istanbulu utvrđena deklaracija Habitat II). Najčešće navođena definicija održivog razvoja nalazi se u izvještaju „Naša zajednička budućnost”, koji je, na poziv Ujedinjenih nacija sačinila Evropska komisija za životnu sredinu i razvoj 1987. godine. Definicija glasi: „Održivi razvoj jeste razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjice, a da ne dovede u pitanje sposobnost budućih generacija da zadovolje vlastite potrebe”. Osnovni princip održivog razvoja definisala je Unova komisija pod vodstvom GRO Harlem Brundtland, ovo definicija je i danas prihvaćena:

⁴ 4 Bakić Radovan, *Prostorno planiranje*, Unireks, Podgorica, 1995. str. 12.

„Odgovoriti na zahtjeve današnje generacije, a da se pri tome ne unište mogućnosti da buduće generacije odgovore na svoje zahtjeve”.

1. 12. 16. 1. NASELJA U CRNOJ GORI, POVRŠINE IZGRAĐENIH STRUKTURA I PLANIRANE POVRŠINE

Od ukupne teritorije Crne Gore (13.812 km²), aproksimativna struktura korišćenja je: poljoprivredno zemljište oko 5.145 km² ili 37% teritorije; šume oko 6.225 km² ili 45% teritorije, a naselja, putevi, vode, kamenjar i druge kategorije oko 2442 km² ili 18% teritorije⁵.

U njenoj ukupnoj površini, sa nešto preko 90% učešća, dominira prostor iznad 200 metara nadmorske visine, u kojem, brdsko-planinski prostori od 200 do 1000 m. n. v. zahvataju oko 35% teritorije, planinsko područje od 1000 do 1500 m. n. v. oko 45%, dok na najviše djelova planina, preko 1500 m. n. v. otpada oko 15% teritorije. Ispod 1000 m. n. v. je ukupno oko 45% teritorije, u čemu oko 15% čine prostori do 500 m. n. v. i 29% prostori od 500 do 1000 m. n. v. Teritorija iznad 1700 m. n. v. kao izrazito visokoplaninska, i time, sa aspekta razvoja ograničavajuća kategorija prostora, zahvata oko 8,5% površine Crne Gore.

Izraženi nagibi terena su veoma prisutni na najvećem dijelu teritorije, što se veoma negativno odražava na uslove za poljoprivrednu proizvodnju i građenje, a posebno vođenje i izgradnju saobraćajnica. Padine od 10°, za koje se smatra da su približno gornja granica za intenzivnu poljoprivredu, zahvataju oko 18% ukupne površine Crne Gore, odnosno sve ravničarske prostore i znatan dio površina krečnjačkih zaravni. S druge strane, padine s nagibom preko 30°, koje karakterišu izraženi procesi erozije, denudacije i kretanja masa, zahvataju oko 24% teritorije, odnosno najveći dio terena visokih planina i strme kanjonske odsjeke dolina vodotoka.

U Crnoj Gori ima 21 opština sa 40 urbanih i 1216 seoskih naselja. Po popisu iz 1991, 15 sela je bilo bez stalnih stanovnika. Po popisu iz 2003, bez stalnih stanovnika je ostalo još 20 sela (u opštini Bar 4, Budva 5, Danilovgrad 1, Kotor 2, Nikšić 1, Pljevlja 3, Cetinje 4 sela), ali je 11 seoskih naselja, koja su 1991. god. bila ispražnjena u popisu od 2003, imalo stalno stanovništvo.

Gustina mreže naselja u tri regiona Crne Gore veoma je neujednačena (u zavisnosti od gustine naseljenosti i površine teritorije). Najgušća mreža naselja je u primorskom dijelu sa prosječno 15 naselja na 100 km², a naročito u Budvi (27 naselja na 100 km²) i Tivtu (26 naselja na 100 km²). Najrjeđa mreža je u sjevernom dijelu sa prosječno 7,8 naselja na 100 km², a naročito rijetka u opštinama Mojkovac, Plav i Šavnik. Opštine središnjeg područja imaju gustinu mreže u prosjeku oko 8,8 naselja na 100 km², što je približno prosječnoj gustini mreže naselja za nivo Crne Gore koja iznosi 8,98 naselja na 100 km². Jedna od važnih karakteristika mreže centara

⁵ Kako nije uspostavljen katastar poljoprivrednog i šumskog zemljišta i kako nijesu usaglašeni standardi njihovog evidentiranja, jedan dio teritorije se vodi i kao šumsko (neobraslo šumsko) i kao poljoprivredno zemljište (livade).

na teritoriji Crne Gore je to da Podgorica kao državni i Nikšić kao regionalni centar obuhvataju u okviru svojih urbanih zona 32% ukunog broja stanovnika Crne Gore.

Posmatrano po opštinama, najviši stepen urbanizacije ima opština Budva, preko 85% stanovništva, zatim slijedi Cetinje 83,07%, Podgorica 82,93%, Nikšić 77,32%, a najniži Andrijevića 18,55% i Šavnik 19,34%. Za očekivati je da se ove tendencije nastave. U nekim slučajevima je visok stepen urbanizacije rezultat velike depopulacije ruralnog područja (npr. Cetinje). Stepen urbanizacije je dostigao 62,8% za čitavu Crnu Goru, sa znatnim regionalnim varijacijama.

1. 12. 16. 2. MREŽA NASELJA I PROSTORNI PROCESI U CRNOJ GORI

Latinski termin *urbanus* – grad je poznat od davnina, međutim, termini urbanizam i urbanizacija su relativno novijeg datuma. Pod urbanizacijom se podrazumijeva svjetski proces koncentracije stanovnika u relativno veća ljudska naselja, intenziviranje komunikacija i brze izmjene informacija među ljudima, proces integracije veoma raznovrsnih oblika ljudske egzistencije. Ona je pokazatelj progressa čovječanstva, razvoja stvaralačkih potencijala ljudi. Grad predstavlja višu organizaciju prostora za ljudsko društvo. Od prve polovine devedesetih godina XX vijeka, ojačali su procesi koncentracije i centralizacije stanovništva i aktivnosti u pojedinim regionima Crne Gore i bržeg razvoja pojedinih opštinskih centara središta, uz istovremeni sporiji razvoj perifernih područja.

Pojedini gradovi: Podgorica, Nikšić, Herceg Novi, Budva i Bar, rastu usljed povećanja ukupnog broja stanovnika, mahom na račun praznjenja okolnog prostora opštinskih središta. Kao posljedica, jača trend suburbanizacije, u porastu je prostorna razućenost, čime se mijenjaju tipološke i ekološko-prostorne karakteristike većeg broja naselja. To se manifestuje kroz novi prostorni razmještaj stambenih zgrada i lokacija za proizvodnju i servise u predgrađima većih naselja i gradova. Suburbanizovana naselja formiraju se kao nove aglomeracije, uglavnom individualnih porodičnih kuća neagrarnog stanovništva u blizini gradskih središta, ili strukturno preobraženih nekadašnjih tradicionalnih sela, dok su na Primorju to uglavnom razni oblici sekundarnih stanova. Ta naselja su nezavisna od seoskog zaleđa i imaju uglavnom stambene funkcije, a djelimično i funkcije usluga i snabdijevanja. Pri tom, većina radnih mjesta ostaje u najbližem većem naselju. Za naselja ovog tipa karakteristična je monofunkcionalnost, pretjerana potrošnja prostora, niska infrastrukturna opremljenost i znatni negativni uticaji na životnu sredinu.

U najvećem broju slučajeva, rast i razvoj gradskih i drugih naselja odvijali su se spontano, u čemu je veliko učešće bespravne izgradnje. Ovo je velikim dijelom posljedica nedovoljne i neodgovarajuće planske dokumentacije, a jednim dijelom i posljedica niske planske discipline u ostvarivanju postojećih planova. Imajući u vidu vrijeme kada su usvojeni, većina prostornih planova opština i generalnih urbanističkih planova rađena je na osnovu razvojnih i društvenih pretpostavki koje se bitno razlikuju od današnjih. Stoga, takvi planovi nijesu mogli da spriječe negativne razvojne pojave u prostoru u proteklom periodu, a u novije doba su se uglavnom poka-

zali kao neodgovarajući, u izmijenjenim društvenim, socijalnim i privrednim uslovima.

Uz to, starija generacija planova ne sadrži sav implementacijski mehanizam koji je inače neophodan za dosljedno i efikasno ostvarivanje ključnih planskih odredbi, pa i to predstavlja važan razlog zbog kojeg je veliki broj planova manje upotrebljiv. Ukupno, kao posljedica radikalno promijenjenih pretpostavki i uslova, često i neadekvatnih planova i kašnjenja u donošenju planske dokumentacije, u Crnoj Gori dominira neracionalno korišćenje postojećih građevinskih i saobraćajnih površina. Naročito je nepovoljno to što se veoma često gradi u prostoru koji po urbanističkim kriterijumima nije najprimjereniji za pojedine vrste djelatnosti, odnosno za koji ne postoje odgovarajući urbanistički dokumenti.

1. 12. 16. 3. GRADOVI I ODRŽIVI RAZVOJ

Primijenjeno na prostor, održivi razvoj definišemo na sljedeći način: koristiti prostor onako i onoliko koliko je moguće da bi sačuvalao svoje resurse, vrijednosti i osobine i za buduće generacije, eksploatišući ga do mjere kojom se ne ugrožava njegova održivost. Područje gradova može težiti napredovanju ka većoj efikasnosti resursa i kvaliteta životne sredine, ka društvenoj pravičnosti i vitalnosti zajednice istovremeno smanjujući zavisnost od automobila, potrošnju resursa koji se ne mogu obnoviti, opasan otpad i socijalne nejednakosti. Neki autori stavili su naglasak na urbanističko projektovanje i prostorno planiranje. Drugi su se usmjerili na aspekt planiranja životne sredine koji se tiče kvaliteta vazduha, vode i prirodnih ekosistema.

Na osnovu te definicije i izvora koji su spomenuti, može se zaključiti da glavni pravci urbane održivosti podrazumijevaju sljedeće:

1. efikasna upotreba resursa;
2. racionalna, efikasna upotreba zemljišta;
3. obnavljanje prirodnih resursa;
4. manje automobila, bolji pristup;
5. pogodna okolina za život i stanovanje;
6. održiva ekonomija;
7. učešće i uključivanje građana u zajednicu;
8. očuvanje lokalne kulture i tradicije.

1. 12. 16. 3. 1. EFIKASNA UPOTREBA RESURSA

Napredak održivosti podrazumijeva veću pažnju posvećenu protoku energije i materije kroz ljudsko društvo te planiranje pametnije upotrebe prirodnih bogatstava. Sveobuhvatni izazov može se sagledati kao pomak od otvorenog protoka resursa – ljudski sistemi jednokratno iskorištavaju, zatim odbacuju prirodna bogatstva koja se ne mogu obnoviti (što tokom samog procesa najčešće dovodi do zagađenja i toksičnog otpada), ka zaokruženom protoku s ponovo upotrijebljenim i recikliranim resursima.

Relacija energija – grad predstavlja kompleksan problem koji uključuje brojna pitanja i podrazumijeva učešće raznih disciplina u razmatranju i rješavanju. Relacija nije jednosmjerna niti prosta. Naprotiv, u mnogim segmentima uočava se međusobno uslovljavanje kao i povezanost gdje uticaj na jedan ili drugi kompleks nije rezultat uzročno – posljedične veze niti se ustanovljava po prirodi stvari, već je rezultat konkretnog opredjeljenja ili odluke.

U sljedećoj tabeli je prikazan broj stanovnika u svijetu u prošlosti i prognoza rasta, prema predviđanjima OUN.

Tabela 1. 38. – Brojno kretanje stanovnika u svijetu u periodu 1650–2000. i prognoza do 2070. godine

Godine	Stanovništvo u milionima	1650 = 100%	Lančani indeks
1650.	505	100	100
1750.	673	133,3	133,3
1800.	868	171,9	129,0
1850.	1143	226,3	131,7
1900.	1580	312,9	138,2
1950.	2539	502,8	160,7
2000.	6064	1200,8	238,8
2010.	7.000	1386,1	115,4
2022.	8.000	1584,2	114,3
2070.	10.000	1980,2	125,0

Brzi rast stanovništva prati još brži rast potreba za energijom. Na globalnom nivou trend rasta potreba za energijom iznosi oko 2,8% godišnje, što bi značilo da će već oko 2020. godine doći do povećanja korišćenja energije do čitavih 60% u odnosu na nivo iz 2008. godine.

pozicija prostornih planera je posebno interesantna. Oni su u situaciji da za neke opcije energetskog razvoja nalaze najpovoljnija prostorna i fizička rješenja; ali isto tako da, znajući za vezu i efekte koje veza grad – energija može da ima, nude rješenja koja će podsticati određene pravce u strategiji energetskog razvoja. To se najbolje vidi u slučaju novih i obnovljivih izvora, kao i na planu podizanja efikasnosti korišćenja energije. Upravo znanja koja dolaze od strane struka koje se fizičkim prostorom bave, čine onaj komplementaran segment neophodan za osmišljavanje boljih i efikasnijih rješenja u domenu energetike. Sudeći po tekućoj praksi i na jednoj i na drugoj strani, izgleda da prednosti ovoga još uvijek nisu dovoljno jasne niti istaknute u prvi plan prilikom donošenja odluka.

Razmatranje pitanja energije kao jednog od ključnih sila (determinanti) razvoja današnjice otvorilo je i pitanje modela stručnoga rada. Postavlja se pitanje: Da li je moguća primjena nalaza u sadašnjem trenutku i da li je realno pretpostaviti približavanje energetski senzitivnom konceptu?

Za promjenu je neophodno ispunjenje dva bitna preduslova. Prvi, društvena verifikacija energije kao opredjeljenja (vrijednosti), i drugi, cjelovitija ispitatost relacije energija – grad koja formira kritičan fond znanja kao osnov za novo i drugačije.

Čini se da u našim uslovima u ovom trenutku nijedan od preduslova nije u potpunosti ispunjen. I dok je u okviru drugog primjetan rast i konstantan priliv novih saznanja i iskustava, što nas polako približava stanju kada je moguće ponuditi alternativu, u slučaju prvog nema značajnijeg pomaka. Uočavanje jedne pojave, fenomene

na jeste važno, ali to ne donosi automatski i promjene. Sa prerastanjem u vrijednost ili opredjeljenje, stižu se uslovi za preusmjeravanje tekuće prakse. Kumulacija je začeta pa se i aktuelno stanje prije može ocjenjivati kao nagovještaj nečega što ima mogućnost da se razvije kao realna osnova za gradnju drugačijih modaliteta. Sa sazrijevanjem svijesti o značenju pojave i procesa koji je prate, steći će se uslovi i za njenu verifikaciju, a time i za iniciranje promjena.

O tome koliko su im značajne vjetrenjače, gotovo živi istorijski spomenici govori to da Holanđani slave praznik Nacionalni dan vjetrenjača (11. maj). Proslavljaju ga vrlo veselo uz kićenje vjetrenjača sa raznovrsnim cvjećem, vjenčićima, figuricama anđela ili holandskom zastavom. Vjekovima su vjetrenjače pomagale Holanđanima u borbi sa nedostatkom vode, tako da i nije čudno zašto su baš oni prvi koji su razvili i unaprijedili tehnologiju vjetrenjača. U Holandiji ih je nekada bilo preko 10.000, ali sada ih ima oko 1.000. Većina preostalih vjetrenjača su otvorene za javnost, a čak su poneke i naseljene i ne predstavljaju muzeje.

1. 12. 16. 3. 2. RACIONALNA, EFIKASNA UPOTREBA ZEMLJIŠTA

Zemljište je jedan od osnovnih elemenata prirodne sredine grada. Njega treba posmatrati kao jedinstven kompleks u kome se prožimaju različiti elementi prirodne sredine i odvijaju se različiti biohemijski procesi. Na zemljištima su ustanovljene brojne poljoprivredne kulture, posječena ili zasađena stabla drveća, izvršene različite melioracije, izgrađeni brojni industrijski objekti i objekti infrastrukture. Zemljište je važan faktor u gradnji i eksploataciji građevinske teritorije u gradu. Veća dubljina zemljišta zahtijeva obimnije zemljane radove, dok plitka zemljišta onemogućavaju razvitak zelenila i hortikulturnih sadržaja. Zemljište je vjerovatno naše najvažnije ograničeno prirodno bogastvo, a današnji obrasci urbanog razvoja nesumnjivo troše zelene površine na neodrživ način.

Osobito je interesantan problem rekultivacije gradskih zemljišta u XX vijeku. Odroni od dobijanja rude, pravi vještački kanjoni nastali kopanjem rude predstavljaju velike probleme nekih rudarskih gradova. U predgrađu San Dijega na rekultivisanoj teritoriji dnevnih kopova i kamenoloma izgrađen je park. U Amsterdamu je pri izgradnji vještačkih brežuljaka korišćena zemlja od iskopanih kanala.

Osim određenih promjena načina upotrebe zemljišta, održivi obrasci razvoja će po svojoj prilici obuhvatiti i odnos ljudi prema zemlji. Jedna od važnih karakteristika mreže centara na teritoriji Crne Gore je to da Podgorica kao državni i Nikšić kao regionalni centar obuhvataju u okviru svojih urbanih zona 32% ukunog broja stanovnika Crne Gore.

U Crnoj Gori kao posljedica širenja suburbanih područja i mogućeg povezivanja pojedinih funkcija i njihovog međusobnog povezivanja i prožimanja, u nekim područjima je već moguće formiranje pojedinih gradskih regiona. Iako još nema jednoznačne evidencije o tome da se urbanizovana područja u Crnoj Gori spajaju, osim u pojedinim djelovima Primorskog regiona, već je moguće predvidjeti buduće formiranje i rast urbanih aglomeracija na pravcima Podgorica – Danilovgrad, Herceg Novi – Tivat, Budva – Petrovac i Sutomore – Bar – Ulcinj. Takođe je neophodno za-

štititi prigradske djelove gradskih centara od dalje nekontrolisane suburbanizacije. Naznačene procese tzv. „urbane reciklaže” treba ubrzati, a odredbe o tome što prije treba izraditi u odgovarajućim planovima i drugim lokalnim dokumentima.

Niz raznih zamisli mogu pomoći usmjerenju ka održivoj upotrebi zemljišta. Dugoročne djelotvornosti radi, propise treba dopuniti politikom veće efikasnosti upotrebe zemljišta u okviru već izgrađenih područja, kao i nastojanjem da se ta mjesta učine zelenijim, bezbjednijim, atraktivnijim i pogodnijim za život. Drugi vidovi kontrolisanja upotrebe zemljišta mogu pomoći da se sačuvaju poljoprivredna imanja, ekološka staništa i slobodni prostor u blizini grada. U međuvremenu se može proširiti sistem gradskih zelenih površina i promijeniti sistem oporezivanja imovine radi promovisanja pravičnosti.

1. 12. 16. 3. 3. OBNAVLJANJE PRIRODNIH RESURSA

Značajno mjesto zauzima opcija optimizacije energije, odnosno racionalizacija korišćenja energije. Pod ovim terminima se podrazumijeva smanjivanje specifične potrošnje i povećanje efikasnosti korišćenja u svim sektorima potrošnje. To znači prilagođavanje postojećih ili stvaranje novih odgovarajućih uslova u svim relevantnim oblastima – tehnička i tehnološka rješenja, organizacija, sistematska rješenja, informisanje i dr. Naročito se skreće pažnja na usaglašavanje izvora energije i polja primjene, kao i promjenu standarda (npr. u starogradnji, saobraćaju i sl.). Ovaj koncept nailazi na sve veći broj pristalica i bio je tema brojnih dokumenata u Evropskoj uniji, Ujedinjenim nacijama i drugim međunarodnim organizacijama. Evropska ekonomska komisija u svojim preporukama ostvarljivost optimizacije vidi kroz: (1) energetske odgovorno fizičko planiranje, (2) postupke proizvodnje i konverzije energije, (3) distribuciju, (4) ekonomičnije korišćenje i (5) promjene u saobraćaju.

Pored razvijenosti i dobrog životnog standarda, Island predstavlja jednu od najmanje industrijalizovanih zemalja u svijetu. Do početka XX vijeka ovo je bila jedna od najsiriromašnijih zemalja Zapadne Evrope. Snažan ekonomski rast je uslovljen ubrzanom modernizacijom infrastrukture, poslije Drugog svjetskog rata. Jedan od glavnih razloga zašto Island nije pristupio Evropskoj uniji je mišljenje političara koji smatraju da bi time došlo do povrede prirodnih resursa države.

Energija sunčevog zračenja bi mogla da bude veoma značajan energetski izvor u Crnoj Gori. Područje Crne Gore je izloženo direktnom sunčevom zračenju oko 1.500 do 2.550 časova godišnje. To se naročito odnosi na obalni dio Crne Gore i područje oko Podgorice. U području Crne Gore prosječna godišnja suma globalnog zračenja kreće se između 3.500 i 4.450 Wh/m² dnevno, dok mjerenja pokazuju da ona u ljetnjim mjesecima dostiže do 8 kWh/m² dnevno. Ovaj vid energije sve više se koristi za pripremu potrošnje tople vode, klimatizaciju i grijanje, ali bez većeg uticaja na energetske bilans. Međutim, daljim razvojem tehnoekonomske performansi sunčevih kolektora i s obzirom na visok stepen solarizacije razvojno-propulzivnih djelova teritorije Crne Gore, očekuje se značajniji i bilansno relevantan rast korišćenja sunčeve energije za zadovoljenje dijela energetskih potreba privrede i domaćinstava.

1. 12. 16. 3. 4. MANJE AUTOMOBILA, BOLJI PRISTUP

Današnji sistemi saobraćaja doprinose kompleksnoj mreži urbanih problema, kao što su: zagađenost vazduha, zakrčenost, smog, širenje predgrađa, uništavanje ekosistema i društvena fragmentacija. Gradovi i druga urbana naselja su glavna središta zapošljavanja. Većina radnih mjesta je u najvećim naseljima. Takav prostorni razmještaj predstavlja glavni izvor visokog učešća dnevnih radnih migracija. Mnogi zaposleni ne rade u mjestu stalnog prebivališta.

Život u gradovima postaje sve složeniji zbog sve češćih saobraćajnih zastoja i umanjena brzine saobraćaja. Saobraćaj u održivom gradu najverovatnije će biti zasnovan na nekoliko ključnih principa: pristup manje udaljenosti, preokret sadašnje saobraćajne hijerarhije i manja potražnja. Uzeti zajedno, ti činioци će po svojoj prilici umanjiti ukupnu prostornu pokretljivost, istovremeno im omogućivši da putuju na daleko čistiji način koji, korisniji za resurse, unapređuje zajednicu. Princip „pristup manje udaljenosti” znači rješavati probleme prevoza skraćanjem razdaljine koju ljudi moraju svakodnevno da prelaze. To se postiže prevashodno drugačijom upotrebom zemljišta, na primjer podsticanjem kombinovanih sadržaja, stvaranjem lokalnih centara i „urbanih sela” koja na malo prostora obuhvataju kuće, mjesta za rad, radnje i sportske centre. Nije slučajno što razvoj takvih kombinovanih sadržaja daje prednost mjestima koja su zanimljivija i pogodnija za život. „Preokret saobraćajne hijerarhije” podrazumijeva poglavito pješake, sa stanovišta energije najefikasniji vid transporta, a takav naglasak povećava i neophodno prisustvo ljudi u gradu. Planiranje upotrebe bicikla takođe treba da bude pri vrhu liste prioriteta, a tek potom javni saobraćaj. Smanjujući broj putovanja („faktor potražnje”), zakrčenost može biti manja, a kvalitet života veći i bez izgradnje novih puteva ili druge infrastrukture („faktor ponude”). Naročito su korisni mehanizmi naplate, kao što su više cijene parkiranja, oporezivanje benzina i putarine, veći troškovi registracije vozila. Osnovni principi na kojima treba da se temelji nova saobraćajna politika su efikasnost, dostupnost saobraćajnih usluga i saobraćajne mreže i podrška održivom privrednom razvoju.

Amsterdam je idealan kako za pješake i bikickliste tako i za one koji koriste javni transport. Jedino je automobilski saobraćaj u Amsterdamu znatno otežan. Ulice su uske, uglavnom jednosmjerne, pune turista i biciklista. Cijena parkiranja u Amsterdamu je jako visoka, a broj parking mjesta ograničen. Pogrešno parkiranje se ne oprašta, a kazne su visoke.

Bicikl je zaštitni znak Amsterdama i najbrži način da dođete do svoje destinacije. Gotovo pola svog transporta u Amsterdamu se odvija biciklom. Taksu bicikl je „super kul” način prevoza po Amsterdamu! Danska je jedna od zemalja sa najviše biciklista na svijetu. Tokom saobraćajnog špica u gradovima se može vidjeti veliki broj biciklista – roditelja koji prevoze djecu – na odlasku ili povratku s posla, iz jaslica ili vrtića.

Na različitim stadijumima urbanističkog projektovanja treba koristiti svaku mogućnost za sniženje štetnih uticaja izduvnih gasova na zdravlje stanovnika i materijalna dobra grada. Ulice za teretni tranzitni saobraćaj treba projektovati na dovoljnom udaljenju od stambenih zona. Magistralne ulice sa intenzivnim autosaoobra-

čajem moraju imati zadovoljavajuću širinu i adekvatnu izolaciju od stambenih zgrada. Smatra se da je sa povećanjem brzine protoka saobraćaja smanjeno zagađivanje koje potiče od njega, naročito ako je to ona vrsta saobraćaja sa čestim zaustavljanjima i ubrzanjima za koju je potrebno saobraćaj preusmjeravati na kružne tokove i raskršća sa više nivoa.

Kada se uzmu u Crnoj Gori godine izgradnje (projektni period je 20 godina) i činjenica da su, uglavnom, mala sredstva ulagana za održavanje, onda je jasno u kakvom je stanju putna infrastruktura. Posebno ako se zna da se oko 25% mreže nalazi na nadmorskoj visini većoj od 1.000 m. Dodatni problem su prolasci magistralnih i regionalnih puteva kroz gradove. Još planom iz 1986. godine naglašena je potreba za izgradnjom obilaznica. Odlaganje izgradnje zaobilaznica čini da je njih kasnije još teže realizovati, jer se gradovi neplanski šire, čime su ranije odabrane lokacije za obilaznice sve više ugrožene i dovedene u pitanje.

1. 12. 16. 3. 5. POGODNA OKOLINA ZA ŽIVOT I STANOVANJE

Drevni Vavilon se protezao duž obje obale Eufrata, koji je, istina, bio 10 puta uži od Nila, što je omogućilo da se rijeka iskoristi kao kompoziciona osa grada. Oba dijela grada je vezivao kameni most sa lukovima, očuvan do današnjih dana. Centralna ulica je bila široka 10 m, a dugačka 2 km i bila popločana pločama koje su bile povezane asfaltom. Za planiranje je karakteristična izgradnja i modifikacija uzvišenja i zauzimanje za izgradnju dvoraca i hramova. Vavilon se proslavio čuvenim visećim vrtovima, koji su bili u četiri nivoa sa izdignutim terasama na kojim je zasađivano bilje: na nižim nizijsko, a na najvišim visoko planinsko bilje.

Nivo inženjerskih i agrotehničkih rješenja visećih vrtova bio je veoma visok. Površine terase su zalivane olovom, zatim je ugrađivan sloj smolom premazane trske, na njega ćerpič, a na vrhu je nasipan sloj plodne zemlje. Odsjeci između terasa su bili 5 m, a najviša terasa je bila na 25 m relativne visine. Primjetno je da su baštovani dobro znali biologiju i ekologiju biljaka, umjeli su ih koristiti na bazi prirasta. Širina terase je bila svega oko 3,5 m. U starom Vavilonu su na glinenim pločicama sačuvani propisi o čistoći tijela, nadzor nad vodovodima i njihova sanitarna zaštita, izolacija leproznih bolesnika i konstituisanje karantina.

Povoljna cijena stambenog prostora jeste problem koji se stalno ponavlja u mnogim gradovima i pregrađima danas. Po popisu 2003. godine, Crna Gora je imala oko 180.000 domaćinstava i 240.000 stanova. Iz takvih podataka bi se moglo zaključiti da u Crnoj Gori nema stambenog deficita. Međutim, stanje je drugačije. Veliki broj stanova namijenjen je povremenoj upotrebi, dok je u demografski ugroženim i ekonomski perifernim područjima veliki broj stanova napušten. Velike su regionalne razlike u cijeni stanova, koje prate tražnju, pri čemu cijene stanova u Podgorici i na Primorju znatno premašuju cijene u drugim regionima. Održavanje stambenog fonda bilo je nedovoljno, što bi imalo i veoma nepovoljne posljedice u slučaju elementarnih katastrofa.

Najvažniji problemi karakteristični za oblast stanovanja sa kojima je danas suočena Crna Gora mogu se svesti na sljedeće:

– oko 27.000 domaćinstava u Crnoj Gori nema riješeno stambeno pitanje na adekvatan način, što znači da su prinuđeni da u postojećim uslovima plaćaju izuzetno visoku zakupninu za stan u odnosu na ostvarena mjesečna primanja;

– vlasničkom transformacijom stambenog fonda iz dominantno društvenog u dominantno privatni nije formiran Stambeni fond koji bi omogućio aktivnosti države u ovoj oblasti;

– neadekvatno održavanje i ubrzano propadanje postojećeg stambenog fonda;

Osnovna polazišta za dalje rješavanje stambene problematike su:

– stambena tražnja znatno nadmašuje ponudu, naročito u najvećim gradovima i turističkim primorskim središtima;

– primjetan je nedostatak socijalnih stanova u vlasništvu i upravljanju opštinskih fondova;

– u mnogim područjima zahtjevi i pritisci za individualnu izgradnju nadmašuju prostorne mogućnosti.

U prethodnom periodu u Crnoj Gori izrađeno je i rekonstruisano nekoliko objekata kulture, a najviše u opštini Podgorica, Crnogorsko narodno pozorište (5300 m²), Dom kulture u Tuzima (1700 m²) i Dom kulture u Sukuruću (940 m²). U toku je izgradnja Dječjeg pozorišta, tj. adaptacija ranijeg objekta i promjena njegove namjene. U drugim opštinama, odnosno mjestima, izgrađeni su: Dom kulture u Ulcinju (3600 m²); Dom kulture u Gusinju (1040 m²), i Dom kulture u Petnjici (850 m²), u opštini Berane, objekat Doma kulture u Andrijevići, površine od 1900 m².

Razvoj fizičke kulture komplementaran je razvoju nekih drugih društvenih djelatnosti, naročito obrazovanja i zdravstva, a ove aktivnosti ostvaruju se na raznim nivoima (u školama, preduzećima, opštinama, itd.). Ipak, još je relativno skroman broj stanovnika koji kroz ovaj vid opšte kulture zadovoljava potrebe na adekvatan način, a nedovoljno bavljenje sportom i rekreacijom negativno se odražava na zdravlje ljudi, naročito djece i omladine. Prostorni raspored aktivnosti fizičke kulture je neravnomjeran, naročito na opštinskom nivou. Ove aktivnosti najviše su razvijene u većim gradovima (u Podgorici, Nikšiću, Bijelom Polju, Pljevljima i Baru), naime, tamo gdje je najviše stručnog kadra i zatvorenih i otvorenih sportskih objekata. U periodu 1993–2005. godine, u oblasti fizičke kulture ostvareno je sljedeće:

– izgrađene su sportske dvorane u Budvi (površine 4700 m²), Nikšiću (4900 m²), Bijelom Polju (4500 m²), Kolašinu (4200 m²) i Pljevljima (4500 m²);

– još su u izgradnji sportski bazen u Budvi (4200 m²), Sportski centar u Herceg Novom (4200 m²) i sportske dvorane u Baru (5000 m²) i Rožajama (4000 m²); adaptiran Sportski centar na Cetinju (sportske površine od 4500 m²) i Sportski centar u Podgorici.

Zbog kišovite klime, Holandani veliki značaj pridaju stanovanju, tj. spoljašnjoj i unutrašnjoj arhitekturi. Osnovni pojam takvog načina življenja je *gezellig*. Osnovno značenje ovog pridjeva je osjećaj prijatnosti i podrazumijeva druženje u prijatnom prostoru. Izražavajući tipično holandski stav prema životu i uživanju, dobio je veoma široko značenje: skoro sve može biti *gezellig*, čak i tuča fudbalskih navijača ili političke demonstracije.

Tradicionalni holandski stil u arhitekturi poznaje nekoliko osnovnih oblika pročelja tj. zabata: *puntgevel*, *klokgevel*, *trapgevel*. Karakteristična je i velika površina koju zauzimaju prozori, najčešće bez zavjesa („pošteni ljudi nema šta da kriju od prolaznika”) ili sa malim čipkanim paravanom zvanim *horretje*. Osnovna načela unutrašnje arhitekture su ekonomičnost (ušteda prostora), jednostavnost i udobnost.

Canberra je glavni grad Australije s 333.940 stanovnika (2006) najveći grad australijske unutrašnjosti. Mjesto za izgradnju grada odabrano je 1908. godine sporazumom između Sydney-a i Melbourne-a. Na međunarodnom konkursu za dizajn grada, koji je raspisala Australijska vlada, pobijedili su arhitekti iz Čikaga, Walter Burley Griffin i Marion Mahony Griffin. Izgradnja je započela 12. marta 1913. godine, te se taj datum uzima kao datum osnivanja grada. Pobjednički dizajn je bio obilježen velikom količinom zelenila i stapanjem urbanog s prirodnim okolinom, što je jedan od najranijih primjera takve vrste gradnje u svijetu.

Planiranje novih ili regeneracija već postojećih zelenih površina u načelu trebalo bi da zadovolji nekoliko osnovnih ciljeva: zaštita biodiverziteta i prirodnih vrijednosti kao bitnog elementa prirodne posebnosti i kvaliteta prirodne sredine; približavanje evropskim standardima i kriterijumima u pogledu nivoa ozelenjavanja prostora; povećanje atraktivnosti područja naselja, sa posebnim akcentom na očuvanju i unapređenju područja koja predstavljaju pejzažne i ambijentalne cijeline; preduzimanje odgovarajućih biotehničkih mjera za sanaciju i unapređenje degradiranih djelova prostora; postizanje ravnoteže između izgrađenih i zelenih površina u naseljima, u cilju poboljšanja mikroklimatskih uslova, lakšeg oticanja atmosferskih voda, smanjenja efekta zagađenja i drugih ekoloških razloga; i poštovanje estetskih kriterijuma i pravila, u smislu harmonije odnosa boja i oblika.

1. 12. 16. 3. 6. ODRŽIVA EKONOMIJA

Jedan od najvećih izazova održivosti predstavlja razvijanje ekonomije koja uvažava dugoročno zdravlje ljudskih i prirodnih sistema. Održiva regionalna ekonomija će biti organizovana oko tri principa. Prvo, to će najvjerovatnije biti ekonomija koja nastoji da se nadoknadi šteta koja je u prošlosti nanijeta životnoj sredini i društvu i sprečava nastanak novih problema. Drugo, to bi mogla biti „ekonomija usmjerena na ljude”, koja zadovoljava stvarne ljudske potrebe i obezbjeđuje pristojno plaćene poslove. Treće, to će vjerovatno biti lokalno orijentisana ekonomija koja naglasak stavlja na lokalno vlasništvo, lokalnu upravu, lokalne investicije, lokalne resurse, proizvodnju za lokalno tržište.

Koncentracija i disperzija manifestuju se i preko razmještaja djelatnosti po naseljima u Crnoj Gori. U urbanim i pretežno urbanim naseljima registrovana je velika većina svih djelatnosti. U pogledu vrste djelatnosti, u urbanim naseljima su to uglavnom tercijarne i kvartarne djelatnosti (trgovina, ugostiteljstvo, turizam, finansijske usluge, školstvo, zdravstvo, socijalne ustanove, državna uprava i organi lokalne vlasti i samouprave, kultura i sport). U pojedinim gradovima još su značajne industrijske i druge prerađivačke djelatnosti, iako se njihovo učešće u BDP-u smanjuje, nakon višegodišnje stagnacije ili restrukturiranja, a tako i učešće saobraćaja i pra-

tećih usluga. U vezi sa tim, u posljednjih desetak godina mala dostupnost pojedinih perifernih područja, odnosno centara, predstavljala je znatan ograničavajući faktor za prestrukturiranje privrede, ili za uvođenje novih privrednih programa, što je izazvalo porast dnevnih radnih migracija, a često i dodatno iseljavanje sa tih područja. Niska dostupnost za usluge višeg ranga (obrazovanje, zdravstvena zaštita i dr.) naročito je karakteristična za planinska i/ili prigranična područja.

Holandija je održiva, prosperitetna i otvorena ekonomija koja veoma zavisi od spoljne trgovine. Ekonomija je poznata po stabilnim industrijskim odnosima, regulisanoj nezaposlenosti i inflaciji, prilično velikom proračunskom višku i važnom ulogom evropskog saobraćajnog čvora. Sve navedeno važi i za gradove Holandije.

Snage zemlje i gradova Holandije:

1. visokoobrazovana, trenirana radna snaga;
2. sofisticirana infrastruktura;
3. prisustvo transnacionalni kompanija uključujuću Filips i Shell;
4. jak konsenzus između zaposlenih i poslodavaca;
5. niska inflacija;
6. tradicija visokotehnoških inovacija uključujući i stvaranje muzičkih kaseti i CD-a.

Slabosti zemlje i gradova Holandije:

1. visoki socijalni doprinosi,
2. visoke takse i socijalne premije;
3. jedna trećina nacionalnog prihoda se potroši na socijalno osiguranje,
4. visoke cijene nadnica.

Industrijska aktivnost u Holandiji je pretežno koncentrisana u prehrambenoj industriji, hemijskoj, preradi petrola i elektronskoj mašineriji.

Island je dostigao impresivan ekonomski uspon tokom protekle decenije, sa znatnim porastom, uz niski stepen inflacije i nezaposlenosti. Međutim, tokom 2008. godine, početkom globalne ekonomske krize, tri najjače islandske banke su osjetile gubitke, tako da su uskoro morale biti stavljene pod nadzor Vlade. Kolaps bankarskog servisa i pad islandske krune su doveli do ekonomske i finansijske krize na ostrvu. Ipak, islandska ekonomija se sve više oporavlja, zahvaljujući zdravoj ekonomskoj politici Vlade, kao i pomoći Međunarodnog monetarnog fonda. Stub islandske ekonomije čine prirodni resursi, hidro i geotermalna energija, more bogato ribom, ovčarstvo. U posljednje vrijeme nije mali broj ni firmi za proizvodnju kompjuterskih softvera, kao ni biotehnoških kompanija.

Razmještaj, veličina i današnje stanje većih (centralnih) naselja u strukturi urbane mreže u Crnoj Gori ne omogućavaju optimalan privredni razvoj i veću gustinu javne infrastrukture. Mnogi gradovi imaju jednostranu funkcionalnu strukturu, sa dodatnim ograničenjima koja su nastala kao posljedica ekonomske, socijalne i druge krize i nedovoljnog privrednog rasta u periodu od početka devedesetih godina, odnosno sa umanjnim kapacitetima u privredi. Ovi problemi su dodatno usloženi zbog migracionih procesa, koji su doveli do toga da je demografski pritisak najveći upravo na gradove, odnosno najveća urbana naselja.

Smjernice ekonomskog razvoja održivih gradova ne treba da zanemare izvozno orijentisane industrijske grane, već da podstaknu, koliko god je moguće, ekonomsku aktivnost konkretnih zajednica i regiona. Poslovi poput čišćenja životne sredine, recikliranja, javnog saobraćaja, jeftinog stambenog prostora, proizvodnje zdrave hrane i tome slično, nasuprot tome, doprinose održivosti budući da unapređuju stanje društva i životne sredine u regionu. Neke će industrijske grane u održivoj ekonomiji iščeznuti, a druge se razviti, ali mnoge će naprosto pronaći način da unaprijede proizvodnju što može koristiti i poslovnim djelatnostima i životnoj sredini.

Shvatanje da je plan grada „kvadratić u katastarskim planovima” mora se hitno preoblikovati u saznanjima da suštinu grada ne čini fizičko okruženje, nego skup događaja uslovljenih društveno-ekonomskim sadržajima, odnosima i načinom ponašanja u izgrađenom prostoru...

1. 12. 16. 3. 7. UČEŠĆE I UKLJUČIVANJE GRAĐANA U ZAJEDNICU

Podsticati zdravu i održivu društvenu ekologiju znači iskoristiti svaku povoljnu priliku da se ljudska zajednica unaprijedi i osnaži. To iziskuje da planeri prije svega zastupaju interese onih grupa koje nemaju pristup moći i da se bore za nepristranost i socijalnu pravdu, a na personalnom planu njihovu sposobnost da se postave u poziciju svakog stanovnika gradskog područja.

Šezdesetih godina XX vijeka u Holandiji je nezadovoljstvo mladih generacija poprimilo globalne razmjere i počelo da se odražava najprije u kulturi, a zatim i u ostalim sferama društva. Raskršćavalo se sa starim poimanjem hrišćanskog morala i svim stegama koje su iz toga proizlazile. Jedan od najpoznatijih autora ove generacije bunta bio je Jan Volkers (Jan Wolkers). Na političkoj sceni su protesti rezultirali nastankom *Provo*-pokreta (skraćeno od *provoceren*). Jedan od glasnogovornika ovog pokreta bio je Rul van Dajn (Roel van Duyn) koji se u svom manifestu objavljenom u časopisu *Provo* 12. jula 1965. izjasnio protiv atomskog naoružanja, autoritazma i države blagostanja, zalažući se za neku vrstu anarhije. Akcije ovog pokreta bile su pune humora i predstavljaju preteče akcija kakve su krajem vijeka izvodili grupe za demokratiju. Jedna od ideja koje su nadživjele pokret predstavlja akcija „bijeli bicikli” (*witte fietsen*), tj. besplatno korišćenje opštinskih bicikli radi rasterećivanja centra grada od saobraćaja i njegovih štetnih posledica

U proces planiranja prostora treba da bude uključena i lokalna zajednica. Ona mora imati glas u donošenju ključnih odluka o upotrebi prostora. Ali da bi se građani uključili u ovaj proces, moraju se edukovati u tome šta je to prostor i biti svjesni njegovih vrijednosti. Na taj način oni koji dovoljno znaju o prostoru mogu da kontrolišu postupke nadležnih i da donose ispravne odluke u vezi sa prostorom. U najvećem broju slučajeva, rast i razvoj gradskih i drugih naselja u Crnoj Gori odvijali su se spontano, u čemu je veliko učešće bespravne izgradnje. Ovo je velikim dijelom posljedica nedovoljne i neodgovarajuće planske dokumentacije, a jednim dijelom i posljedica niske planske discipline u ostvarivanju postojećih planova. Naročito je nepovoljno to što se veoma često gradi u prostoru koji po urbanističkim kriterijumima nije najprimjereniji za pojedine vrste djelatnosti, odnosno za koje ne posto-

je odgovarajući urbanistički dokumenti (planovi, lokalni propisi i sl.). Pojedina područja još nijesu obuhvaćena lokalnim prostornim i drugim razvojnim dokumentima, iako mogu biti od važnosti za budući razvoj. To je neophodno učiniti što prije. Takođe je neophodno zaštititi prigradske djelove gradskih centara od dalje nekontrolisane suburbanizacije.

Preduslov za dobro organizovanu, uređenu i oblikovno jasnu urbanu cjelinu je usaglašenost interesa i utvrđenost nadležnosti aktera lokalne i regionalne uprave. Definisane ambijenta podrazumijevalo bi usaglašenost privatnog i javnog interesa, razgraničenje nadležnosti lokalne i regionalne uprave, definisanost zona i javnih površina od posebnog značaja.

Jedna od najvažnijih komponenata urbane održivosti biće funkcionalnija lokalna i regionalna demokratija, koja na svoj način može dovesti i do drugih pozitivnih promjena. Ona se može podstaći na mnogo načina, čemu može doprinijeti paket političkih smjernica usmjerenih na: iniciranje lokalnih političkih procesa, obrazovno i informisano biračko tijelo i odgovornost lokalnog odlučivanja. Važno je da zajednica učestvuje u lokalnom planiranju i osmišljavanju, ali da funkcioneri na lokalnom, državnom nivou, budu liberalni i pokažu kako je moguće na svakom nivou donositi odluke imajući u vidu globalnu, regionalnu i lokalnu održivost.

1. 12. 16. 3. 8. OČUVANJE LOKALNE KULTURE I TRADICIJE

Ako se grad posmatra kao oličenje ili pak centralno mjesto koncentracije populacije s jedne, i kulturnih i tehničko-tehnoloških dostignuća čovječanstva s druge strane, tada se on može vidjeti i kao mjesto u kome se začinju mnogi procesi narušavanja „pretkriznih” duhovnih i materijalnih vrijednosti i odnosa.

Sa obzirom na značaj koji dobra kulturnog nasljedja imaju, upravljanje dobrima kulturnog nasljedja je zakonski uređeno i ono podrazumijeva i zaštitu ovih dobara. Pojam zaštite kulturnog nasljedja veoma je obuhvatan. On podrazumijeva ne samo zaustavljanje propadanja kulturnog dobra tj. konzervaciju nego i one aktivnosti koje su usmjerene na obnovu – restauraciju, potpuno obnavljanje – rekonstrukciju i oživljavanje – revitalizaciju. Uz ove aktivnosti zaštite kulturnog dobra idu i mnoge prateće aktivnosti kao što su izložbe i predstave u okolini dobara kao i njihovo izmještanje ako je to potrebno. U procesu upravljanje kulturnim dobrima nezaoobilazna je i uloga lokalne zajednice. Upravljanje dobrima kulturnog nasljedja treba da bude vođeno i uz uvažavanje moguće koristi za lokalnu zajednicu, uz smanjenje mogućeg negativnog uticaja koji veći broj turista može imati na način života lokalne zajednice.

Na Primorju Crne Gore se najčešće susrećemo sa mediteranskim tipom gradova i gradića koji se odlikuju kamenim građevinama, uskim ulicama, često stepeničastog tipa, gradskim trgovima i hramovima u centru grada. U Baru se ovaj tip izmiješao sa orijentalnim tipom koji se odlikuje uskim i krivudavim kaldrmisanim ulicama, većim brojem javnih česama i podjelom naselja na mahale. Stari grad Bar je smješten u podnožju planine Rumije na strmom grebenu nepristupačnom sa tri strane. Čini se da su nepristupačnost i izvor pitke vode razlozi zbog kojih je Stari Bar,

za razliku od drugih primorskih gradova, izgrađen na 5 km udaljenosti od morske obale. Ovaj grad, čiji su stanovnici živjeli od zanata, trgovine i maslinarstva, uspješno se izgrađivao kroz vjekove. Najstariji, srednjovjekovni djelovi grada su na isturenom grebenu, gdje je i gradska kapija iz X-XI vijeka sa fasadama iz XIV v. građeni u vrijeme vizantijske vlasti. Objekti unutar zidina su građeni od tesanog kamena. Od javnih građevina postojale su: palate, opštinski domovi, crkve, džamije, javna kupatila, barutane i sat-kule. Ispod zidina starog grada nalazi se starobarska čaršija izgrađena u orijentalnom stilu. Nekada je ova čaršija bila izuzeno atraktivna i živa, sa brojnim ugostiteljskim objektima i zanatskim i trgovačkim radnjama. Danas je ona u fazi obnove.

Naselje Perast se nalazi 12 km zapadno od Kotora i predstavlja najbolje sačuvanu baroknu cjelinu Jadrana. Grad uspon doživljava u XVII i XVIII vijeku uporedo sa jačanjem svoje mornarice. U to vrijeme nastale su i najljepše građevine u ovom utvrđenom gradu. Kultura i globalizacija, kulturni identitet i kulturna sigurnost nijesu dobili adekvatno mjesto. Stranci zaposjedaju najatraktivnije lokacije u starim gradovima. Među njima Perast je osobito na meti zbog starih kamenih, dobro očuvanih palata. Palate čuvenih pomorskih kapetana iz ovog kraja pripadaju baroknom stilu i nastale su u vrijeme cvjetanja pomorstva. Među njima se ističu Bujovićeva iz 1693. godine, Zmajevića, Badovića i Smekja.

U Kotoru, na primjer, već su zabilježeni pokušaji gradnje kuća po stilovima potpuno stranim ovdašnjem, mediteranskom, podneblju. Rusi svoje „drevnije” prave veoma raskošno, čak i sa kičom. Da li će Crna Gora, gradnjom po ukusu stranaca, izgubiti epitet „divlje ljepote”, što je sada njen osnovni promotivni slogan na međunarodnim turističkim berzama? Uz sve uvažavanje potreba za otvorenošću, što je preduslov i cilj učlanjenja i Crne Gore u Evropsku uniju, sva ova pitanja se realno postavljaju. I na njih na vrijeme treba tražiti odgovore. Ne da bi se živjelo u izolaciji, nego u svijetu, i sa svijetom, ali sa očuvanim sopstvenim identitetom.

Snaga svake urbane regije pretežno počiva na njenoj kulturnoj tradiciji i jedinstvenom odnosu koji njeni stanovnici razvijaju međusobno i prema zemlji.

Po tradiciji, maslina se ne sadi za sebe već za potomstvo, unuke i praunuke. Jer na prvi rod maslina se čeka desetak i više godina. Mnoge stare masline nose i danas imena ljudi koji su ih sadili i onih koji su ih obrađivali, pa tako postoje Radunova, Đurova, Todorova, Ristova. Dugovjeke masline koje najbolji rod daju u stotoj godini i danas čuvaju imena svojih vlasnika. Na Crnogorskom primorju raste više od pola miliona maslina, a najgušće su zasađene na barskom području. Turistički značaj ima godišnja fešta maslinara u Baru.

Današnje Plužine nalaze se 2 km južnije od topografske pozicije ranijih Plužina. Na tom odstojanju nalazi se i saobraćajnica koja otvara ovo naselje prema širem dijelu Crne Gore, i ne samo crnogorske teritorije. Današnje Plužine su svojevrsan izložbeni prostor dostignuća i mogućnosti onovremene jugoslovenske arhitekture. One su u urbanističkom smislu pokušaj ukrštanja, mirenja, nalaženja mjere, ravnoteže prirodnih i urbanih elementa. Stambene jedinice konstruisane su u obliku gradskog bloka, a ulice i trg čine osnovnu supstanciju grada i onaj fini urbani fon, ambijent i osnovnu atmosferu grada. Kuće slijede morfološke oblike tla, nadgrađuju izohipse

ustalasanog reljefa uvažavajući insolaciju i pogled u funkciji stvaranja jednog umjerenog urbanog ambijenta ulica i lika samosvojnog gradića na brdu. Odabirom urbanih formi, prije svega projektovanjem visokih krovova, očuvani su elementi lokalne arhitekture. Navedena arhitektonska svojstva dala su Plužinama konture modernog planinskoga naselja. Današnje Plužine imaju malo kompleksnih urbanističkih problema koji su opšta karakteristika i zajednički imenitelj svim crnogorskim gradovima. Međutim, postoje problemi koji su posljedica specifičnog i jedinstvenog urbanog razvoja. Naselje Plužine građeno je po zakonima savremenih, mada nedosljedno sprovedenih urbanističkih koncepcija sa višespratnim i impozantnim zgradama sazidanim od betona i cigle, koje se po pravilu nalaze na malim rastojanjima i unose više neugodan nesklad, nego osvježavajuću harmoniju u fizionomiju ovoga naselja. Homogenost i ravnomjernost urbanističke slike kao posljedica planiranja u dosadašnjoj izgradnji dolazi do izražaja u centru grada, mada su i središne ulice istovremeno djelovi regionalnih saobraćajnica. I ovdje, kao i drugdje, u sličnim prilikama nastao je manji broj kuća, svaka na svojoj parceli, ne vodeći računa o ukupnoj slici, pa ni o mogućnosti izvođenja komunalnih uređaja.

Danas nauka o očuvanju kulturnog nasljeđa i identiteta preporučuje očuvanje ne samo pojedinih spomenika već čitavih kompleksa, pojedinačnih spomenika i čitavih naselja kao i njihove prirodne sredine. To su kulturno-istorijske i nacionalne vrijednosti i kvalitativna polazišta za oblikovanje boljeg, plemenitijeg i humanijeg okruženja. Razmišljanja o tim problemima polako prelaze iz uskog kruga naučnika i stručnjaka u svijest javnosti, koji sve više cijeni svoje tradicionalno-nacionalne kulturne vrijednosti. Današnja iskustva i saznanja upućuju na mogućnost uključivanja kulturnog nasljeđa u prostornu cjelinu. Po tome se prepoznaju i na taj način doprinose očuvanju identiteta i kontinuiteta, a sa druge strane dosta su zanimljivi za istančane turističke ukuse. Mi smo se, nažalost, prilično olako odricali i još uvek se olako odričemo svojih kulturnih dobara iz oblasti graditeljstva po kojima bismo mogli biti prepoznatljivi, jer su oni značajan dio našeg višeslojnog, istorijskim uslovima izgrađenog kulturnog identiteta.

S obzirom na zabrinjavajuće stanje u kojem se nalazi kulturna baština, kao i konstataciju da je njeno očuvanje dovedeno u pitanje najčešće neodgovornim odnosom različitih subjekata, potrebno je preduzeti odgovarajuće mjere za formiranje kvalitetne i na savremenim osnovama dokumentacije o kulturnoj baštini. Nakon obnove državnosti, nameće kao izuzetno važno pitanje kulture jer se identitet svakog naroda i države najviše temelji na kulturi. Izostanak globalne kulturne koncepcije doprinio je viševjekovnom opstanku „samoposluge” – riznice u Crnoj Gori za čiji sadržaj postoji veliko interesovanje susjednih kultura i naroda što iz nje katkad iznose i privajaju određene dragocjenosti.

Samosvojnost regije daje joj vitalnost, omogućava joj da iskoristi prednosti lokalnog konteksta i čini je mjestom zanimljivim za život. Lokalna kultura, istorija i tradicija mogu doprinijeti održivosti i zato treba očuvati ono što je u njima najbolje. Države stoga nastoje da podstaknu tradicionalne zanate, jezike, rituale, kulturne prakse i tehnike gradnje, da zaštite važne lokalne proizvode od uvozne robe ma-

sovne proizvodnje, okolna imanja i zalihe resursa, da tipičnu arhitekturu i materijale integrišu u lokalni razvoj.

1. 12. 16. 4. UMJESTO ZAKLJUČKA

Od ukupne teritorije Crne Gore (13.812 km²), aproksimativna struktura korišćenja je: poljoprivredno zemljište oko 5.145 km² ili 37% teritorije; šume oko 6.225 km² ili 45% teritorije, a naselja, putevi, vode, kamenjar i druge kategorije oko 2442 km² ili 18% teritorije. Može se zaključiti da glavni pravci urbane održivosti u Crnoj Gori podrazumijevaju sljedeće: 1. efikasna upotreba resursa; 2. racionalna, efikasna upotreba zemljišta; 3. obnavljanje prirodnih resursa; 4. manje automobila, bolji pristup; 5. pogodna okolina za život i stanovanje; 6. održiva ekonomija; 7. učešće i uključivanje građana u zajednicu 8. očuvanje lokalne kulture i tradicije.

Snaga svake urbane regije pretežno počiva na njenoj kulturnoj tradiciji i jedinstvenom odnosu koji njeni stanovnici razvijaju međusobno i prema zemlji. Pod prostornim planiranjem podrazumijeva se sistem mjera i aktivnosti usmjerenih ka multidisciplinarnom istraživanju prirodnih i stvorenih resursa na određenoj teritoriji, ocjene njihove iskorišćenosti, identifikacije podsticajnih i ograničavajućih internih i eksternih faktora razvoja, mogućnostima razvoja, prioritetima u razvoju i obezbjeđenju planskih rješenja i mjera po kojima bi se prostor uređivao i racionalno koristio.

1. 13. CILJEVI I PROJEKCIJE URBANIZACIJE

Ciljevi treba da budu usklađeni sa ostalim socijalnim, ekonomskim i ekološkim ciljevima održivog razvoja, upravo zbog njihove integralnosti i sveobuhvatnosti:

1. podržati održivi razvoj urbanih centara na donjoj ljestvici mreže naselja, u u rangu 1–5 i 5–10 hiljada stanovnika;

2. procese urbanizacije ne treba dalje forsirati, kao recidiv ranijih politika deagrarizacije i industrijalizacije po svaku cijenu, pogotovu što to ima važnosti u uslovima regionalnih disproporcija, odnosno u ujednačavanju procesa urbanizacije u regionalnom smislu;

3. proces urbanizacije u populacionom smislu treba podržati porastom aktivnosti populacije koja podrazumijeva aktiviranje sjevera, kao i depresivnih djelova centralnog regiona, obezbjeđenje radnih mjesta za široku skalu socijalnih karakteristika populacije jer je jedini realan momenat zaustavljanja migracija sa sjevera na jug;

4. podržati razvoj suburbanih, semiurbanih i ruralnih centara, jer upotpunjuju mrežu kontrolnih punktova u funkciji integralnog održivog razvoja, posebno sa aspekta ekološke zaštite;

5. rehabilitovati sva manja naselja kao habitate i mjesta življenja i rada, da se obnove i započnu novi razvojni ciklusi i to naselja koja imaju uslove za opstanak i razvoj u ekonomskom i socijalnom pogledu;

6. modernizovati urbanističko planiranje (regulaciono, generalno i detaljno), sa posebnim naglaskom na ekološke aspekte planiranja;

7. razviti planiranje i projektovanje rekonstrukcije i revitalizacije starih gradova Primorja i unutrašnjosti sa posebnim naglaskom na očuvanju kulturnih vrijednosti;

8. obezbijediti da kroz planove i projekte naselja i djelova naselja bude obezbi-jeđen komfor života i zadovoljavanje ekonomskih i socijalnih potreba, jednako u gradskim i ruralnim naseljima.

Projekcija procentualnog učešća gradskog stanovništva je rađena u skladu sa prethodno iznesenim pretpostavkama. Učešće gradskog stanovništva će se značajno povećavati do 2030. godine, a potom će imati umjereni trend, da bi u drugoj polovini XXI stoljeća, kada se predviđa ekonomski prosperitet seoskih naselja, ono imalo trend opadanja, između ostalog, zbog urbanog načina života u selima, koja će kao ekološke sredine biti privlačnije za život stanovništva.

Tabela 1. 39. Gradsko stanovništvo

Teritorija	2003.		2015.		2030.		2050.	
	Ukupno s.	Gradsko s.	Ukupno s.	Gradsko s.	Ukupno s.	Gradsko s.	Ukupno s.	Gradsko s.
Sjeverni region	67.244	48.734	65.671	50.125	65.769	51.440	68.903	54.152
Sjeveroistočni region	127.635	27.289	135.246	36.823	137.665	48.578	145.749	66.627
Središnji region	279.419	220.564	303.934	245.764	320.026	266.454	338.152	283.332
Primorski region	145.847	86.821	157.895	103.842	166.286	122.354	175.626	139.335
Crna Gora	620.145	383.408	662.746	436554	689.746	488.826	728.430	543.446

Tabela 1. 40. Gradsko stanovništvo u %

Teritorija	2003.		2015.		2030.		2050.	
	Ukupno s.	Gradsko s. %	Ukupno s.	Gradsko s. %	Ukupno s.	Gradsko s. %	Ukupno s.	Gradsko s. %
Sjeverni region	67.244	72,4	65.671	76,3	65.769	78,2	68.903	78,6
Sjeveroistočni region	127.635	21,4	135.246	27,2	137.665	35,3	145.749	45,7
Središnji region	279.419	78,9	303.934	80,9	320.026	83,3	338.152	83,8
Primorski region	145.847	59,5	157.895	65,8	166.286	73,6	175.626	79,3
Crna Gora	620.145	61,8	662.746	65,9	689.746	70,9	728.430	74,6

Prema projekciji gradskog stanovništva u Crnoj Gori 2015. godine će biti 65,9%, u sjevernom regionu 76,3%, u sjeveroistočnom 27,2%, u središnjem 80,9%, a u primorskom 65,9%. U 2030. godini gradskog stanovništva u Crnoj Gori će biti 70,9%, u sjevernom regionu 78,2%, u sjeveroistočnom 35,3%, u središnjem 83,3% i primorskom 73,6%. U 2050. godini gradskog stanovništva u Crnoj Gori će biti 74,6%, u sjevernom regionu 78,6%, u sjeveroistočnom 45,7%, u središnjem 83,8%, a u primorskom 79,3%.

1. 14. TENDENCIJE KOD KRETANJA RAZMJEŠTAJA STANOVNIŠTVA U PROSTORU

U toku druge polovine XX stoljeća došlo je do velikih disproporcija u prostornom razmještanju stanovništva Crne Gore kao što su:

- u 2003. godini na 4.462 km² (32,3% teritorije Crne Gore) živjelo je samo 67.174 stanovnika (10,8% stanovništva države) ili 15,1 stanovnika po km²;
- na 2.842 km² *sjeвероistočnog regiona* (20,6% teritorije) živjelo je 127.635 stanovnika (20,6% stanovništva Crne Gore) i gustinom naseljenosti od 45 st./km²;
- na 4.917 km² *središnjeg regiona* (35,6% teritorije) živjelo je 279.489 stanovnika (45,1% stanovništva Crne Gore) ili 56,8 na km²;
- na 1.591 km² *primorske regije* (11,5% teritorije) živjelo je 145.847 stanovnika (23,5% stanovništva Crne Gore) i gustinom naseljenosti od 92 st./km²;
- u opštini Podgorica živjelo je 27,3% ukupnog stanovništva Crne Gore;
- uz obalsku zonu došlo je do formiranja gotovo jedinstvene aglomeracije;
- oko vodećih gradova formiraju se prstenovi većih gustina naseljenosti;
- nazire se formiranje jedinstvene aglomeracije uz saobraćajnicu Tuzi – Podgorica – Spuž – Danilovgrad i Golubovci – Podgorica – Danilovgrad;
- otpočeo je proces formiranja jedinstvene aglomeracije uz saobraćajnicu Podgorica – Cetinje – Budva;
- došlo je do demografsko-populacionog pražnjenja sjevernog i sjeveroistočnog regiona i njihovih opština;
- središnji i primorski region bili su imigracioni;
- gradska naselja imala su intenzivan demografsko-populacioni rast;
- ruralna naselja doživjela su demografsko-populacionu eroziju (njih 29 je ostalo bez stalnih stanovnika) itd.

Kao glavni ciljevi, u ovoj sferi, postavljeni su sljedeći:

- uspostavljanje prirodnije ravnoteže u razmještaju stanovništva po regijama;
- ublažavanje emigracionih i imigracionih tokova;
- ublažavanje migracionih tokova prema Podgorici i primorskom regionu;
- revitalizacija ruralnih naselja, itd.

Za ostvarivanje ovih ciljeva neophodno je primijeniti redistributivnu varijantu demografsko-populacione politike. Glavne njene mjere su sljedeće:

- postupno izjednačavanje urbanih uslova življenja na ruralnom prostoru i u gradu;
- ekonomska zainteresovanost življenja na ruralnom prostoru;
- primjena podsticajnih mjera za formiranje brakova i rađanje djece na ruralnom prostoru;
- destimulisanje življenja u gradovima,
- poboljšanje uslova školovanja djece i zdravstvene zaštite na ruralnom prostoru;
- izgradnja i asfaltiranje puteva na ruralnom prostoru;
- razvoj eko-sela i eko-katuna;
- obezbjeđenje kvalitetnog napajanja strujom;
- organizovanje vodosnabdijevanja;
- efikasnije komuniciranje sa opštinskim centrom itd.

Redistributivna populaciona politika može se realizovati kroz više modela:

- saobraćajnog i drugih infrastrukturnih sistema;
- policentričnog modela naselja;
- ravnomjernijim investicionim ulaganjima u regionalni razvoj;
- funkcionalnim opremanjem prostora i informatičkom podrškom itd.

1. 15. REDISTRIBUTIVNA DEMOGRAFSKO-POPULACIONA POLITIKA

1. 15. 1. NERAVNOMJERNOST U RAZMJEŠTAJU STANOVNIŠTVA CRNE GORE NA POČETKU TREĆEG MILENIJUMA

Na početku XXI stoljeća (2003. godina) u Crnoj Gori je živjelo 620.145 stalnih stanovnika sa prosječnom gustom naseljenosti od 44 stanovnika po km². Međutim, regionalne razlike bile su vrlo značajne. U *sjevernoj regiji*⁶ sa 4.462 km² ili 32,3% teritorije Crne Gore živjelo je samo 67.174 stanovnika ili 10,8% stanovništva države ili 15,1 stanovnika po km². *Sjeveroistočna regija*⁷ sa 2.842 km² ili 20,6% teritorije imala je 127.635 stanovnika ili, takođe, 20,6% stanovništva Crne Gore i gustom naseljenosti od 44,9 st./km². *Središnja regija*⁸ sa 4.917 km² ili 35,6% teritorije imala je 279.489 stanovnika ili 45,1% stanovništva Crne Gore ili 56,8 na km². *Primorska regija*⁹ sa 1.591 km² ili 11,5% teritorije imala je 145.847 stanovnika ili 23,5% stanovništva Crne Gore i gustom naseljenosti od 92 st./km². Formirane razlike u pogledu učesća stanovništva i gustina naseljenosti nastale su usljed dejstva niza prirodno-geografskih i društvenih geografskih faktora, kao što su: reljef, klima, hidrološke prilike, istorijske prilike, intenzitet razvoja privrede i tehničke i društvene infrastrukture.

Učešće po opštinama takođe je vrlo različito:

- opština Podgorica imala je 27,3% ukupnog stanovništva Crne Gore;
- zajedno opštine Podgorica i Nikšić 39,4%, a
- zajedno opštine Podgorica, Nikšić, Bijelo Polje i Pljevlja 53,3% ukupnog stanovništva Crne Gore ili njih četiri više od polovine stanovništva naše države.

U opštini Podgorica je živjelo 23.285 stanovnika, više nego u primorskoj regiji, koja je druga regija prema populacionoj veličini.

Gradska naselja imala su 2003. godine 383.808 ili 61,9% stanovništva Crne Gore (taj odnos 1953. godine bio je 76,2% prema 23,8% u korist seoske populacije).

Bez stalnih stanovnika 2003. godine bilo je 29 naselja; do 25 stanovnika 260; od 26 do 50 bilo je 165 naselja; od 51 do 100 stanovnika 234 naselja; od 101 do 200 stanovnika 236 naselja; od 201 do 300 stanovnika 112 naselja; od 301 do 500 stanovnika 102; od 501 do 1.000 stanovnika 76, a preko 1000 stanovnika 31 seosko naselje, što ukazuje na veliku usitnjenost seoskih naselja.

Na osnovu izloženih pokazatelja može se konstatovati da je tokom druge polovine XX stoljeća bilo izrazito nepovoljno kretanje kod prostornog razmještaja stanovništva Crne Gore i ono se ogledalo naročito u sljedećem:

- došlo je do demografsko-populacionog praznjenja sjevernog i sjeveroistočnog regiona i njihovih opština;
- središnji i primorski region bili su imigracioni;

⁶ Sjevernu regiju čine opštine: Žabljak, Kolašin, Mojkovac, Plužine, Pljevlja i Šavnik.

⁷ Sjeveroistočnu regiju čine opštine: Andrijevića, Berane, Bijelo Polje, Plav, Rožaje.

⁸ Središnju regiju čine opštine: Nikšić, Danilovgrad, Podgorica i Cetinje.

⁹ Primorsku regiju čine opštine: Ulcinj, Bar, Budva, Kotor, Tivat i Herceg Novi.

- gradska naselja imala su intenzivan populacioni rast;
- u populacionom pogledu grad Podgorica je imala veliko povećanje;
- došlo je do populacionog gašenja 29 sela;
- prigradska naselja su imala ubrzani rast i mnoga od njih spojena su sa gradskim naseljima;
- duž obalske zone u dubini prema kopnu do oko 500 metara došlo je do formiranja gotovo jedinstvene aglomeracije;
- slične aglomeracije se sve intenzivnije formiraju na relaciji Golubovci – Podgorica – Danilovgrad i Tuzi – Podgorica, itd.

Ovakva izrazito nepovoljna kretanja u prostornoj redistribuciji stanovništva Crne Gore upućuju na zaključak da će se ona i dalje intenzivirati, te i da ona upozoravaju da će doći do stvaranja gusto naseljenih i prenaseljenih prostora, daljem uvećanju gustina naseljenosti oko vodećih gradskih naselja i duž magistralnih i regionalnih saobraćajnica i do demografsko-populacionog pustošenja prostora bogatih prirodnim resursima.

Primjer Crne Gore, u ovom pogledu, nije izolovan. Tokom ubrzane industrijalizacije, praćene i ubrzanom urbanizacijom, kroz slične procese prošle su i mnoge države i regije svijeta. Rijetki su primjeri da do takvih negativnih tokova nije došlo. Otuda se danas u svijetu sretaju prenaseljene regije, poput zona Tokija, Šangaja, Kalkute, Bombaja, Moskve, doline Rajne, Londona, Milana, doline Nila, Lagosa, Rio de Žaneira, Sao Paola, Meksika, sjeveroistoka SAD, jugoistoka Kanade, San Franciska, Los Andelesa, Sidneja i brojnih drugih. Neke države imaju izrazito zaoštrenu prostorno-demografsku neravnotežu kao što su:

- jugoistok Kanade na jednoj i centralne, zapadne i sjeverne oblasti na drugoj strani;
- sjeveroistok SAD i visoke ravnice u zapadnom dijelu;
- jugoistok Brazila i Amazonija;
- dolina Nila i istočne i zapadne oblasti od nje;
- uzani pojas afričkog Mediterana i regije južno od njega;
- ostrvo Java i Celebes;
- kineska nizija i unutrašnja Mongolija;
- delta Ganga i Bramaputre i Dekan itd.

Uzroci ovih neravnoteža su različiti, a nastali su i u različitim istorijskim previranjaima, kao što su bila: prekomorska kolonizacija poslije Velikih geografskih otkrića, industrijska revolucija i ubrzana urbanizacija. Različiti uzroci nametali su i različite politike, ali su rezultati bili uglavnom simbolični, posebno zbog toga što su te politike bile izolovane, jednosmjerne i bez dublje naučne podloge. Izbor je najčešće padao na *redistributivnu* demografsko-populacionu politiku i njene podvarijante: emigracionu (podsticanje iseljavanja) i imigracionu (podsticanje useljavanja). One su bile u logičkoj vezi jer je za jednu regiju primjenjivana emigraciona, a za drugu regiju imigraciona podvarijanta.

Tabela 1. 41. Pregled površina i broja stanovnika 1948. i 2003. godine i njihovo učešće u teritoriji i broju stanovnika Crne Gore

Opština	Teritorija		Stanovništvo					
	Površina	Učešće u %	1948.			2003.		
			Br. st.	Učešće	Gustina	Broj st.	Učešće	Gustina
Andrijevica	283	2,1	10.067	2,7	35,9	5.785	0,9	20,4
Bar	598	4,3	21.487	5,7	35,9	40.037	6,5	67,0
Berane	717	5,2	27.646	7,3	38,6	35.068	5,7	48,9
Bijelo Polje	924	6,7	36.795	9,8	39,6	50.284	8,1	54,4
Budva	122	0,9	3.825	1,0	31,4	15.909	2,6	130,4
Danilovgrad	501	3,6	16.800	4,5	33,5	16.523	2,7	33,0
Žabljak	445	3,2	5.907	1,6	13,3	4.204	0,7	9,4
Kolašin	897	6,5	14.074	3,7	15,7	9.949	1,6	11,1
Kotor	335	2,4	14.124	3,7	42,2	22.947	3,7	68,5
Mojkovac	367	2,7	5.856	1,6	16,0	10.006	1,6	27,3
Nikšić	2065	15,0	38.359	10,2	18,6	75.282	12,1	36,5
Plav	486	3,5	15.764	4,2	32,4	13.805	2,2	28,4
Plužine	854	6,2	8.030	2,1	9,4	4.272	0,7	5,0
Pljevlja	1346	9,7	35.926	9,5	26,7	35.806	5,8	26,6
Podgorica	1441	10,4	48.599	12,8	33,7	169.132	27,3	117,4
Rožaje	432	3,1	11.047	2,9	25,6	22.693	3,7	52,5
Tivat	46	0,3	5.030	1,3	109,3	13.630	2,2	296,3
Ulcinj	255	1,9	12.861	3,4	90,4	20.290	3,3	75,6
Herceg Novi	235	1,7	12.482	3,3	93,1	33.034	5,3	140,6
Cetinje	910	6,6	25.114	6,7	27,6	18.482	3,0	20,3
Šavnik	553	4,0	7.512	2,0	13,6	2.947	0,5	5,3
Crna Gora	13.812	100,0	377.305	100,0	27,0	620.145	100,0	44

1. 15. 2. NEKI POKUŠAJI PRIMJENE REDISTRIBUTIVNE DEMOGRAFSKO-POPULACIONE POLITIKE

Primjena redistributivne demografsko-populacione politike ima duboke korijene i oni sežu do prvih robovlasničkih država Starog istoka, a primjenjivana je i u doba poslije Velikih geografskih otkrića, kada je došlo do organizovanih prekomorskih seoba, koje su preduzimale kolonijalne sile, prevashodno Španija, Portugaliya, Engleska, Holandija, Rusija, Francuska, Italija i druge. Na taj način, evropskim stanovništvom naseljene su Australija, Angloamerika, Latinska Amerika, Okeanija, sjever i jug Afrike, Sibir, primorski gradovi Indije, Indokine, Kine, zapadne Afrike i druge oblasti. Ipak, u prekomorskim seobama, najviše su učestvovali Španci, Portugalci i Englezi, pa se zbog toga na Zemlji sreća njihovo veliko rasprostranjenje, a uočljivi su i razni kulturološki pojasevi, kao što su: engleski (Angloamerika, Australija, južna Afrika, primorski gradovi Indije), španski (Latinska Amerika, izuzev Brazila), portugalski (Brazil), holandski (južna Afrika), francuski (Kanada, jug SAD, sje-

verna Afrika, zapadna Afrika), ruski (Sibir), italijanski (istočna Afrika), itd. Njihovo formiranje je trajalo više vjekova i ono je dovelo do rasterećenja broja stanovnika evropskih kolonijalnih sila u njihovim maticama i naseljavanja do tada nenaseljenih i rijetko naseljenih oblasti na Zemlji, podstaklo miješanje rasa, naroda, religija, jezika, kultura i stvaranja prelaznih rasnih formi kao što su razne vrste meleza (mestici, mulati, zambosi i dr.). Na ovaj način uspostavljena je i određena harmonizacija u razmještanju stanovništva u odnosu na prostorne resurse, do prenošenja raznih kulturnih biljaka, domaćih životinja i njihovog ukrštanja, a time i do uvećanja ukupne materijalne proizvodnje, posebno poljoprivrednih djelatnosti.

Za primjenu savremenih podvarijanti redistributivne politike više su interesantni njeni oblici koji su primjenjivani poslije industrijske revolucije, koja je pokrenula ogromna stihijna pomjeranja stanovništva između kontinenata, na kontinentima, između velikih kontinentalnih regija, između država i unutar njih. Da bi ukrotile takva stihijna kretanja i usmjerile ih, na organizovan način, u željenom pravcu, države su preduzimale odgovarajuće mjere planskog usmjeravanja migracionih tokova, pogotovo kada je sa industrijskom revolucijom na scenu nastupila i intenzivna urbanizacija, koja je dovela do eksplozivnog rasta gradova kao industrijskih centara. Ovim procesima nastali su industrijski na jednoj, i agrarni rejoni, na drugoj strani. Industrijski regioni istovremeno su postali mnogo razvijeniji od agrarnih, u njima je sve više koncentrisano stanovništvo, a u agrarnim regijama dolazi do intenzivnog demografsko-populacionog pražnjenja, čime su regionalne razlike stalno uvećavane. Tada se neminovno javlja potreba za uspostavljanjem politike ravnomjernijeg regionalnog razvoja, a time i do primjene adekvatnih mjera i sredstava redistributivne populacione politike. U početnim fazama primjenjivane su izolovane podvarijante i njihova sredstva pa su rezultati najčešće bili nedovoljni. Sa sve većim produbljivanjem razlika, izbor je padao na sve kompleksnije mjere, a širio se i broj sredstava, tako da su i rezultati bili vidljiviji.

Ako je državni cilj demografsko-populacione politike bio da se podstakne naseljavanje određenih regija, onda su najčešće primjenjivane sljedeće mjere:

- otvaranje radnih mjesta i veći obim zapošljavanja;
- izdavanje stanova na korišćenje ili bez otkupa;
- obezbjeđivanje kredita za stambenu izgradnju;
- veće nadnice i ukupne mjesečne zarade;
- zapošljavanje žena i mlade radne snage;
- podizanje nivoa kulturnih, zdravstvenih i obrazovnih potreba stanovništva;
- puna komunalna opremljenost naselja;
- uspostavljanje kvalitetne mreže saobraćajnica i češćih saobraćajnih linija;
- izgradnja obdaništa za predškolsku djecu;
- obezbjeđenje kvalitetnog napajanja električnom energijom;
- izgradnja većih i manjih sistema vodosnabdijevanja itd.

U slučajevima ograničavanja doseljavanja i sprečavanja daljeg pritiska na razvijene regije i gradove, na njihove fondove tehničke infrastrukture, potražnju stanova, javljanje prigradske sirotinje i slično, najčešće se primjenjuju sljedeće mjere:

- ograničava se zapošljavanje;

- uspostavljaju se visoke cijene komunalnih usluga;
- uvode se visoke cijene za korišćenje stanova;
- ograničava se kreditno podsticanje stambene izgradnje;
- u granicama urbanističkih planova zabranjuje se i oštro sankcioniše stihijna stambena izgradnja;
- zabranjuje se priključenje nelegalno podignutih objekata na vodovodnu i elek-tromrežu;
- vrši se organizovano uklanjanje nelegalno podignutih objekata itd.

Mnoge zemlje su primjenom emigracione i imigracione podvarijante redistributivne populacione politike postigle i određene rezultate. Do njih je više dolazilo ako su korišćene kombinovane ekonomsko prostorno-urbanističke mjere, nego ako je do njihove primjene dolazilo samo u okviru ekonomskih ili samo prostorno ur-banih mjera.

Države koje imaju naglašenu potrebu za vođenjem redistributivne populacione politike su, naročito: Kanada, Brazil, Argentina, Maroko, Alžir, Tunis, Libija, Egipat, Saudijska Arabija, Ruska Federacija, Kina, Indija i Australija, jer imaju izrazitu pro-stornu neravnotežu.

Kod *Kanade* gusto je naseljen jugoistok zemlje, oko Velikih jezera, rijeke Sen Lo-rens i gradova Montreala i Torontoa, a rijetko su naseljena njena velika prostranstva u centralnim i zapadnim djelovima i gotovo nenaseljena velika prostranstva sjevera zemlje. Otuda ona, u dužem periodu, primjenom redistributivne politike pokušava da više naseli naročito centralne djelove i visoke ravnice na zapadu.

Brazil već duže vrijeme primjenjuje redistributivnu populacionu politiku pod-stičući naseljavanje unutrašnjosti Brazilskog gorja (u njemu je osnovao novu prije-stonicu Braziliju), a u novije vrijeme naseljavanje i osnivanje gradova u Amazoniji.

Argentina primjenom ove politike nastoji da rastereti područje oko La Plate i na-seli kampose na sjeveru zemlje i Patagoniju na jugu.

Zemlje *Magreba* u Africi (Maroko, Alžir, Tunis), kao i ostale zemlje afričkog Me-diterana (Libija, Egipat), nastoje da preko ove politike bolje nasele svoje južne oblasti stepsko-pustinjskog karaktera, a *Egipat* oblasti istočno i zapadno od Nila. Slično ra-di i *Saudijska Arabija*, nastojeći da što više naseli stepsko-pustinjske krajeve u unu-trašnjosti zemlje.

Australija vrši pokušaje da što gušće naseli svoje centralne i zapadne oblasti i u izvjesnom smislu populaciono relaksira jugoistočni dio zemlje. *Kina* to čini podsti-canjem naseljavanja unutrašnje Mongolije i rasterećenjem gusto naseljenih predjela kineske nizije i dolina rijeka Hoanghoa i Jangcengjanga.

Bivša Jugoslavija realizovala je ovu politiku naročito poslije dva svjetska rata, or-ganizovanim preseljavanjem stanovništva iz siromašnih brdsko-planinskih kraje-va Like, Korduna, Banije, Bosne, Dalmacije, Hercegovine, Crne Gore i Makedoni-je u novooslobođene i rjeđe naseljene oblasti Panonske nizije i velikih kotlina na ju-gu Srbije.

Crna Gora učestvovala je u organizovanom preseljenju svog stanovništva u du-žem periodu, posebno tokom XVIII, XIX i XX vijeka. Najstarija organizovana pre-seljavanja vršena su u Srbiju i Rusiju, a kasnije najviše u Srbiju, uglavnom poslije

oslobodilačkih ratova: Veljega rata i Berlinskog kongresa, balkanskih ratova, Prvog i Drugog svjetskog rata. Glavne oblasti naseljavanja Crnogoraca u Srbiju bile su: Šumadija, zapadna Srbija, sliv Zapadne Morave, istočna Srbija, Toplica, Jablanica, Kosanica, Pusta Reka, Metohija, Drenica, Kosovo i Vojvodina. Njihovi današnji potomci znaju svoje crnogorsko porijeklo, plemena i bratstva iz kojih potiču, iako se većina njih više izjašnjava za Srbe nego za Crnogorce.

Crnogorci su učestvovali i u prekomorskim migracijama, pa njihovih potomaka ima naročito u: SAD, Kanadi, Argentini, Čileu, Australiji, Novom Zelandu, Novoj Kaledoniji i mnogim drugim prekomorskim državama. Tako, u rasijanju živi veliki broj stanovnika porijeklom iz Crne Gore, a najviše u SAD i susjednoj Srbiji.

U toku druge polovine XX vijeka Crna Gora je bila tipično emigraciona teritorija. Međutim, u tom periodu, ona je bila karakteristična i po obimnim unutrašnjim kretanjima stanovništva, posebno iz sjeverne i sjeveroistočne regije u centralnu i primorsku regiju i sa sela u gradove, o čemu je naprijed bilo riječi. Otuda Crna Gora ima potrebu za vođenjem redistributivne populacione politike, ali ona još uvijek kao ni druge populacione politike, nije zvanično verifikovana.

1. 15. 3. REDISTRIBUTIVNA POPULACIONA POLITIKA KAO KOMPONENTA PROSTORNE POLITIKE

Donošenjem 2007. godine Prostornog plana Crne Gore do 2020. godine, Crna Gora se opredijelila da optimalno uređuje i planira svoju teritoriju. Dubljom analizom tog plana uočava se da su u sklopu ukupne teritorije prostornog razvoja ugrađeni i elementi redistributivne populacione politike. One se sretaju u okviru tri glavne komponente plana: Ciljevi, Planski koncept i Smjernice za realizaciju.

U okviru *opštih ciljeva* komponente ove politike prepoznaju se posebno kroz:

- ublažavanje regionalnih nejednakosti u ekonomskom i društvenom razvoju;
- smanjenje razlika u nivou razvijenosti pojedinih regija i područja;
- međusektorsko usklađivanje razvoja;
- obezbjeđenje približno jednakog kvaliteta življenja u svim djelovima Crne Gore;
- obezbjeđenje ujednačenih uslova komunalne opremljenosti naselja.

Njene komponente prepoznaju se i u okviru *posebnih* ciljeva po privrednim oblastima, posebno poljoprivredi i turizmu, po društvenim servisima (obrazovanju, zdravstvu, kulturi, u okviru tehničkih infrastrukturnih sistema i sistema razvoja naselja).

Kod *poljoprivrede* njene komponente prepoznatljive su kod:

- razvoja poljoprivrednih aktivnosti kao glavnih izvora prihoda ili dodatnih;
- opredjeljenja na razvoj organske poljoprivrede;
- prerade poljoprivrednih proizvoda.

Kod *turizma* oni se prepoznaju kroz:

- razvoj ruralnog turizma i
- razvoj turizma u planinskim područjima.

Elemente ove politike kod *obrazovanja* prepoznamo preko posebnih ciljeva, kao što su:

- uspostavljanje mreže škola u svim centrima, osim manjih lokalnih centara;
- obezbjeđenje mreže škola srednjeg obrazovnja, osim u značajnijim i u manjim lokalnim centrima;

- opremanje visokoškolskih ustanova svih regionalnih centara.

U oblasti *kulture* su:

- uspostavljanje povoljne mreže institucija za pružanje *kulturnih* usluga i
- obogaćivanje mobilnih vidova kulturnih aktivnosti, posebno onih većeg hijerarhijskog ranga.

Kod razvoja *zdravstva* to su:

- u svim lokalnim centrima obezbijediće se mreža objekata zdravstvene zaštite i
- jačanje sistema ambulantne zdravstvene zaštite.

Elemente ove politike prepoznamo kod posebnih ciljeva *saobraćaja*, kao što su:

- razvoj putne mreže koja će obezbijediti bolju intergraciju prostora;
- uspostavljanje mreže lokalnih puteva asfaltnog zastora i
- uspostavljanje vremenski gušćeg broja linija između seoskih naselja i opštinskih centara.

U *energetici* su:

- uspostavljanje kvalitetnije mreže i distribucije električne energije i
- izgradnja malih sistema centralizovanog snabdijevanja preko izgradnje mini-hidroelektrana, elektrana na bazi korišćenja biomase i korišćenje solarne energije.

Kod *vodosnabdijevanja* ovi se ciljevi prepoznaju kod opredjeljenja, kao što su:

- vodosnabdijevanje za preko 90% seoskog stanovništva;
- navodnjavanje obradivih površina i
- obavezan prethodni tretman voda, makar fizički, biološki i dezinfekcija.

Razvoj *privrede* predviđen je kroz razvoj formi raznih tipova i razvoj prerađivačkih kapaciteta u svim lokalnim centrima.

U oblasti razvoja *naselja* posebni ciljevi su:

- podsticanje razvoja svih centara u policentričnom sistemu, a naročito lokalnih centara;
- očuvanje identiteta seoskih naselja specifične arhitekture i
- obnavljanje ruiniranih naseljskih struktura interesantne prepoznatljivosti u vremenima u kojima su imale naglašene specifične funkcije.

Odabrani *planski koncepti* zasnovani su na realizaciji opštih i posebnih ciljeva u kojima se nalaze komponente redistributivne populacione politike. Najbolje se vide u *izabranom modelu razvoja naselja, izdvajanju planinskih područja kao posebnih razvojnih cjelina, diferencijaciji prostora na razvojne zone i podzone i izdvajanju zona prekogranične saradnje.*

Razvoj naselja zasnovan je na policentričnom modelu, koga čine:

- centar državnog značaja (Podgorica);
- državni centar posebnog značaja (Cetinje);
- centri regionalnog značaja (Bar, Ulcinj, Budva, Kotor, Herceg Novi, Nikšić, Pljevlja, Bijelo Polje, Berane);
- centri opštinskog značaja (ostali opštinski centri);

- značajni lokalni centri (Gradac, Petnjica, Gusinje, Petrovac, Risan, Sutomore, Perast, Radanovići, Bijela, Igalo, Virpazar, Rijeka Crnojevića, Grahovo, Velimlje);
- lokalni centri (Ostrog, Dragalj, Crkvice, Radovići, Vladimir, Sutorina, Kruševice, Viluse, Vračenovići, Krstac, Miolje Polje, Vir, Ubli, Lijeva Rijeka, Njeguši, Čevo, Trešnjevo, Tomaševo, Pavino Polje, Njegovuđa, Lozna, Manastir Morača, Dragovića Polje, Mateševo, Brezna, Trsa, Vrulja, Kosanica, Boan, Biševo, Lubnica, Murina).

Svaka grupa centara treba da bude opremljena specifičnim funkcijama za svaki rang centara.

U cilju ublažavanja regionalnih razlika, konceptom su izdvojena sljedeća planinska područja:

- Bjelasica i Komovi;
- Durmitor i Sinjajevina;
- crnogorske Prokletije;
- Pljevaljska površ sa Ljubišnjom, Moračke planine i
- primorske planine.

Saglasno ovom konceptu strukturiran je i model saobraćajnog sistema, kao i modeli drugih tehničkih sistema i oni treba da odigraju glavne agense razvoja ovih područja.

Koncept razvoja zona i podzona zasnovan je na razvoju sljedećih zona i podzona:

- primorska,
- središnja i
- sjeverna zona.

U *primorskoj zoni* su:

- Boka Kotorska (podzone: Herceg Novi, Tivat, Kotor);
- budvansko – petrovačko primorje;
- barsko-ulcinjsko primorje (podzone: Bar, Ulcinj).

Kod *središnje regije* su:

- zetsko-bjelopavlička (podzone: Podgorica, Danilovgrad);
- cetinjska,
- Skadarsko jezero i
- nikšićka.

Razvojne zone i podzone *sjevernog regiona* su:

- Gornje i Srednje Potarje (podzone: Kolašin, Mojkovac);
- polimska (podzone: Plav, Andrijevića, Berane, Bijelo Polje);
- pivska (podzone: Šavnik, Plužine);
- durmitorska,
- pljevaljska i
- rožajska zona.

U planu su izdiferencirane i sljedeće prekogranične razvojne zone:

- Berane-Andrijevića-Rožaje (prema Peći i Kosovskoj Mitrovici);
- Bijelo Polje-Pljevlja (prema Prijepolju i Priboju);
- Pljevlja-Gradac (prema Foči);
- Maglić-Bioč (prema Foči i dolini Sutjeske);
- Boka Kotorska (prema Dubrovniku i Trebinju);

- basen Skadarskog jezera (prema Skadru) i
- NP „Prokletije” (prema Albaniji).

Za svaku zonu i podzonu utvrđene su:

- resursi i potencijali;
- prioriteti razvoja;
- ograničenja;
- konflikti;
- pragovi;
- zahtjevi okruženja i
- preduslovi.

Za zone prekogranične saradnje izvršena je identifikacija mogućih oblika saradnje sa strane interesa Crne Gore.

Na osnovu ovog konceptualnog modela, kao i na bazi primjene metoda više komponenata, data je i demografsko-populaciona projekcija, na osnovu koje su se planeri odlučili da će u Crnoj Gori 2020. godine živjeti 687.366 stalnih stanovnika, od čega u sjevernom regionu 215.611 ili 31,4%; središnjem regionu 315.834 ili 45,9% i primorskom regionu 155.921 stanovnika ili 22,7% stanovništva Crne Gore¹⁰.

Model prate Smjernice i Preporuke za realizaciju Plana. Smjernicama se preporučuju obavezna izrada zakonom predviđene prostorno-planske dokumentacije, a Preporukama da se izradi sljedeća studijska osnova:

- izrada dugoročne demografsko populacione politike;
- donošenje akcionog plana mjera za područja sa otežanim uslovima razvoja i
- izrada strategije razvoja i revitalizacije ruralnih područja.

1. 15. 4. MOGUĆI MODEL REDISTRIBUTIVNE POPULACIONE POLITIKE U CRNOJ GORI

Ukupan demografski razvitak Crne Gore posljednjih decenija opterećen je krupnim problemima, posebno:

- a) u oblasti kretanja nataliteta i prirodnog priraštaja;
- b) u oblasti starenja stanovništva;
- c) kod kretanja ruralne i gradske populacije i
- d) u oblasti redistribucije stanovništva.

To su dovoljni razlozi da se Crna Gora što prije mora opredijeliti za vođenje kompleksne demografsko-populacione politike, posebno nekih njenih varijanti, kao što su *pronatalistička kvalitetna i redistributivna varijanta*. Za svaku od njih neophodno je kompleksno izučavanje njihovih uzroka, procesa, tendencija i posljedica. Za svaku od njih, takođe je neophodno odgovarajuće institucionalno organizovanje, monitoring i operacionalizacija. Ovdje ćemo se zadržati samo na redistributivnoj varijanti.

Suština ove varijante je *harmonizacija odnosa između prostora i stanovništva i ostvarivanje prostorne ravnoteže u tim odnosima*. Sadašnje stanje, kako je već uka-

¹⁰ U Planu su izdvojene tri regije: sjeverna, središnja i primorska.

zано, показује неравнотежу, како у оквиру региона, општина и насеља тако и у оквиру микропросторних јединица. Она се може постићи преко своје двије варијанте: емиграционе и имиграционе, при чему свака од њих има своје специфичне мјере и специфична средства.

Emigraciona varijanta има смисла само у поспјешивању повратних или инверсних миграција из градова у села. Да би до ње дошло, неопходан је организован и добро селектирани систем мјера и привлачних средстава. За црногорске прилике то би могло бити:

- изједначавање урбаних услова живљења између села и града;
- економска заинтересованост живљења на селу;
- подстицајне мјере за формирање бракова на селу и рађање дјеце;
- демотивисање живљења у градовима;
- побољшање услова школовања дјеце и здравствене заштите становништва итд.

У првој етапи ове би мјере могле да из града према селу покрену здравији слој пензионера, а у другој и млађих генерација чији родитељи потићу са села, под условом да у међувремену нијесу отуђили ђедовину и да она пружа углавном повољне услове за заснивање домаћинстава и породице.

Imigraciona podvarijanta примјенјивала би се у сада неразвијеним регијима и подручјима. Неке од мјера могле би бити:

- развој farmersке производње у области пољопривредних дјелатности;
- афирмисање руралног туризма;
- инвестирање у развој прерађивачких капацитета индустрије у малој привреди,
- кредитирање набавке пољопривредних машина;
- кредитирање изградње стамбених и помоћних економских објеката;
- снабдијевање квалитетним сјеменим материјалом и расним сортима;
- организован и ефикасан откуп свих вишкова;
- кредитирање опремања сеоских кућа;
- обезбјеђење квалитетног напajања електричном енергијом;
- организовање водоснабдијевања;
- асфалтирање локалних путева;
- развој еко-катуна;
- откуп шумских плодова;
- организовање ефикасног комуницирања са општинским центрима итд.

Ваžну полугу у реализацији ових подваријанти чинио би полицентричан систем који је примјенјен у Просторном плану Црне Горе до 2020. године. Он би обезбједио стимулативне мјере у области образовања, здравства, културе, управе и спорта, а doneкле и банкарског система.

Могуће позитивне рефлексije, примјеном ових подваријанти, треба очекивати за подручје Бјеласице и Комова, које је једно од слабије развијених дјелова Црне Горе, упркос бројним природним и створеним ресурсима. Те измјене реално је очекивати под слjedeћим условима:

- да се изгради аутопут Бар-Болјаре;
- да се модернизује аеродром у Беранаме;
- да се изгради регионална саобраћајница Колашин – Беране;

- da se unutar Bjelasice i Komova aktiviraju najatraktivnije razvojne zone različitih funkcija;
- da se ostvari kvalitena unutrašnja povezanost zona i lokaliteta;
- da se još više afirmiše NP „Biogradska gora”;
- da se na pogodnim mjestima izrade mini-hidroelektrane;
- da se razvije farmersko stočarstvo;
- da se razvije ribarstvo i voćarska proizvodnja;
- da se obezbijedi kvalitetno napajanje električnom energijom.

U takvim uslovima područje Bjelasice i Komova neće biti tipično nerazvijen kraj, njihove podgorine i potplaninske župe demografski će otpočeti da se oporavljaju, a ekonomski da ojačavaju.

Slične procese realno je očekivati i kod drugih planinskih područja Crne Gore, posebno Durmitora sa Sinjajevinom i crnogorskih Prokletija.

Prema tome, redistributivnu populacionu politiku treba bazirati na planskim mjerama podsticajnog karaktera, a ne na organizovanom preseljavanju stanovništva zbog čega je treba ugrađivati u planove prostornog razvoja Crne Gore. Njena puna primjena ima cilj i svrhu samo u njima, *a nikako u izolovanim mjerama i izolovanim sredstvima.*

Crna Gora kao nezavisna država ima potrebu za uspostavljanjem prostorne ravnoteže u razmještaju njenog stalnog stanovništva i da su svi njeni ekumenski prostori živi prostori, posebno u prigraničnim zonama. Otuda je izuzetno značajno opredjeljenje u Prostornom planu do 2020. godine o uspostavljenju prigraničnih zona i preduzimanju posebnih mjera za njihov razvoj. U tom smislu najvažnije je opredjeljenje da se razvijaju lokalni centri u tim zonama, kao što su: Grahovo, Velimlje, Gradac, Petnjica, Šekular (Ulica), Murina, Gusinje, Dulipolje, Ubli, Ostros, Vladimir, ali i drugi. Ima opravdanja da se neka od njih podignu i na veći funkcionalni nivo, čak i opštinski, odnosno da postanu centri opština. Ovdje prevashodno mislim na nekadašnje opštinske centre, kao što su: Grahovo (za prigranični Grahovski kraj), Velimlje (za oblast Banjana), Gradac (za prigraničnu zonu prema Foči), Petnjica (za prigraničnu oblast prema Srbiji), Šekular (uvijek je bio centar za priplaninsku župu Šekular), Murina (stari opštinski centar), Gusinje (nekada centar opštine), Ubli (za oblast Kuća) i Ostros (za oblast Krajine). Opremanje ovih naselja sadržajima opštinskih funkcija, u potpunosti bi zaustavilo do sada masovno iseljavanje stanovništva iz njihovih gravitacionih zona i umnogome učinilo prihvatljivijom prostornu ravnotežu stanovništva. Ovakva mjera može se nekom činiti i previše radikalnom, kao što bi bila i mjera da se unutar teritorije uspostavlja više opštinskih centara, kao što su prevashodno: Virpazar, Rijeka Crnojevića, Čevo, Petrovac, Sutomore, Lijeva Rijeka, Lubnica (centar potplaninske župe Gornjih sela i Tomaševo).

Podizanje njihovog hijerarhijskog ranga na nivo opština značilo bi uspostavljanje razvojnog odnosa države prema njima i prostoru koji pokrivaju, jer je dosadašnja razvojna praksa pokazala da su se centri opštinskog značaja znatno brže razvijali od ostalih lokalnih centara. To se pokazalo u slučaju svih opštinskih centara, a naročito na primjerima Žabljaka, Mojkovca i Rožaja, pa i Tivta.

Treba istaći i važne činjenice, kao što su:

- model razvoja saobraćajnog sistema u tom pravcu;
- model razvoja prostorne lokacije prerađivačke industrije;
- model razvoja društvenih servisa većeg ranga;
- model državne teritorijalne organizacije;
- model finansiranja ravnomjernijeg regionalnog razvoja i
- model informatičke podrške za takvo državno opredjeljenje.

Redistributivna populaciona politika je strateškog i dugoročnog karaktera i nje-
no osmišljavanje ima smisla samo na tim osnovama. Država u kojoj je uspostavljena
ogromna nejednakost u nivou razvoja njenih regija i njenih centralnih i perifernih
oblasti dužna je da te razlike ublažava i smanjuje, da ne siječe grane koje joj održa-
vaju teritorijalni okvir i ne ugrožava neke od poluga koje je održavaju. Državi je po-
trebno stanovništvo u svim njenim djelovima, pa i perifernim i prigraničnim jer na-
rod održava i čuva državu i on je poluga njene egzistencije. U tom smislu narod ima
i mudru izreku: „Čije su ovce, njegova je i planina”.

LITERATURA

- [1] Bakić, Radovan: *Pogledi na probleme rasta stanovništva*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1993.
- [2] Bakić, Radovan: *Prostorno planiranje*, Unireks, Podgorica, 1995.
- [3] Bakić R., Doderović, M., Mijanović, D.: *Naselja u prostoru*, Nikšić 2009.
- [4] Bakić, Radovan; Doderović, Miroslav: *Pomorska geografija*, Institut za geografiju Filozofskog fakulteta, Nikšić i „Komovi” Andrijevića, Nikšić, Andrijevića, 2005.
- [5] Bakić Radovan, Mijanović, Dragica: *Stanovništvo Crne Gore u drugoj polovini XX vijeka*, Nikšić 2008.
- [6] Besermenji, Snežana: *Društveno-geografski aspekti prostora i turizam*, PMF, Novi Sad, 2003.
- [7] Breznik, Dušan: *Demografski metodi i modeli*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1972.
- [8] Friganović, Mladen: *Demogeografija*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.
- [9] Izvještaj radne grupe 2, IPCC: Klimatske promjene 2007: Uticaj klimatskih promjena, adaptacija i ranjivost/IPCC FOURTH ASSESSMENT REPORT (AR 4) Working Group II Contribution to the IPCC Fourth Assessment Report: Climate Change 2007: Climate Change Impacts, Adaptation and Vulnerability.
- [10] Izvještaj radne grupe 1, IPCC: Klimatske promjene 2007: Fizičko-nučne osnove /IPCC FOURTH ASSESSMENT REPORT (AR 4) Working Group I Contribution to the IPCC Fourth Assessment Report: Climate Change 2007: The Physical Science.
- [11] Kičović D.; Vujanović D.; Jakšić P.: *Osnove zaštite i unapređenja životne sredine*, Univerzitet u Prištini, Kosovska Mitrovica i Visoka turistička škola, Beograd, 2008.
- [12] Lješević A., Milutin: *Urbana ekologija*, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2002.
- [13] Marinović-Uzelac, Ante: *Prostorno planiranje*, Dom i svijet, Zagreb 2001.
- [14] Monstat, *Statistički godišnjak za 2008. i 2009. godinu.*
- [15] Monstat – Zavod za statistiku, Stanovništvo – Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2003. prvi rezultati, Podgorica, decembar 2003.
- [16] Monstat – Zavod za statistiku, Stanovništvo – Nacionalna ili etnička pripadnost, podaci po naseljima i opštinama, knj. 1, Podgorica, septembar 2004.

- [17] Monstat – Zavod za statistiku, *Stanovništvo – Pol i starost, podaci po naseljima i opštinama*, knj. 2, Podgorica, oktobar 2004.
- [18] Monstat – Zavod za statistiku, *Stanovništvo – Vjeroispovijest i maternji jezik i nacionalna ili etnička pripadnost prema starosti i polu, podaci po opštinama*, knj. 3, Podgorica, novembar 2004.
- [19] Monstat-Zavod za statistiku, *Stanovništvo – Školska sprema i pismenost, podaci po opštinama*, knj. 4, Podgorica, mart 2005.
- [20] Monstat – Zavod za statistiku, *Stanovništvo – Djelatnost i pol, aktivno stanovništvo koje obavlja zanimanje, podaci po naseljima*, knj. 6, Podgorica, maj 2005.
- [21] Monstat-Zavod za statistiku, *Stanovništvo – migraciona obilježja, podaci po naseljima*, knj. 8, Podgorica, septembar 2005.
- [22] Monstat-Zavod za statistiku, *Stanovništvo – Usporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991 i 2003, podaci po naseljima*, knj. 9, Podgorica, septembar 2005.
- [23] Radojičić, Branko: *Geografija Crne Gore-prirodna osnova*, Nikšić 1996.
- [24] Rašević, Miroslav: *Kretanje stanovništva svijeta*, Ekonomska misao br. 3, Beograd, 1974.
- [25] Republički zavod za statistiku, *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. godine – rezultati za stanovništvo po naseljima i opštinama – opština Nikšić*, Titograd, mart 1981.
- [26] Savezni zavod za statistiku, Beograd, statistički godišnjaci: za 1955, 1974. i 1982. godinu.
- [27] Vresk, Milan, *Grad u regionalnom i urbanom planiranju*, Školska knjiga, Zagreb 1990.
- [28] Wertheimer – Baletić, Alica: *Demografija*, Informator, Zagreb, 1973.